

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ

Қ.И. Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық
техникалық университеті

Г.Қ. Шуланбекова

**ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ РЕСЕЙ
ИМПЕРИЯСЫНЫҢ САЯСИ-ӘКІМШІЛІК
РЕФОРМАЛАРЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЗАРДАПТАРЫ**

(XIX ғ. II жартысы – XX ғ. басы)

Университеттің Ғылыми-әдістемелік кеңесі
оқу құралы ретінде ұсынған

Алматы 2013

ЖОК 94 (574)
ББК 63.3 (5 Каз)
Ш 92

Ш 92 Шуланбекова Г.Қ. Оңтүстік Қазақстандағы Ресей империясының саяси-әкімшілік реформалары және оның зардаптары (XIX ғ. II жартысы – XX ғ. басы): Оқу құралы. – Алматы: ҚазҰТУ, 2013. – 182 б.

Кесте – 10. Библиогр. – 90 атау.
ISBN 978-601-228-532-1

Оқу құралында XIX ғасырдың екінші жартысында Ресей империясының Қазақстанның оңтүстік өңірінде жүргізген саяси-әкімшілік реформалары нәтижесінде өлкенің түпкілікті Ресей империясының құрамына кіруі, өлкедегі әкімшілік-саяси өзгерістер және оның халқымыздың тағдырына тигізген әлеуметтік-экономикалық зардаптары ашылған.

Қазақстанның оңтүстік өңіріндегі Ресей үкіметінің басқару аппаратының қызметі, отарлық биліктің жазалаушылық әрекеттерінің күшейуі, соған қарсы жергілікті халықтың наразылығының артуы кеңінен баяндалған.

Оқу құралы студенттерге және көпшілік қауымға арналған.

ЖОК 94 (574)
ББК 63.3 (5 Каз)

Пікір жазғандар:

*Қаражанов Қ.С., тарих ғыл.докт., профессор, ҚазҰУ;
Салқынбек Д.И., тарих ғыл.канд., доцент, ҚазҰТУ.*

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің 2013 жылғы жоспары бойынша басылды.

ISBN 978-601-228-532-1

© Шуланбекова Г.Қ., 2013
© ҚазҰТУ, 2013

КІРІСПЕ

Қазақстан тәуелсіз ел болғанынан бері ғана оның өткен тарихына сын көзбен қайта қарау мүмкіндігіне ие болдық. Бұл еліміздегі тарих ғылымының жаңа тыныс алуына жол ашты. Қазақстан тарихының өзіне ерекше назар аудартатын іргелі тақырыптарының бірі – отарлық жүйенің қамытын киген ел тарихының бұрындары назардан тыс қалып келген тұстарын екшелеу, ақиқатын ашу болып тұр. Ұлт-азаттық күрестің нәтижесінде тәуелсіздігімізді алып, жас мемлекетіміздің ірге тасын қалаған қазіргі таңда еліміздің тарихшылары қазақ халқының өткен жолын жаңаша көзқараспен жазып, онда орын алған мәселелерге талдау жүргізіп, ғылыми тұрғыдан баға беріп, көптеген ғылыми және әдеби кітаптарды дүниеге әкелуде. Ол кітаптардан бұрындары қозғалмаған немесе біржақты қарастырылған тарихи оқиғаларға және тарихи тұлғалардың атқарған қызметіне объективті түрде баға беруге деген талпынушылық айқын аңғарылады. Мұндай бағыттағы кітаптардың нәтижелері тарихи сананы қалыптастыруға және өскелең жас ұрпақты отаншылдық рухта тәрбиелеуге қызмет етері сөзсіз. Сондықтан да осы оқу құралының жазылуына себеп болған, Оңтүстік Қазақстандағы Ресей империясының саяси-әкімшілік реформалары және оның әкелген зардаптары. Елімізді өз билігіне енгізген Ресей империясы қазақ қоғамының дәстүрлі құрылымын күйретуді мақсат етіп, қазақ даласын бөліске салып, мемлекеттілік сананы жоюға тырысты. Нәтижесінде патшалық Ресейдің әскери-отарлық әкімшілігі мен жергілікті халық арасындағы қатынаста қайшылықтар шиеленісе түсіп, үнемі қақтығыстарға соқтырып отырды. Дегенмен халқымыз есін жинап өз тәуелсіздігін қалпына келтіріп, елбасымыз Н.Ә. Назарбаев жазғандай: «сонау алыс-жақын ғасырлардың өн бойында дала билеушілері аса қуатты

империялардың қысымына және ішкі алауыздықтың дүмпуіне төтеп бере жүріп, ең басты байлығымызды – ұлттық тұтастық пен ұлттық жер аумағын сақтап қала алды».

Кеңестік тарихнамада өзінің нақты бағасын әлі күнге дейін ала алмаған, бұрмаланушылыққа ұшыраған күрделі тарихи мәселелердің бірі – Ресей отаршыл әкімшілігінің XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы Оңтүстік Қазақстандағы реформалық шаралары және оның нәтижелерінің жайы болып табылады.

Кеңестік билік тұсында Ресейдің ұлттық аймақтардағы реформалық өзгерістер үрдісін терең зерттеп, жан-жақты ашу мүмкін болмады. Себебі, патша өкіметінің отарлау саясатының қыр-сырын ашудан гөрі, кеңестік тарихнама мәселені партиялық принцип пен таптық идеология тұрғысынан қарап, Ресейді ұлттық аймақтардағы өркениетті дамыған, қуатты мемлекет ретінде көрсетуді мақсат тұтты. Сөйтіп, “ұлы орыс халқының прогрессивті рөлі” барынша дәріптелді. Ал, ұлттық аймақтардағы халықтардың реформаларға дейінгі дәстүрлі басқару жүйесі, өзіндік ерекшелігі тек бір қырынан ғана, яғни, артта қалған, тозығы жеткен, заманға сай емес зиянды жүйе деген ұғымда жазылды және осы ұғымды қалыптастыруға күш салынды.

XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында Ресейдің Қазақстанды отарлау процесі бұрын болмаған жаңа сатыға көтеріліп, Ресей үкіметі жүргізген әкімшілік реформалары қазақ елінің дербестігін жойып жіберген-ді.

Ресейдің ұлттық құрамы жағынан күрделі болып саналатын Түркістан аймағында 1897 жылғы санақ бойынша қазақ пен қырғыздың жалпы саны 2.466 261 болған (негізінен Сырдария мен Жетісу облыстарын мекен еткен). Күшті әскери-әкімшілік жүйе жағдайында мемлекеттік құрылыс саласында, экономика мен халықтар мәдениетінде ұлттық мүддеге қажетті көңіл бөлінбеді, соның нәтижесінде әлеуметтік қайшылықтар шиеленісе түсіп, жергілікті билік орындарымен, олардың тәртіптері және заңдарымен үнемі қақтығысқа соқтырып отырды.

Патша өкіметі Оңтүстік Қазақстан аймағын басқаруда қарулы күшке арқа сүйеген әскери бюрократия жүйені өзіне тірек етіп алды. Қарапайым бұқара халық биліктен шеттетілді. Осы себептен де отаршыл билік қазақ қоғамының дәстүрлі құрылымын күйретуді мақсат етті. Кадр таңдауда, басқару түрлері мен әдістерін айқындауда, жергілікті халықты қанауды ұйымдастыруда бюрократтық аппарат маңызды рөл атқарады.

Ресейдің Түркістанда, соның құрамындағы Оңтүстік Қазақстанда жүргізген әкімшілік реформалары мен олардың нәтижелері мемлекеттік басқару жүйесінде, шаруашылықта және де мәдени салада қандай көрініс алғандығын зерттеу өлкеміздің отаршылдық кезеңіндегі даму ерекшеліктерін айқындауға, әрі оңтүстік өңірді мекендеген қазақ халқының саяси, әлеуметтік-экономикалық және мәдени өміріне орыс әкімшілігі мен басқару органдары қызметінің, сонымен бірге бұл жерлерге қоныс аударған орыс шаруаларының рөлін объективті түрде бағалауға жол ашады. Кеңестік тарихнамада орын алған патша әкімшілігінің отарлық сипатын бүркемелейтін тұстарын (мысалы: қазақтарға өркениетті патшалық билік енгізді, қазақтар орыс шаруаларынан егін егуді үйренді, т.б.) әшкерелеуге мүмкіндік береді.

Қазақстан Республикасының осынау күрделі реформалық өзгерістер дәуірінде халқымыздың өткен өмір жолын, сол жолдағы қайшылықты процестерді, тарихи оқиғаларды шынайы көрсету – уақыт талабы.

Біз студенттерге арналған оқу құралы жұмысымызда Оңтүстік Қазақстандағы Ресей империясының саяси-әкімшілік реформаларын және осы реформаларға сай Ресей үкіметінің оңтүстік өлкеде жүргізген отарлау саясатын нақты құжаттарға, тарихи деректерге сүйене отырып зерттеуге күш салдық.

Оқу құралында патша үкіметінің саяси-әкімшілік реформаларының Қазақстанның оңтүстік аймағында қалайша жүзеге асырылғандығы және оның ауыр зардаптары ашып көрсетілді. Оңтүстік Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық жағдайындағы өзгерістерге де құжаттық материалдар негізінде

талдау жасалынды. Ал бұл өз кезегінде студенттерге XIX ғасыр тарихын тереңірек танып білуге үлкен көмегін тигізетіні сөзсіз.

XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың бас кезіндегі Оңтүстік Қазақстандағы саяси әлеуметтік жағдайды талдауда, студенттер терең түсіну үшін оқу құралының алдына мынадай міндеттер қойылды:

- 1865 ж. Түркістан облысын басқару туралы “Уақытша Ереже” және Оңтүстік Қазақстанның орыс отарлау жүйесіне тартылу себептерінің мәні мен мазмұнын ашып көрсету;

- 1867 жылғы “Жетісу мен Сырдария” облыстарын басқару туралы “Уақытша Ережеге” сәйкес туындаған Оңтүстік Қазақстандағы саяси-экономикалық және әлеуметтік қатынастар мәселесін терең талдау;

- 1886 және 1891 жылдардағы реформалар салдарынан Оңтүстік Қазақстандағы саяси басқару ерекшеліктерін жан-жақты талдау;

- Ресей отаршыл билік жүйесінің Оңтүстік Қазақстанда жүргізген саясатының әлеуметтік-экономикалық, демографиялық ахуалға, ұлттық мәдениетке сот құрылысына тигізген теріс әсеріне баға беру;

- Оңтүстік Қазақстан өңірі халқының орыс отаршыл саяси жүйесіне, оның қызметіне қарсы күресін айқындау.

Сонымен бірге оқу құралында XIX ғасырдың II жартысынан бастап XX ғасырдың бас кезіне дейінгі Оңтүстік Қазақстандағы патшалық Ресейдің әскери-отарлық әкімшілігі және жергілікті халық арасындағы қатынас тарихнамасы мен деректік негіздері талданып, патша өкіметінің оңтүстік өңірге енуі барысындағы жергілікті халықпен байланысы қарастырылған. Жергілікті халықтың сеніміне кіру мақсатында әскери-отарлық әкімшіліктің атқарған іс-шаралары, өлкедегі отаршылдық билік жүйесінің құрылуы және оның жергілікті халықпен өзара қатынасының ерекшеліктері, патша өкіметі жүргізген саяси-әкімшілік реформалары және өңірдегі халықтың өміріне тигізген әсері, жергілікті халықтың түрлі наразылық шаралары, отаршыл басқару жүйесінің сипаты және жергілікті халықтың жағдайына байланысты мәселелер де қарастырылады.

1. ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ РЕСЕЙ ҮКІМЕТІНІҢ АЛҒАШҚЫ ОТАРШЫЛДЫҚ ШАРАЛАРЫ (1865-1886 жж.)

1.1. Оңтүстік Қазақстанның Ресей отарлау жүйесіне тартылуы және 1865 жылғы Түркістан облысын басқару туралы “Уақытша Ереже”

XVIII ғасырда басталған Ресей империясының қазақ жерлерін жаулап алу саясаты XIX ғасырда да жалғасын тапты. XIX ғасырдың ортасына қарай аш күзендей алға ұмтылған Ресей империясы қазақ жерінің оңтүстік өңірі мен Орта Азияны жаулап алу үшін мұздай қаруланған әскери экспансиясын қолданды. Оңтүстік Қазақстан мен Орта Азияны иеліктерінде басқару жүйесін ұйымдастыруды патша өкіметі жаулап алудың бастапқы кезінде-ақ қолға алды.

Ресей үкіметі қазақ жерлерін жаулап алуда түпкілікті ойластырылған бірнеше мақсатты алдына қойды. Ең алдымен, орыс мемлекеті қазақ жеріне әскери-стратегиялық база етіп орнығып алғаннан кейін, оны шығысты билеу үшін Англиямен текетірісте пайдалану мақсатын көздеді. I Петр заманынан бастап, орыс мемлекеті Қазақстан мен Орта Азия арқылы Үндістанға шығуды көздеген еді. Екіншіден, қазақ даласы дамып келе жатқан капитализм үшін арзан шикізат қоры және тауар өткізудің ішкі нарығы болып саналды. Үшіншіден, отарлау арқылы тартып алынған жерлерге, Ресейдің ішкі аудандарындағы орыс шаруаларын қоныс аудару болды.

Ресейдің Оңтүстік Қазақстанды жаулап алу жөніндегі экспансиялық мақсаттары негізінен алғанда екі жолмен: біріншіден, қазақ даласына бірқатар әскери-барлау және жазалау экспедицияларын ұйымдастыру; екіншіден, дала арқылы өтетін стратегиялық жағынан тиімді жағдайда болған бекіністер шебін салу арқылы жүзеге асырылды. Бұл шаралардың бәрі аймақта жергілікті түрде жүргізілді, соның нәтижесінде көптеген ықпалды қазақ көсемдері не шайқастарда өлтірілді, не тұтқынға алынды.

1865 жылы 2 наурызда Сенат Орынбор генерал-губернаторлығы құрамындағы “Түркістан облысын құру туралы” жарлық шығарды. Ол ортаазиялық иеліктермен шекаралас Арал теңізінен Ыстықкөлге дейінгі кеңістікте құрылды. Жуықтап алғанда, бұл аймақта 468 мың адам тұрды.

1865 жылы ақпанның басында жарық көрген императордың арнаулы жарлығында былай деп көрсетілді: “өткен жылы бекітілген Шудың арғы аймағындағы алдыңғы шеп Сырдария шебімен қосылсын және онда ортаазиялық иеліктермен шекаралас, Арал теңізінен Ыстықкөлге дейінгі жерлерде Түркістан облысы деген атпен бір облыс құрылсын. Жаңа облысты басқару ондағы барлық әскерге қолбасшылық ететін ерекше әскери губернаторға (особый военный губернатор) тапсырылсын. Түркістан облысы әскери-губернаторы әскери мәселе бойынша Орынбор өлкесі әскері, ал азаматтық мәселе бойынша Орынбор генерал-губернаторына бағындырылсын”.

Түркістан өлкесін басқарудың әкімшілік жүйесін даярлауда патша үкіметі өзінің бұрынғы тәжірибесіне, атап айтқанда, Кавказдағы, Польшадағы, Еділ бойы елдеріндегі жүргізген саяси тәжірибесіне сүйенді. Нәтижесінде, ресми түрде “әскери азаматтық” деп аталатын өлкені басқару жүйесі жасалды. “Әскери азаматтық басқару” деп аталу себебі Түркістанда әскери әкімшілік сайланып қойылатын төменгі әкімшілік буынымен байланысты болады, яғни, үйлесімді жұмыс істейді деп айтылды. Ал іс жүзінде жергілікті халықтың өзін-өзі басқаруы деген таза формальды сипат қана алды. Еңбекші халық сайлау құқығын пайдалана алмады, сондықтан да өзінің қалаулыларын, өзінің мүддесін қорғай алатын өкілдерін билік орындарына сайлай алмады. Сайланып қойылатын төменгі әкімшілік буынның бар бітіргені – мінсіз, әрі уақтылы салық жинау болды.

Жаулаушылық акцияларын кеңінен өрістеткен патша үкіметінің Түркістандағы территориялық иеліктері туралы нақты жоспары болмады. Оның үстіне жаулап алынған жерлерді басқаруды ұйымдастыру туралы да жоба әзір емес еді. XIX ғасырдың 60 жылдары орталығы Ташкент болатын “Қырғыз

даласының ерекше генерал-губернаторлығын құру туралы” ұсыныс үкімет мүшелері арасында түсінбеушілік туғызды.

Осындай жағдайда Түркістан облысының әкімшілік құрылымын реттеу, нормативтік актілерін жасау бастамасын әскери қолбасшылық мекемелері алып кетті. Алғашқы құжат Жаңақоқан шебінің қолбасшысы генерал М.Г. Черняев штабында әзірленді. Құжат Петерборға “Ортаазиялық шекаралық облыстар туралы ережелердің жобасы” деген атпен жіберілді. Әскери министрлікте бұл жоба қайта қаралды және 1865 жылы II Александр “Түркістан облысын басқару туралы” деген атпен бекіткен-ді.

Түркістан облысының алғашқы әскери губернаторы болып М.Г. Черняев тағайындалды. Ол Северцевпен бірге жаңа облысты басқару Ережелері мен штатын бекіту жобасын әзірлеген-ді. Бұл жобаны Әскери министрлік бұйрығымен құрылған, төрағасы генерал-адъютант граф Гейден, мүшелері – полковник Полторацкий және Северцев болған комиссия экспертизадан өткізді. Сонымен бірге әскери министрліктің комиссиясы Түркістан облысындағы ерекше жағдайды ескеріп, оның әскери губернаторына саяси және әкімшілік, әскери жағдайға қарай ерекше құқықтар беруді ұсынды. Жалпы алғанда, Черняев пен Северцев жасаған жоба қабылданды, бірақ министр Д.А. Милютин мынадай ой тастап үлгерді: “біздің Кавказда болған ұзақ мезгіліміз мұсылман дін басыларының орыс мүддесіне қарама-қайшы фанатизм мен дұшпандықты халық арасына таратушы әсерін көрсетіп берді”.

Оңтүстік өңірді әкімшілік жағынан басқару құрылымы бұдан арғы уақытта қызу талас-тартыстың өзегіне айналды. Тартыс бұл өлкеге отаршылдық басқару үлгісінің қайсысын қолдану керек деген сауал төңірегінде өрбіді. Таласушы жақтың басым бөлігі оңтүстік өлкеде француз отаршылдарының Тунис пен Алжирдегі саясатын және әдістерін қолдауды жақтады. Бірақ патша өкіметі басқа жолды ұстанды. Француздардың тәжірибесі қазақ халқы үшін жарамайды, себебі тым бостау делінді. Оңтүстік Қазақстан өлкесін басқару тәртібі қазақ

халқын аяусыз езуге, әрі құқықтарын барынша бұрмалауға негізделді.

Орта Азия хандықтарының қазақ жерін жаулап алу әрекеттерінен қатты қобалжыған патша әкімшілігі қазақ даласын Сырдария бойындағы шептік жаңа әскери қамалдармен бекітіп тастамақ болды. 1847 жылы генерал Обручев, кейін Арал деп аталған Райым бекінісінің іргесін қалады. 1853 жылы Ақмешіт шабуылмен алынды да, Перовск форты болып өзгертілді. 1864 жылы Түркістан, Әулиеата, Шымкент бағындырылды.

Сырдария облысының қалай жаулап алғандығы жөнінде тарихшы ғалым М.Ж. Әбдіров былай деп атап көрсеткен еді: “Сібір қазақтарын полковник Черняев басқарды, ол 2 рота және 1 взвод артиллерия, 100 қазақ және 2 жаяу ротасы күшімен Шолаққорған, Созақ бекіністерін алды. 1864 жылы қыркүйек айында Черняевтің отряды (10 рота жаяу әскер, 200-дей қазақтар, мың қазақ жігіті, 13 зеңбірек) кішкене шабуылдан кейін Қоқан бекінісі Шымкентті басып алды”.

Ресейдің Оңтүстік Қазақстанды тез басып алу факторларының бірі – патша үкіметінің қазақ қоғамын жаруы, жергілікті қазақ билеушілерін бөлшектеп бір-біріне айдап салу, өзін қолдағандарға шен-шекпен, атақ, қаржы-қаражат беріп, оларды өзінің сеніміне кіргізу, олардың көмегімен елді тонауы халықты қанауы. Міне, осындай теріс әрекеттерге сүйеніп қолдау тапқан орыс әскерлері Сарыарқаны ентелеп Алатауға қарай шабуылға шықты. Оларға қазақтың Тезек, Әли, Сүйік тағы басқа сұлтандары ат, арба, түйе, киіз үй берді. Жол көрсетіп, жігіттерін беріп көмектесті. Міне осындай тарихымыздағы келеңсіз әрекеттерді де айтуға тура келеді. Алдағы уақытта Орта Азияға ішкерілей енуде Сырдария сағасы ерекше маңыз атқарды. 1848 жылы патша өкіметі Жетісудағы аса маңызды стратегиялық пункт, әрі отаршылдық экспансияны жалғастырудың қуатты тірегі болған Қапал бекінісінің негізін салды.

1848 жылдың басында патша өкіметі үлкен Орданың (Ұлы жүздің) қазақтарын басқару және Жетісу өлкесін бақылау үшін

“Үлкен Орданың приставы” деген қызмет орнын белгіледі және ол Батыс Сібір генерал-губернаторлығына бағынды. Оның мақсаты – Жетісудағы қазақтарды орыс әкімшілігіне барынша кіріптар ету, рулар арасындағы әртүрлі келіспеушілікті тоқтата тұру, Ұлы жүзді Ресейдің ықпалына түсіріп, Батыс Қытаймен, әсіресе Қашқариямен және Орта Азиямен сауда жолдарын дамытуда қауіпсіздікті қамтамасыз ету еді. Осы тұста Жетісудың оңтүстік аудандары Қоқан хандығы ықпалында болатын.

1851 жылдың бірінші жартысында К.К. Гутовский және подполковник Карбышев бастаған орыс әскері корпустары Іленің сол қанатына орналасқан Таучүбек бекінісін талқандап, Қоқан хандығының Жетісудағы маңызды тірегін жойып жіберді. Осылайша қазақ жерін жаулай бастаған патша өкіметі өзінің бұрынғы отарлау саясатындағы тәжірибеден өткен бекіністер салу әрекетін жалғастыра берді. 1853 жылы жаулап алған қазақ жеріндегі орталық – Қапал бекінісін салады. Үлкен Орда приставы – майор Перемышльский жетекшілігімен арнайы отряд құрылып, Қазақстанның оңтүстігіне шабуылды жалғастыра түсу көздеді.

1854 жылы табиғаты сұлу Алатау бөктерінде, бұрынғы Алматы қалашығы жанында Верный бекінісі салына бастайды. 1867 жылдан бастап патшаның қалауы бойынша Верный деген атау берілді. Камалдың географиялық қолайлы орналасуы оны Ресейдің Қазақстан, Орта Азия және Қашқариямен сауда-саттық жасау орталығына, сондай-ақ, Жетісудың әкімшілік орталығына айналуына мүмкіндік туғызды.

Жетісу өлкесінің саяси-экономикалық және саяси, соғыс-стратегиялық тұрғыдан маңызының арта түсуіне байланысты, 1856 жылы орталығы Верный болған Алатау округына айналды. Мұнда жаңа сот әкімшілік ережесі енгізілді. Бұл ережеге сәйкес талан-тараж, барымта, кісі өлтіру секілді ірі қылмыстар орыс сотының қарауына берілді. Мұндай қылмыс жасағандарды әскери сот жазалайтын болды. Сонымен қатар, 1859 жылы Ұлы жүз қазақтары мен қырғыздарды байланыстыратын жолда Қастек бекінісі салынғаны тарихтан мәлім. Бекініс Ресей әскерлері үшін Қазақстанның оңтүстігін басып алуда және

Сібір, Сырдария бойындағы бекіністер тізбегін жалғастыруға қызмет етті. Осы бекіністердің көмегі арқылы орыс әскерлері әскери ұрыстарда табысқа жетіп Қазақстанның оңтүстігі мен Орта Азияны басып алған болатын. Бұл жөнінде профессор М. Қойгелдиев: “1853 жылы орыстардың Ақмешіт бекінісін алуы бұл процесті тездете түскен оқиға болды,” – деп атап көрсеткен еді.

Іле өлкесін өз құрамына түпкілікті қосып алуды көздеген патша өкіметі Алатау қырғыздары мен Шу алқабын қоқандықтардан тазарту шараларын іске асыруға кірісті. Ал, қазақтарды және қырғыздарды қол астынан шығармауға тырысқан Қоқан ханы Әулиеата, Меркі, Пішпек, т.б. қалалардың гарнизонын күшейтті.

1860 жылдың күзінде орыс отрядтарының шабуылға шығуын тоспай-ақ Қоқан ханы Верный бекінісін басып алу үшін 20 мыңдық әскер жіберді, оның ішінде Кенесарының баласы Садық сұлтан да бар болатын. Орыс әскері қазан айының ішінде Ұзынағаш түбінде, Қаракестек өзені бойымен өтті. Полковник Колпаковскийдің басқаруымен Ұзынағаш шайқасында 4 зеңбірек және 2 ракеталық станогы бар 3 рота жаяу әскер, 400 қазақ, барлығы 799 адам қатысады. 1860 жылдың 18-ші қазанында Қастекте 4 рота, 4 қазақ жүздігі, 3 ауыр зеңбірек, 4 жеңіл зеңбірек, Саурық қорғанында 1 рота және ракетті станок, Ұзынағашта 1 рота, 1 қазақ жүздігі және 2 жеңіл зеңбірек, Қаскелеңде қазақтардың $\frac{1}{2}$ жүздігі, Верныйда 2 рота және қазақтардың $1\frac{1}{2}$ жүздігі, Іле бекінісінде 1 рота, 4 қазақ жүздігі және 2 зеңбірек болған. Орыс әскерлеріне шайқас кезінде поручик Вроченский, подпоручик Курковский, штабс- капитан Обух, есаул Бутаков, поручик Соболев және тағы басқалар жетекшілік жасады. Бұлардың көбі тәжірибелі әскерилер еді. Колпаковский бастаған сан жағынан шағын орыс отряды Қоқан әскерлерін тас-талқан етіп жеңді. 1860 жылы 18-21 қазан айында Ұзынағаш түбінде қоқандықтармен болған соғыста подполковник Колпаковский орыс әскерлерін басқарып, қоқандықтарды жеңіп шығады. Г. Колпаковский Жетісу жерін басып алып, қоқандықтарды қуғанда, ең алдымен Ресей

империясының мүддесін көздеді. Байырғы жер иесі қазақ халқының жағдайы жәй қатарда тұрған мәселе болатын. Түсінікті болу үшін, бір отарлаушы кетіп, екінші отарлаушы келді. Жетісуды Қоқан хандығы үстемдігінен тартып алып Ресей империясының үстемдігін орнатуда “Ұзынағаш” түбіндегі шайқас үлкен рөл атқарды. Жалпы Оңтүстік Қазақстандағы патша үкіметімен қоқандықтар арасында болған соғыста мына мәселеге назар аударып кетуге тиістіміз. Оңтүстіктегі қазақ халқы екіге бөлінді, кейбір бөлігі патша үкіметі жағында болып оларға көмек көрсетсе, ал кейбір бөлігі қоқандықтар жағында болып Ресей басқыншылығына қарсы күреседі. Мәселен: “Ұзынағаш” түбіндегі шайқаста қазақ батырлары Батырбек, Байзақ, Момынбек, Спатай, Сұраншы, қырғыз батыры Шабдан, Кенесарының үш ұлы Ахмет, Сыздық, Тайшы қоқандықтармен бірлесіп орыс әскерлеріне қарсы соғысады. Олар “Ұзынағаш” түбіндегі шайқаста жеңіліс тапты. Саны аз болғанымен қару-жарағы басым соғыс қимылдарын жүргізу айласы артық орыстар басқыншы Колпаковскийдің басқаруымен қарсыластарын шыбындай қырды.

Салыстырмалы түрде айта кетсек, алғашында Жанқожа батыр хиуалықтардың езгісіне қарсы күресті, кейіннен орыс отрядтарымен бірлесіп, хиуалықтардан төменгі Сыр бойын босатты. 1856-1858 жылдары тоқсанға келген жасында кеше ғана одақтас болған орыс отрядтарына қарсы азаттық күресті жүргізуге мәжбүр болады, өйткені Хиуа отаршыларынан Ресей отаршыларының еш айырмашылығы жоқ екенін білді. Бірақ, бәрі де кеш еді. Жетісудың отарлауы да тұп-тура осыған ұқсас жағдай болатын.

Жетісу жеріндегі Ресей империясының әскери қимылдары, үсті-үстіне бекіністер салуы Ұлы жүз қазақтарының қарсылығын тудырды. Атақты тарихшы Е. Бекмаханов өзінің “Кенесары ханның көтерілісі” деген еңбегінде қазақ даласы үшін болған Хиуа, Қоқан және Ресей арасындағы күреске тоқтала отырып, Жетісу қазақтарының Ресей басқыншыларына жасаған қарсылығын былайша жазады: “постройка крепостей, как и раньше, встречала противодействие казахов. Ночами они

внезапно налетали на казачьи дозоры, жгли поселения, уводили лошадей”.

Бұдан бұрынғы Кіші және Орта жүз жерлерінде салынған бекіністердің қандай міндеттер атқарып жатқанынан Жетісу қазақтарының хабары бар еді. Ұлы жүз қазақтарының бір бөлігінің қокандықтар жағында Ресей әскерлеріне қарсы күресу себебінің бірі осында жатыр. Екінші бір себебі – Г. Колпаковский Жетісу жерін жаулап алуды қатыгездікпен жүргізген. Ол Жетісу халқына ұсақ- түйекке құлақ аспағаны үшін өлім жазасын қолдануға дейін барып, аяусыз жазалап отырған. Деректерге қарағанда, Қокан әскерлеріне қарсы күресті қиындатқысы келмеген Батыс Сібір генерал-губернаторы Гасфорт Колпаковскийдің қазақтарға байланысты “өз қимылдарын неғұрлым абайлап және сақтықпен жүргізуді талап етуге мәжбүр болды”.

1854 жылы 5 шілдеде Ресей императоры Сырдария шебін басқару туралы Ережеге қол қойып бекітті. Шекаралық шептің басында патша армиясының дивизия генералы құқығындағы қолбасшысы тұрды. Басқару адъютант басшыдан, ерекше тапсырмаларды орындайтын офицерден, обер-аудитордан, яғни, сот қызметін атқарушыдан және хатшы т.б. құралды. Оның құзырына бұдан өзге қазақтарды әкімшілік жағынан басқарумен айналысатын сыртқы істер министрлігінің бас шенеунігі де болды. Бас шенеунікті тағайындаумен және қызметінен босатумен Орынбор генерал-губернаторы айналысты. Жалпы шекаралық шепті басқарушы штат түгелімен Орынбор генерал-губернаторлығына бағынды.

Патша үкіметінің әкімшілік саясаты орыс өкіметінің бұратаналарға өктем бақылау орнату қажеттілігі тұрғысынан жүргізілді, түземдіктерге адамгершілік, гумандық тұрғысынан қарауға болмайды, өйткені олар ғасырлар бойы ауыздықты білмейтін, өздерінің билеушілеріне бой үйреткен халық деген тұрпайы ойға шылбыр берілді.

1865 жылғы Уақытша Ереже бойынша Түркістанды басқару тәртібі жасалып, негізгі мақсат жаңа орыс иеліктерінде қауіпсіздік пен тыныштық сақтау болды. Түркістан облысын

іштей әкімшілік-территориялық бөлу жүйесі таза әскери міндеттерді шешуге ыңғайластырылды. Оның негізіне әскери-территориялық бірліктер жатты. Жаңа облыс әскери басшылық қолына шоғырландырылып, облыс үш бөлімнен: оң, орта және солға бөлініп басқарылады. Бұл патша әскерлерін орналастыруға сәйкес, яғни Орта Азияға шабуылдауға әзірленген плацдарм ретінде әскери-әкімшілік үлгі бойынша бөлу еді.

Облыстың оң бөлігіне (кейіндері Сырдария ауданы деп аталған) Арал қаласы, 1 форт (кейіндері Қазалы) және Перовск (Қызыл-Орда) кірді. Облыстық орталық бөлігіне – Түркістан және Шымкент аудандары, ал сол бөлікке Әулиеата, Меркі және Пішпек қалалары енгізілді. Шымкент қаласы облыстық әкімшілік орталығы болды.

1865 жылы патша әскерлері Ташкент қаласын алғаннан соң, осы қала Түркістан орталығы болды. Империяға Ташкент және оның аймағы қосылғаннан кейін ресми түрде Ташкент ауданы деген ерекше әкімшілік бірлік құрылды.

1866 жылы Түркістан облысы құрамына бұдан өзге Ұржар және Заамин бөлімдері, сондай-ақ Ұратөбе және Жизак аудандары қосылды.

Түркістан облысы үздіксіз әскери қимылдардың нәтижесінде пайда болды, сондықтан да оның Бұхар, Хиуа және Қоқан хандықтарымен шекара мәселесі толық, сондай-ақ, ресми түрде шешілмеді. Оның үстіне облысының батыс-сібір генерал-губернаторлығымен де шекарасы нақтыланбады.

Әскери қолбасшылық пен патшалық қазына мүддесін қорғаған империялық дәстүр рухындағы ішкі территориялық ұйымдастыру әдісі де жоспарлы болмады. Мемлекеттің құрамына жаңа территорияларды енгізе отырып, патша үкіметі арзан да нәтижелі отарлау мен басқару жүйесін жасауға ұмтылды.

Жергілікті әкімшіліктің басында, жоғарыда айтылғандай, әскери губернатор тұрды. Түркістан облысында бұл қызметті 1865 жылдан 1866 жылға дейін М.Г. Черняев атқарды. Ол Ресейдің ішкі аудандарындағы губернаторлардың құзырынан

артық құқықтар мен жеңілдіктерге ие болды. Себебі, жергілікті жағдайлар мен ерекшеліктер ескерілді.

Жергілікті халықты басқарушылар жұмыс уақытының көбін қазақтар арасындағы талас, дау-дамайды шешумен өткізді. Олардың көмекшілері орыс офицерлерінен тағайындалды және басқарушылар міндетін қайталады. Шабармандар мен көмекшілер жылына 50 сом күміс, төрттен үш бөлік ұн және балауызға қажет ақша алды.

Жергілікті басқарушылар өзінің қолына сот қызметін де алып, қылмыстық істерді де қарады, сауда керуендерінің қауіпсіздігін қамтамасыз етті, халықтан салық жинауға жәрдемдесті. Сонымен бірге мұсылман сот мекемелері қызметіне бақылау жасап отырды, шаруашылық жағынан ормандардың сақталуына, су көздерінің дұрыс бөлінуіне және дұрыс жұмыс істеуін қадағалауға тиісті болды.

1865 жылғы “Уақытша Ереже” бойынша мұндай міндеттерді орыс офицерлерінен тағайындалған қала басшылары (городничий) атқарды. Жергілікті тұрғындарды әкімшілік жағынан бөлу аумақтық негізде емес, рулық негізде жүргізілді. Ережеде қанша ру немесе жергілікті басшы болғандығы дәл көрсетілмеді, олардың саны Оңтүстік Қазақстанды бірте-бірте жаулап алуға байланысты болды.

Ру немесе жергілікті басшыға (местные и родовые начальники) арнайы мөр және әкімшілік қызмет туралы, атқаратын міндеттері мен құқықтары жайлы толық та жан-жақты нұсқаулар берілді. Олардың атқарған қызметі арнайы кітапқа жазылып отырды. Бұларға жүктелген маңызды қызметтің бірі – ру ішінде ортаазиялық хандарға тыңшылар тұрмауын қадағалау, ал көре қалса, дереу жақын маңдағы әкімшілік басқару орындарына хабарлау, сонымен бірге ортаазиялық хандарға тыңшылық қызмет етеді-ау деген күдікті адамдарды аңду еді. Шекаралық шеп осылайша Орта Азияға шабуыл жасау “плацдармы” ретінде қызмет етті.

Ру басшылары кінәлі болған қазақтарды, яғни, азаматтық, қылмыстық істері үшін жазалағандарды және куәларды сот мәжілісіне әкелуі тиіс болды, кей жағдайда өзі де талас, дау-

дамайлы майда-шүйде істерді шешуге құқықты болды, патша әкімшілігі жүргізген құрылыс істеріне, әскери жүктерді тасымалдауға керек жағдайда жергілікті халықты және олардың малын жұмылдыруға міндетті болды.

Жергілікті және ру басшылардың (местные и родовые начальники) қызмет тәртібін реттеу туралы нұсқауды негізінен Орынбор мекемесіне қарайтын шекаралық комиссия жасауы қажет болатын, бірақ белгісіз себептермен бұл іс орындалмағандықтан, Сырдария шекаралық шебі қолбасшысының тапсыруымен құрылыс кеңесшісі (надворный советник) Груздь арнайы нұсқау жобасын әзірледі. Онда жергілікті және ру басылары қызметі кеңейтіліп, құқықтары бекітіле түсті. Бұл нұсқау құлдар ұстауға тыйым салды.

Облыстың басқару аппаратындағы көмекші рөлді “түземдік” әкімшілік атқарды. Хандық билік мезгіліндегідей жергілікті халықты ақсақалдар басқарды, оларды әр ауданның тұрғындары өздері сайлап қоятын, ал полиция қызметін раистар атқарды. Раистар базардағы сауда, қоғамдық тәртіпті қадағалады. Зекетшілер салық жинады.

Түркістан облысының көшпелі халықтары руға бөлінді. Рулық принцип Түркістан өлкесіндегі қазақтарды бөлудің негізіне алынды. Отаршыл әкімшілік қазақтардың руға, рулық тармақтарға бөлінуін мойындай отырып, биліктің бір адамының, яғни ру басының ғана қолына шоғырланбауына барлық айлашараны қолданды. Қазақ рулары үлкен кеңістікті жайлап жатты және де біркелкі емес әкімшілік бірлікті құрады.

Облыстық көшпелі қазақ тұрғындарын басқару ақсақалдар мен үлкен және кіші билерге берілді. 1865 жылғы Ереже бойынша олар сот және салық жинау билігіне ие болды. Алайда олардың қанша уақыт әкімшілік билікті атқаратындықтары заңда көрсетілмеді.

Түркістан облысының көшпелі руларын – рубасылары, яғни манаптар, сұлтандар, бас билер, ол ру тармақтарын – билер, туғачтар басқарды. Сұлтан, манап атақтары көп жағдайда мұрагерлік жолмен берілді, осыған қарамастан сұлтан,

манап, билердің рубасылық қызметін жергілікті халықты басқарушы бекітуге тиіс болды.

“1865 жылғы 6 тамыздағы Ереже” облыстың отырықшы халқы үшін қазылар сотын, ал көшпелі халық үшін, жоғарыда көрсеткеніміздей, билер сотын сақтап қалды. Дегенмен кейбір өзгерістер де енгізілді: барлық қазылардың құқы теңестірілді; қазы-қалыа қызметі жойылды; сот үш жылға сайланды; шағымданушы қай қазыға көбірек сенсе, соған бара алды.

Қазылар билігін шектеудің мәні патша өкіметіне бағынған жергілікті халықтың мүддесін патша сотына бағындыру болды, қылмыстық және азаматтық істерді шарифат жолымен шешуді жойып, Түркістан облысы әскери губернаторы қарамағына, саудаға қатысты істер жергілікті және орыс көпестерінен құралған және кейін шешімін облыстық әскери губернатор бекітетін коммерциялық соттың қарауына берілді. Облыстық әскери сот орыс әскери-қылмыстық хандарына сәйкес қазылар сотының үкімін өзгертуге құқылы болды.

Түркістан облысын басқару туралы Уақытша Ережені іс жүзіне асыру Ресей әскерлерін тылмен қамтамасыз етуге, халықтан салық жинауға бағытталды. Жергілікті халық екі жақты қанауға тап болды, хандық әкімшілік-салық жүйесі сақталды, әрі орыс полициялық-әкімшілігінің қанауы күшейді, сөйтіп отаршылдық қанау әдістері молыға түсті.

1865 жылдың соңына қарай Түркістан облыстық әскери губернаторы М.Г. Черняев пен Орынбор өлкесі генерал-губернаторы Н.Я. Крыжановский арасында үлкен дау-дамай шықты. Әскери министр Д. Милютинге жазған хаттарында Н.Я. Крыжановский М.Г. Черняевтің субординация сақтамай-тындығына көп шағым түсірді. “Черняев бір сәттік көңіл-күйге елітіп, өз идеяларын ғана жүзеге асырып, қазына ақшасын оңды-солды шашуда”– деп көрсетті. Осындай қызу сын айта отырып Н.А. Крыжановский М.Г. Черняевтің қызметінен алынуын талап етті. Осылайша 1866 жылы Түркістан облысының алғашқы губернаторы М.Г. Черняев қызметінен босатылып, орнына өлкедегі басқару саясатына өзіндік өзгерістер ала келген – Д. Романовский тағайындалды.

Д. Романовский “1865 жылғы Түркістан облысын басқару туралы Ереже” патша өкіметінің салық жүйесін толық қамтамасыз етпейді және де Түркістанның Ресейге қосылуына қарсы күштердің – хандар мен мұсылман дінбасылары, көшпелі ру ақсүйектерінің қарсылығын басуға дәрменсіз деген пікірде болды. Сондықтан да Д. Романовский Түркістанды отар ел деп емес, империяның құрамдас бөлігі ретінде қарауды өкіметке ұсына отырып, буржуазия реформалар негізінде Ресейдің өзінде қалыптасқан мемлекеттік мекемелер жүйесін бұл өлкеге де енгізуді жақтады.

Губернатор Д. Романовский енгізген бір жаңалық сол жеке билер мен қазылар соты алқалық (Алжир мен Кавказдағы үлгі) мекемеге ауыстырылды. Романовский мен оның жақтастарының түсінігі бойынша мехкеме арабтарға тән, оның оңтүстікке енгізілуі және дамуы өркениеттің таралуы мен дамуына байланысты болды, бірақ оңтүстіктегі мұсылман дінбасылары қарсылығы әсерінен қазылар сотымен ауыстырылған.

Ташкенттегі мұсылман дінбасыларының ықпалын шектеу үшін Романовский қалалық әкімшіліктің төменгі буынына олардың әсерін әлсіретуге ұмтылды. Сол үшін өзіндік ерекше мехкемені құруды қолға алды. Алқалық сот органы болып есептелінген мехкеме – таза муниципалдық қызмет атқарды. Сол кездегі құжатта да мехкеме “қалалық басқарма” деп аталды. Романовскийдің өзі “мехкеме таза соттық сипаты бар, шын негіздегі халықтық сот” деп жазды.

1866 жылы тамыз айында алғашқы мехкеме Ташкентте ашылды. Оның құрамына қазы және жеті мүше кіреді деп есептелінді. Оларды Ташкенттің жергілікті халқы сайлайды деп жарияланған-ды. Қазақтар мен өзбектердің дінбасыларының ықпалын әлсіретуді мақсат тұтқан бұл сот органының шынайы бет-пердесін жауып, халықтық сипат беру үшін губернатор мехкеме мүшелерін сайлауға халық қалаулылары мен өкімет шенеуніктерін қатысуға шақырды. Сонымен Ташкенттегі мехкемені сайлау 200-ге жуық бай және ықпалды деген арнайы шақырылған қала тұрғындары қатысуымен өтті. Мехкеме құрамы төрағадан және 2-ден 4-ке дейін мүшесі бар қазақ

тұрғындары істерін қарайтын қазақ бөлімінен және 2-ден 4-ке дейін мүшесі бар өзбек бөлімінен тұруы тиіс деп шешім қабылданды.

Мехкемеде сот ашық түрде қазақтардың әдеттік құқы және шариғат негізінде жүргізілуі тиіс болды. Жалпы империялық заңдар кінәлаушылар қалауы болса ғана қолданылуы мүмкін болды. Іс дауысқа салу арқылы шешілді, егер де дауыс берушілер саны екі жақта бірдей түссе, төраға берген дауыс шешуші рөл атқарды. Мекеме шешімін жүзеге асыратындар үлкен билер қолында болды. Д. Романовский “бұл сот органы бірнеше жылдан соң орыс сотына өтеді, оған барлық сипат келеді, жаңа мекемелердің болашағы бар” деп көрсетті.

Ресейлік сауда-өнеркәсіптік ортада оңтүстік өңірдегі саясат қызу талқыланды. Сауда-өнеркәсіп магнаттары Түркістанды қанау өкіметтің әскери, саяси және қаржылай көмегінсіз мүмкін емес екендігін жақсы түсінді. Сондықтан да оңтүстіктегі иеліктерде батыл түрде әлеуметтік-экономикалық құрылымдарға өзгерістер енгізуді жақтады. Ресейдің саясаты оңтүстікте аса икемді болуы керек, жергілікті әлеуметтік-құқықтық нормаларды бірте-бірте жалпы орыстық тәртіптерге көшірту қажет деген идеяны мықтап ұстанды.

1866 жылы Әскери министр Д.А. Милютиннің бастамасы бойынша Түркістан облысындағы жағдаймен жете танысу үшін өлкеге Ерекше комиссия жіберілді. Бұл комиссия жергілікті ахуалды зерделей келе облыс Орынбор генерал-губернаторлығы құрамынан шығып, жеке басқару аппараттарын құру тиіс деген қорытынды шығарды. Комиссия төрағасы Д.А. Милютин және Н.А. Крыжановский, Бас штаб бастығы, Азиялық департамент директоры және басқа шенеуніктер қатысқан мәжілісте осы мәселе арнайы қаралып, жалпы комиссия шешімі қуатталды. Н.А. Крыжановский ғана қарсы уәж айтты: «Түркістан мен Ресей арасында көшпелі халық бар, олар облыстың ішкі бөлімдері мен империя арасында берік байланыстырушы буын бола алмайды дегенді алға тосты. Сондықтан да, алдымен Түркістандағы иеліктерді бекіте түсіп, жол қатынасын жақсарту керек, өлкені орыстандырып барып, жеке ерекше басқарма

құруға болады», – деді Орынбор генерал-губернаторы. Расында, Оңтүстік Қазақстандағы әкімшілік-саяси құрылым жалпы аймақтағы секілді уақытша сипат алды.

Түркістан облысы әкімшілік штаты өте аз адамнан құрылды. Бұл жайды әскери-губернатор Д.И. Романовскийдің өзі де мойындап, қызметкерлердің жетіспеушілігін ойлаған жобаларды жүзеге асыра алмадық деп өкініш білдірген-ді. Іс жүзінде мұндай жағдай аралық инстанциялардың, ерікті көмекшілердің көбейіп кетуіне соқтырды. Жәрдемшілер жергілікті халық өкілдері арасынан шығатын, олардың ресми атағы болмаса да, өздерінің атына айтылған құрмет сөздер мен ілтипатқа риза болды, бірақ соны шебер пайдаланып жеке басы пайдасын тауып отырды. Нақты әкімшілік бөлудің жоқтығы халықтың әлеуметтік жағдайын қиындата түсті. Оңтүстік қазақтары тіпті кімнің өздерінен салық жинауға құқы бар, кімнің құқы жоқ екенін білмей дал болды.

Қазақтың шұрайлы жерлері, ең алдымен, патшалық империяның отаршылдық саясатындағы бас тірегі, әрі мүддесін беріле қорғаушы ерекше әлеуметтік топ – қазақтарға бөлініп берілді. Отаршылдық тәртіпті қорғау үшін, сондай-ақ ұлт азаттық қозғалысты басу үшін Ресей империясында казачество құрылды, оның төртеуі Қазақстанда болды. Сол төрт казачествоның бірі – Жетісуда болды.

Белгілі зерттеуші Н.Е. Бекмаханова патша өкіметінің Қазақстан мен Қырғызстанға қоныс аудару саясатын кезеңдерге бөліп қарап, реформаларға дейінгі кезеңді бірінші кезекте өлкені қазақ әскерлерінің отарлауына жағдайлар жасады деп көрсетеді. Расында, Жетісуға алғаш келгендер Сібір гарнизонының Аякөз приказына қарайтын қазақ әскерлері болды. Қазақ отрядтары осы жерден бақылап барлау үшін тұрақты түрде Жетісуға жіберіліп тұрған. Бұған патша өкіметін тек Ұлы жүз қазақтарымен байланыс орнату ісі емес, сонымен бірге, Қытай және Қоқан хандығымен бәсекелестік те итермелеп отырды. Жетісу облысының жерін отарлауға кіріскенде, патша өкіметі негізінен екі стратегиялық мақсатты көздеді: біріншіден, Жетісуға бекіністер арқылы Ресейдің Оңтүстік Шығыстағы

шекарасын айқындау еді, сөйтіп, Қытайдың экспанциясына шек қоюға мүдделі болды. Екіншіден, Жетісу халқы құрамында орыстық элементтерді көбейтіп, орыс үстемдігін нығайту еді. Сонымен, патша өкіметі Оңтүстік Қазақстан өлкесін отарлаудағы дайындық жұмыстарын үсті-үстіне қамалдар салудан бастаған болатын. Сонымен қатар жергілікті халықтың арасына от тастап, олардың кейбіреулерін өз жағына тартып, шен-шекпен беріп бір-біріне қарсы айдап сап отырды.

Патша өкіметі 1865 жылғы “Уақытша Ережені ” дайындау және іске асыру барысында жергілікті халықты үркітіп алмау үшін қазақтар арасында бұрыннан келе жатқан заңдарды ішінара сақтап отырды. Бірақ, ол заңдар тек ұсақ-түйек мәселелерді шешуге құқылы заңдар еді.

Халқымыздың арасында ғасырлар бойы сот билігін атқарып келе жатқан қазылардың билігі барынша шектелді. Осы реформалардың нәтижесінде қарапайым халық екі жақты қанауға ұшырады. Түркістан өлкесінде әкімшілік реформаларды жүргізу барысында патша өкіметінің өз шенеуніктері арасында да бір жақты нақты көзқарас болмаған. Олар реформаны жүргізу барысында бір-бірімен айтыс, талас тудырып онсыз да ушығып тұрған саяси-әлеуметтік мәселелерді одан сайын қиындата түсті. Реформаны жүргізу барысында мұсылман дінінің ықпалын барынша шектеуге кіріскенін атап өткеніміз жөн.

1865 жылғы Түркістан өлкесін басқару туралы “Уақытша Ережеге” Оңтүстік Қазақстанды орыс отарлау жүйесіне тартты. Түркістан өлкесін басқарудың әкімшілік жүйесін даярлауда патша үкіметі өзінің бұрынғы өзге елдерге жүргізген тәжірибесіне сүйенді. Іс жүзінде жергілікті халықтың өзін-өзі басқару ісі сөз жүзінде ғана қалып қойып негізгі мақсат жаңа орыс иеліктерінде қауіпсіздік пен тыныштық сақтау болды.

Отаршыл әкімшілік, биліктің ру басының ғана қолында болмауы үшін барлық айла шараны қолданды. Қазылар билігі шектеліп, нәтижесінде қылмыстық және азаматтық істерді Түркістан облысы әскери губернаторы қарамағына, ал саудаға қатысты істер жергілікті және орыс көпестерінен құралған коммерциялық соттың қарауына берілді. Сөйтіп,

қазақ халқының мүддесі ескерілмей, орыс полициялық – әкімшілігінің қанауы күшейді. Оның үстіне нақты әкімшілік бөлудің болмауы салдарынан халықтың әлеуметтік жағдайы одан әрі нашарлады. Патша өкіметі осылайша өлкені әскери күшпен қанау керек деген отаршылдық тонау әдісімен қатар, өлкенің Ресейге табиғи қосылып кету әдістерін де қарастырды. Бұл өз кезегінде оңтүстік өңірге орыс заң жүйесін бірте-бірте тарату деген сөз болатын.

Біздің пікірімізше, патшалық билік тұсында 1865 жылы Сырдария мен Жетісу өңірінде орын алған өзгерістер жергілікті халықтың өмірін жаңа сапаға көтере алған жоқ. Керісінше, құнарлы жайылымдар мен егіншілікке жарамды жерлерден айырылған қазақ халқының дәстүрлі шаруашылығы терең дағдарыс жолына түсті. Сырдария мен Жетісудағы патшалық билік жүйесі өз қызметінде бірінші кезекке империялық мүдделер мен мақсаттарды қойып, оларды шешу барысында жергілікті халықтардың табиғи талап-тілегімен санаспай, зорлау және күштеу әдістеріне басымдылық беріп отырды. Патша өкіметі Оңтүстік Қазақстан өңірінде әкімшілік территориялық реформаларды жүргізу барысында оған мұқият дайындық жұмыстарын жүргізді. Аймақтың территориясы, халқының құрамы, әлеуметтік тұрмысы, жергілікті ру басшыларының Ресей өкіметіне деген көз-қарасы мұқият зерттелді.

1867 жылы 11 сәуірде II Александр Түркістан облысында болып қайтқан Ерекше комиссияның пікірін бекітті. 1867 жылы шілдеде Ресей империясының құрамындағы Түркістан генерал-губернаторлығын құру туралы Заң жарияланды.

Өзін-өзі тексеруге арналған бақылау сұрақтары:

1. Ресей үкіметі қазақ жерлерін жаулап алуда түпкілікті ойластырылған қандай мақсаттарды алдына қойды?
2. 1865 жылы 2 наурызда Сенат Орынбор генерал-губернаторлығы қандай жарлық шығарды?
3. XIX ғасырдың 60 жылдары орталығы Ташкент болатын “Қырғыз даласының ерекше генерал-губернаторлығын құру

туралы” ұсыныс үкімет мүшелері арасында қандай түсінбеушілік туғызды?

4. Сырдария облысын қалай жаулап алғандығы жөнінде тарихшы ғалым М.Ж. Әбдіров қандай пікір айтады?

5. 1854 жылы 5 шілдеде Ресей императоры қандай Ережеге қол қойып бекітті?

6. Белгілі зерттеуші Н.Е. Бекмаханова патша өкіметінің Қазақстан мен Қырғызстанға қоныс аудару саясатын қандай кезеңдерге бөліп қарастырды?

7. 1867 жылы 11 сәуірде II Александр нені бекітті?

ҰСЫНЫЛАТЫН ӘДЕБИЕТТЕР

Негізгі:

1. *Назарбаев Н.Ә.* Тарих толқынында. – Алматы: Атамұра, 1999. – 49 б.

2. Азиатская Россия. Издания переселенческого управления. – С-Пб.: 1914. – Т.1. – 576 с.

3. Қазақстан тарихы. – Алматы: Атамұра, 2002. – Т.3. – 768 б.

4. Собрание об узаконениях и распоряжениях, издаваемых при Правительствующем Сенате 1863–1917 гг.// Полное собрание законов. – С-Пб., 1885. – С. 1–5.

5. *Абдурахимова Н.А.* Из истории государственных учреждений до революционного Туркестана// Сб. научных трудов. – Ташкент, 1976. – С. – 11–12.

6. *Жиренчин К.А.* Политическое развитие Казахстана в XIX – начале XX веков. Алматы: Жеті жарғы, 1996. – С. 1–60.

7. *Абдиров М.Ж.* Завоевание Казахстана царской Россией и борьба казахского народа за независимость. – Астана: Елорда, 2000. – 249 – с.

8. *Мырзахметов М.* Қазақ қалай орыстандырылды. – Алматы, 1993. – 74 б.

9. *Қойгелдиев. М.Қ.* Жетісудағы Ресей билігі. (XIX ғ. – 17 ж) – Астана: Елорда, 2004. – 59 б.

10. *Махаева А.* Тойшыбек би және оның заманы. – Алматы: Баянжүрек, 2006. – 156 б.

11. Бекмаханов Е. Восстание хана Кенесары. – Алматы, 1992. – С. 1–42.

12. Бекназаров Р. Оңтүстік Қазақстан тарихының очеркі. XVIII – XIX ғ.ғ. – Алматы, 1976. – 303 б.

Қосымша:

13. Халфин Н.А. Царское правительство и Среднеазиатское ханство в колониальный период. – Ташкент, 1998. – С. 1–70.

14. Түркістан облысы және Орынбор әскери округінің құрылуы туралы// ӨзРОММ. И-17-қ, 1-т, 9677-іс. -10-44-пп.

15. Облыс орталығындағы әскер басшысы және әскери губернатор// ӨзРОММ. И.-336-қ, 1-т, 26-іс. -1-4-пп.

16. Абдурахимова Н.А. Из историй государственных учреждений дореволюционного Туркестана// Сб. научных трудов. – Ташкент: ТашГУ, 1976. – С. 1–185.

17. Романовский Д.И. Заметки по Среднеазиатскому вопросу. – С-Пб.: 1868. – С. 1–260.

18. Романовский Д.И. Заметки по Среднеазиатскому вопросу. – С-Пб.: 1868. – С. 1–261.

19. Дмитриев Г.А. Материалы некоторых фондов личного происхождения по историй средней Азии второй половины XIX – начало XX вв. // Научный труд. – Ташкент: Университет, 1972. – С. 1–53.

20. Бекмаханова Н.Е. Формирование многонационального населения Казахстана и Северной Киргизии. Последняя четверть XVIII-60-е годы. XIX в. – М.: 1980. – 280 с.

21. Леденев Н.В. История Семиреченского казачьего войска. – Верный.: 1908. – 98 с.

22. Григорьев В. Крестьянская колонизация в Сыр-Дарьинской области. // Вопросы колонизации. – 1911. – № 9. – С. 216–217.

1.2. 1867 жылғы Жетісу және Сырдария облыстарын басқару туралы “Уақытша Ереже” және оны Оңтүстік Қазақстанда жүзеге асырудағы патша өкіметінің басқару аппараты, қызметі және оның салдары

Ресей империясы XIX ғасырдың 60-70 жылдарының ортасына қарай Оңтүстік Қазақстанның аймағы мен Орта Азия жерлерін әскердің күшімен басып алғаннан кейін, империяның территориясы кеңейіп, осы аймақта өзінің әкімшілік билігін орнатуға кірісті. Бұл кезең Ресей империясында бірқатар буржуазиялық реформалардың қабылдануы және крепостниктік құқықтың жойылуымен тұтас келді. Осы реформалардың ішінде халыққа білім беру саласы, сот реформаларынан және әкімшілік реформалардан кейін енгізілді. Осы реформалардың мазмұны капиталистік қатынастардың тарала бастауы ғана емес, сонымен қатар крепостниктік система дағдарысының тереңдегенін, таптық сараланудың күшейгендігін, еңбекшілер бұқарасының іріп-шіріген ескі жүйеге қарсы күресінің жандана түскендігінің көрінісі болды.

Ресейде капитализм дамуының екі жағы болды, ол кеулей де кеңейе дамыды. Капитализмнің даму шегі айқын белгілі бір томаға-тұйық территорияда, капиталистік егіншілдік пен капиталистік өнеркәсіптің одан әрі өсуін, ал капитализмнің кеңейе дамуы оның үстемдігінің жаңа территорияларға тарауын білдірді.

Ресейде крепостниктік құқық жойылғаннан кейін капиталистік өнеркәсіптің біршама шапшаң дамуы Қазақстанның өнім өткізетін аса бай рынок және арзан шикізат көзі ретіндегі рөлін күшейте түсті. Қазақстанды патша әкімшілігіне бағындыру жаңадан қосылған өлкені игеру үшін керек болды. Сондықтан қазақ даласында бірыңғай басқару жүйесін енгізу қажет еді. патша өкіметі 60 жылдардың бас кезінде қазақтарды басқару жүйесінің қайта құру жобасын әзірлеу барысында Сібір комитеті басқарушысының төрағалық етуімен арнаулы комиссия құрды.

Өлкені басқаруды бір орталықтандыру қажет деп тапқан комиссия, бүкіл қазақ даласын Шығыс және Батыс облыстарға бөлуді ұсынды. Бірақ, Ішкі істер және Әскери министрліктер комиссия пікірлерін қолдамады. Қазақ даласын басқару туралы ереженің жобасын әзірлеу үшін 1865 жылы “Дала комиссиясы” құрылды. Оның құрамына Батыс Сібір және Орынбор “депутаттары”, Ішкі істер мен Әскери министрліктердің өкілдері кірді.

Патша өкіметі басқаруды қайта құруға кіріспестен бұрын Қазақстанның шаруашылық аудандарын, халықтың әдет-ғұрпын, сол кезде болған басқару жүйесін зерттеп алуға ұйғарды. 1865 жылғы 5 шілдедегі II Александрдың “рескриптісіне” сәйкес комиссияға қойылатын сұрақтар құрастырылды, онда империядағы азаматтық әкімшіліктің жалпы негіздеріне сүйене отырып, қазақтарды басқарудың жаңа жүйесін енгізудің мүмкіндігін және олардың арасында христиан дінін таратудың мүмкіндіктерін анықтау міндеттелді.

1864 жылдың өзінде-ақ прогрессивтік реформаны жақтаған қазақ ағартушы-ғалымы III. Уәлиханов Қазақстанды халықтың өзін-өзі басқаруы негіздерінде қайта құруды талап етті.

Сібір және Орынбор қазақтары облыстарын және Түркістан облысын 1865-1866 жылдары комиссия зерттеп, қазақ даласын басқару туралы ереженің жобасын жасады, бұл жобаны Ерекше комитет қолдады.

“Жетісу және Сырдария облыстарын басқару туралы Уақытша Ереже” 1867 жылы 2 шілдеде, ал “Орынбор және Батыс-Сібір генерал-губернаторлықтарының далалық облыстарын басқару туралы Уақытша Ереже” 1868 жылдың 21 қазанында бекітілді.

1867 жылы 2 шілдеде Александр I бекіткен № 61 құжатта “Жетісу және Сырдария облыстарын басқару туралы Уақытша Ереженің” жобасы жарияланды. Түркістан генерал-губернаторлығы территория жайлы жобада: “Түркістан облысынан, Ташкент ауданынан 1866 жылы Сырдария өзенінің арғы бетінен басып алынған жерден және Семей облысының Тарбағатай жотасынан Оңтүстікке қарай жатқан бөлігінен құрамында екі облыс –

Жетісу және Сырдария облыстары бар Түркістан генерал-губернаторлығы құрылады” деп көрсетіледі.

Ал Түркістан генерал-губернаторлығының құрылу мақсаты жайлы былай делінген: “Орынбор генерал-губернаторлығы мен Батыс-Сібір генерал-губернаторлығы құрамына кіретін және Қытай мен ортаазиялық хандықтармен шекаралас жерлердегі азаматтық және әскери құрылысты өзгертуді пайдалы деп тапқандықтан, қазіргі Түркістан облысынан Түркістан генерал-губернаторлығын құруды бұйырамыз”.

Жобаны әзірлеген комиссия төрағасы Федор Гирс, мүшелері Виктор Дандевиль, Александр Гейнс, Александр Проценко, іс қағазын жүргізген хатшы Галдинский еді. Жаңа құрылған әкімшілік құрылымның шекарасы жайлы жобада қосымша төмендегідей ескертулер жасалды:

1-ескерту. Жаңа генерал-губернаторлық Батыс Сібір генерал-губернаторлығымен, Тарбағатай жотасы және оның сілемдері арқылы Семей облысының қазіргі шекарасына дейін Сібір қырғыздарының облысымен, осы шекара мен Балқаш көліне дейін; Балқаштың ортасынан өтетін, Балқаш көлінен Шу өзеніне дейін тура тартылған шеп арқылы, соңғы өзенді бойлай, оның Сарысу өзенімен қосылатын жеріне дейін шектесетін болады.

2-ескерту. Орынбор генерал-губернаторлығымен шекара Перовский шығанағының ортасынан басталып, Термембес тауына қарай жүреді, осы арадан Теректіге, одан әрі Қалмас тауына, Мұзбел алқабына, Аққұм тауына, Шұбартөбе тауына, одан әрі Мойынқұмның оңтүстік шетіне Мыңбұлақ алқабынан өтіп, Сарысу және Шу өзендерінің қосылған жеріне дейін жетеді.

3-ескерту. Облыстар арасындағы шекара шамамен Құрағаты өзені мен оның саласы Қарасуды бойлап, ал одан әрі Талас пен Сусамыр өзендері жүйесін бөліп жатқан тау сілемдерін жағалай өтеді деп саналады.

Түркістан генерал-губернаторлығы 1867 жылғы Ереже бойынша облыстар мен уездерге бөлінді. Алғашында Түркістан генерал-губернаторлығы орталығы Ташкент қаласы болған,

Сырдария және орталығы Верный қаласы болған Жетісу облыстарынан тұрды. Кейіндері жаулап алған жерлер есебінен ортаазиялық хандықтармен шекаралас жерлерде уездер орнына әскери-территориялық бірліктерге пара-пар округтер, бөлімдер және аудандар құрылды.

Сырдария облысының құрамына Қазалы, Перовский, Түркістан, Шымкент, Әулиеата, Ташкент, Ходжент, Жизақ, ал 1868 жылы жаңа қосылған жерлер есебінен орталығы Самарқан қаласы болған Зеравшан округі, 1873 жылы орталығы Петроалександровскі төрткүл болған Әмудария бөлімі, 1876 жылы Қоқан хандығы жойылған соң, сол жердің есебінен орталығы Жаңа Маргелан қаласы (Ферғана) болған Ферғана облысы енгізілді.

Жетісу облысы мына уездерден: Сергиополь, Қапал, Верный, Ыстықкөл және Токмақтан құралды. 1882 жылғы 18 мамырдағы патша Жарлығы бойынша Жетісу облысы Түркістан генерал-губернаторлығының құрамынан алынып, орталығы Омбы қаласы болып табылатын Дала генерал-губернаторлығының құрамына қосылды. Ал Батыс Сібір генерал-губернаторлығы таратылды. Бұл оқиға жөнінде М. Тынышбаев: “1882 жылғы 3 мамырда Ташкентте генерал Кауфман дүние салды. Сол жылы генерал Колпаковский Дала генерал-губернаторы болып тағайындалды. Оның жеке өтініші бойынша Жетісу облысы Дала генерал-губернаторлығына қосылды. Колпаковский әскери кеңеске кеткенге дейін (1889 жыл) Дала өлкесінде басқарудың ортақ тәртібі орын алды”, – деп жазды.

Хиуа хандығынан тартып алынған жерлерде құрылған Әмудария бөліміне Шымбай және Шарухан бөлімшелері, Ферғана, Әндіжан, Қоқан, Маргелан, Наманган, Ош және Шу уездері, Зеравшан округіне Самарқан және Қатта-Құрған бөлімдері қарады.

Түркістанда патша өкіметі жүргізген әкімшілік-территориялық бөлу өлкенің табиғи, тарихи, экономикалық және ұлттық ерекшелігін ескермеді. Бұл өз кезегінде территорияны Жалпыимпериялық бөлудің заңды жалғасы болды.

Басты мақсаты өлкедегі жергілікті халықтың басқыншыларға деген қарсылығын басып-жаншу болған патша өкіметі қайткен күнде де бұл жерде самодержавиелік саяси тәртіпті сақтап тұруға ұмтылды. Осы мақсат – мүдде Түркістандағы, отаршыл саясаттың әлеуметтік мәнін, заңды түрде іске асу принциптерін айқындап берді.

Отаршылдық тәртіптің бағдарламасын жасау Ресейдің өзінде реформалар жүріп жатқан кезде, әрі елдің экономикалық және саяси жағынан әлсіз уақытында жүзеге асты. Орыс буржуазиясының XIX ғасырдың 60-80 жылдары кең ауқымды экономикалық және саяси талаптар қойған бағдарламасы болмады. Осы атап өткен әлсіздік, буржуазиялық-либералдық лагерь идеологтарына Түркістанда азаматтық басқаруды енгізу, жедел өнеркәсіп құрылыстарын салу, жергілікті тұрғындар арасында еуропалық негіздегі ағартушылықты тарату және тұрмысты қайта құру секілді жасқаншақ тілектерін жүйелі түрде асыруға мүмкіндік бермеді, есесіне оңтүстіктегі империя иеліктерін басқару түрлері мен әдістері феодалдық-бюрократиялық тәсілдермен, басқа шет аймақтарда жинақталған тәжірибелерді Түркістанға көшіре салу жолымен шешілді.

“1863-1867 жылдардағы әскери табыстар осынау томағатұйық елдегі бүкіл саяси жүйені өзіне бас идіргенімен, мұндағы қалжыраған күштерді меңгере алмады, оларды орыс мемлекеті мүддесіне лайықталған жаңа саяси және азаматтық оң бағдарламаларды орындауға көндіре алмады”, – деп жазды Түркістан генерал-губернаторы К.Н. Кауфман патшаға жазған хатында.

Шынайы өмір патшалық өкіметтің “өркениеттік” жоспарларынан анағұрлым күрделі болып шықты. Басқыншылық саясатқа қарсы мыңдаған адамдар бас көтерді. Орыс-қазақтардың отарлауы нәтижесінде егіншілікке жарамды игерілген жерлерінен айрылған бұқара өзінің экономикалық еркіндігі мен ұлттық тәуелсіздігі үшін күреске шықты. Рулық ақсүйектер бастаған бұл қозғалыста еңбекші халық табандылық пен ерлік және белсенділік танытты.

Түркістан генерал-губернаторлығын басқаруда алғашқы бағдарламалық құжатты даярлауда әскери жағдай факторы айқындалушы рөл атқарды. Олардың көбі жаңа аймақтарды басып алуға байланысты “уақытша” сипат алды.

1867 жылғы “Сырдария және Жетісу облыстарын басқару туралы Ереже” де үш жылға арналған тәжірибе ретінде енгізілді. Бұдан өзге 1868 жылы Зеравшан округін, 1873 жылы Ферғана облысын, 1874 жылы Әмудария бөлімін басқару туралы Ережелер жасалып, қабылданды. Аталған Ережелердің бәрі әскери және әкімшілік биліктің бөлінбейтіндігін, әрі бір қолға шоғырлануын бекіте түсті. Әскери-бюрократиялық жүйенің ең биік сатысында патша тағайындаған және қызметі бойынша Әскери министрге бағынатын генерал-губернатор отырды.

“Жетісу және Сырдария облыстарындағы әскери-халықтық басқару ісіндегі ең үлкен бастық қызметі генерал-губернаторға сеніп тапсырылады, оған сонымен бірге Түркістан әскери округі әскерлерінің қолбасшысы атағы беріледі.

Генерал-губернатор тікелей жоғары мәртебелінің қалауы бойынша тағайындалады немесе босатылады”, – делінген бұл жайлы Ереженің әкімшілік құрылыс туралы бөлімінде. Сөйтіп, бүкіл әскери және азаматтық өкімет билігі түгелдей генерал-губернатордың қолына шоғырландырылды.

Түркістандық алғашқы генерал-губернатор К.П. Кауфман болды. Оның бұл қызметіне сайлануы кездейсоқтық емес еді. К.П. Кауфман император II Александр мен әскери министр Д.А. Милютиннің сеніміне кіріп, сол кісілердің қолдауына сүйенді. Д.А. Милютин күнделігіндегі: “Мен оны барынша қолдадым... менің табандылықпен сүйемелдеуімнің арқасында ол Түркістан генерал-губернаторы болды”, – деген жазулар сөзімізді айғақтай түседі. Оның үстіне К.П. Кауфман аталмыш қызметке тағайындалуында оның көпжылғы әскери және әкімшілік қызметтегі тәжірибелері де ескерілген-ді.

1860 жылдардың басында К.П. Кауфман Петербургтегі Әскери министрлік кеңесінің директоры болды. Содан соң ол Вильнода латын шрифтарымен кітап басуға мүлде тыйым

салып: “Жмудтар тілінде латын әріптерін пайдалану мүлде тоқтатылсын!” – деген бұйрық шығарған болатын. Осы бұйрық нәтижесінде бүкіл бір ұлт өз ана тілінде кітап оқу мүмкіндігінен айырылған еді. Осындай адамның Түркістанға жіберілуі – патша әкімшілігінің Түркістанды отарлауға ерекше тәбетпен кіріскенін көрсетеді.

1867 жылы К.П. Кауфман бүкіл ортаазиялық өлкенің астанасы болған Ташкент қаласына келеді. Оны кейіннен патша үкіметі, дворяндық топтар мен буржуазия өкілдері “Түркістан өлкесін құрастырушы” деп атады. Бұл бағаның бекер берілмегендігін К.П. Кауфманның он бес жылдық қызметінен айқын көруге болады.

Мұрағат құжаттарында генерал-губернатор К.П. Кауфманға барлық саяси, шекаралық және сауда істерін шешуге басқа елдермен келісімшарттар жүргізу үшін сенімді өкілдер жіберуге өкіметтілік берілгендігі туралы мәліметтер сақталған. Өзгелерден бір айырмасы Түркістан генерал-губернаторына Орта Азиядағы тәуелсіз билеушілермен және барлық хандармен келісімдер жүргізуге, келісімшарттарға отыруға өкілеттілік берілді.

Генерал-губернатор бес миллиондай халқы бар Түркістанды қалай билесе де ерікті болды. Ол саяси қылмысты немесе күдікті деген адамды бес жылға дейін бас бостандығынан айырып, жер аударуға, немесе әскери сотқа беруге (қарсылық көрсеткен жағдайда) құқықты еді.

Халықтан жиналатын салық мөлшерін де белгіледі, несие бөлу мәселесін де шешті, шетелдік азаматтарға орыс өкіметтілігін бере алды, қазылар мен билер шығарған үкімді де бұзуға, жаратпай тастауға құқылы болды. Бір сөзбен айтқанда, өлкедегі генерал-губернатор билігі құқықтық жағынан еш шектеу көрмеді.

Жоғарыда көрсетілген Түркістан генерал-губернаторына берілген қосымша қызметтер II Александр қол қойған “Алтын кітапта” мазмұндалып, жазылды. Сондықтан да генерал-губернатор К.П. Кауфман Түркістанның қарапайым халықтарының көз алдында “жарты патша” секілді көрінді. Сонымен қатар,

өзінің қазақ жеріндегі қызметін Батыс Сібір генерал-губернаторы Г. Гасфорттың адъютанты болып бастаған капитан Г. Колпаковскийдің де әскери шені бұдан кейінгі жылдары үнемі өсіп отырды. 1860 жылы қазан айында Ұзынағаш түбінде қоқандықтармен болған соғыста ол подполковник дәрежесінде орыс әскерлерін басқарып, қоқандықтарды жеңіп шығады. Осы жеңістен кейін оған полковник, кейін генерал шені берілді. Г. Колпаковский Жетісу жерін басып алып, қоқандықтарды қуғанда, ең алдымен Ресей империясының мүддесін көздеді. Генерал Г. Колпаковскийдің бет-бейнесі 1867 жылы II Александр патша Жетісу облысын басқару туралы ережеге қол қойып, оны алғашқы әскери губернаторы етіп бекіткеннен кейін айрықша көріне түсті. өзінің алдына айқын түрде “облысты орыстандыруды” мақсат етіп қойған ол 1868 жылы “Жетісудағы шаруаларды қоныстандыру туралы” ұсыныс жасап, уақытша ережелер қабылдады.

1867–68 жж. жүргізілген реформа бойынша қазақ даласын басқаруға келген генерал-губернаторлардың жалпы сипаты осындай болатын. Реформадан кейінгі жылдардағы генерал-губернаторлар да осы жолмен жүрді деуге көрнекті патша шенеунігі граф Паленнің “олар біресе ана істі, біресе мына істі бір бастап, берекесіздікке жол берді және де олардың әрекетін қол астарындағы бағынышты қызметкерлері де қайталап, тәуір де мақсатты істер атқара алмады”, – деген сөздері дәлел болады.

Бүкіл елдегі секілді Оңтүстік Қазақстанды басқарған генерал-губернаторлар қызметі де жергілікті халықтың тағдырына немқұрайлы қараумен бірге өз қызмет бабын теріс пайдаланумен сипатталады. 1867-1868 жылдардағы реформалар нәтижесінде қалыптасқан басқару жүйесінің өзі осыған жағдай жасады. Іс жүзінде реформалар генерал-губернаторларды миллиондаған адам тағдырларын шексіз шешушілерге айналдырды. Генерал-губернаторлар қызметін ешкім қадағаламады, аз ғана сенаторлық “ревизиялар” ештеңені өзгерте алмады.

Оңтүстік Қазақстанда болсын, өзге де жерлерде болсын генерал-губернаторларды шексіз қызметпен қамтамасыз ету

кездейсоқ нәрсе емес еді, қазақ даласындағы маңызды стратегиялық жағдай, өтімді рынок, мол кен қоры, жергілікті халықтың қарсылығы патша өкіметінің реформа жылдары бір адамның қолына күшті биліктің шоғырлануын талап еткен-ді.

Түркістан генерал-губернаторына барлық министрліктердің өкілеттілігі берілуі патша өкіметінің оңтүстік өлкедегі иеліктерге зор мән бергендігін және де бұл өңірді уыстан шығармаудың бар айналасын істеп, неге болса да әзір болғандығын білдірсе керек.

1867-1868 жылдардағы реформаларды жүргізудің алғашқы кезеңінде патша өкіметі отаршылдық саясатты нәтижелі жүргізуге күш салды. Жергілікті өкімет аппараты төменнен және шенеунік орыс аппараты жоғарыдан бірін-бірі қолдап отырды. Бұлар бәрі бір топтың, жемқорлар мен паракорлардың өкілдері еді. Орыстың офицер-шенеунігі төменгі аппаратты өзінше жасақтап, өзінің отарлау мүддесін қанағаттандыру үшін барынша пайдаланады. Аппарат елдің шаруашылық ағзасын іріп-шірітумен қатар, халық иығына мінген “салық бөренесі” болды. Салықтар әскери отарлаудан соң қатты өсіп кетті. Мысалы, Ташкент уезі бойынша Түркістан губерниясы құрылған алғашқы үш жылда жиналған салық көлемі төмендегідей болды:

1867 жылы (уезд құрылмай тұрып) – 81 080 сом 23,75 тиын;

1868 жылы (уезд құрылған соң) – 244 172 сом 22,25 тиын;

1869 жылы – 277 889 сом 92,50 тиын. Біз аз ғана уақыттың ішінде салық көлемі 3 есе өсіп кеткенін көріп отырмыз. Бұл салықтың көбі генерал-губернаторлық аппаратты ұстап тұру үшін қажет болды.

Басқару аппаратының негізгі қызметі – патшалық Ресейдің отарлау саясатын өлкеде қамтамасыз етуге негізделді. Бұл міндеттермен бірге отарлау аппараты өзінің төмендегідей нақты қызметтерін жүзеге асырды: әкімшілік-шаруашылық, қаржылық, сот, жазалаушылық және тағы басқа. Бұл қызметтерді іске асыру барысында отарлау аппараты тікелей әскери күшке сүйенді.

Түркістанда құрылған басқару органдарының барлық кезеңдеріндегі қызмет ету құрылысын былай бөлуге болады: Бас басқарма – Әскери министрлікке бағынады; облыстық басқарма

– генерал-губернаторға бағынады; уездік басқарма – Әскери губернаторға бағынады; болыстық және ауылдық басқармалар (формальды сайлауға негізделген) – толықтай уездік немесе облыстық масштабтағы патша шенеуніктеріне бағынады. Мемлекеттік құрылысы монархиялық басқару жүйесіне негізделген патшалық Ресейдегі Түркістан өлкесінің генерал – губернаторы шын мәніндегі “жарты патша” болатын.

Бюрократиялық машинаның бұл буынында бастысы 1867 жылы құрылған Түркістан генерал-губернаторлығы кеңсесі еді.

Түркістан генерал-губернаторлығының кеңсесі – өлкедегі жоғарғы атқарушы орган болып табылды. Оның қызметінің мазмұны бойынша көпжақты және әртүрлі болатын. Алғашқы қадамында оның бөлімдеріне барлық экономикалық, саяси және әкімшілік саланың өкілеттіліктері топтастырылды. Кеңсе әкімшілік-штаттық сұрақтармен және инспекторлық тәртіппен, жер мәселесінің сұрақтары және міндеткерліктермен, жол құрылысы және тау-кен ісімен, Ресей протекторанттары Хиуа және Бұқараға байланысты және көршілес Шығыс елдерімен байланыс мәселесінің сұрақтарын шешумен айналысты. Осыған байланысты кеңсе бұйрықтар шығарды және төменнен үнемі жауап алып отырды. Жауапқа есептік топтамалар және ақпараттық мәліметтер ала отырып барлық өкілдік және ведомстволық мекемелермен, үкіметтік органдармен байланыс орнатты, кең көлемді іс жүргізу жұмыстарын атқарды және оның бөлімдері үнемі бюрократиялық былыққа толы болатын.

Өлкелік басқарма арқылы әртүрлі нормативтік актілерді жүзеге асыру барысында кеңсенің қызметі ерекше болды. Кеңсе арнайы құрылған үкіметтік комиссиялармен біріге кейін министрліктер мен мемлекеттік Кеңес қарауына түсетін барлық Түркістанға қатысты заң жобаларын жасауға қатысты.

Өлкелік әкімшіліктің кең көлемді өкілеттілігінен алғашқы күннен-ақ самодержавие үшін басқарудың аса маңызды саласы – қаржы-салық ісі қысқартылды. 1869 жылы 3-маусымда Мемлекеттік Кеңестің қаулысы бойынша Түркістан қазына палатасы құрылды. Ол Қаржы министрлігіне қарасты болды. Ал одан бұрынырақ, 1868 жылғы наурызда құрылған Мемлекеттік

бақылау өкілеттілігі – Түркістан бақылау палатасы жұмыс істеді. Түркістан қазына палатасының басты міндеті – отарлау аппаратының қаржы істерін тексеріп отыру болатын. Оның шектеулі масштабтағы қызмет тәжірибесінің барысы жария, формальды заңдылықтарды сақтай отырып, бюджеттік – сметалық құжаттарды мұқият тексере бастаған соң оның Түркістандағы жағдайы бірден қиындап кетті. Түркістан өлкелік аппараты феодалдық – бюрократиялық негізде болғандықтан Түркістан қазына палатасының жағдайы төзгісіз халге жетті. Әсіресе 1870 жылдары К.П. Кауфман әкімшілігі бюджеттік ақшаны бақылаусыз жұмсау құқығын тұрақты жақтады. К.П. Кауфман әскери министрлікке шағымдану арқылы және тікелей император арқылы қайшылықтарды көбінесе өз пайдасына шешіп отырды.

Басқарманың қалған барлық салаларында өлкелік әкімшіліктің рөлі “1886 жылғы Ереже” енгізілгенге дейін шешуші болып, қалған жылдан бастап Түркістандағы сыртқы саясатқа қатысты сұрақтар толығымен Сыртқы істер министрлігінің бақылауына көшеді. Олар екіжақты бағынышты, белгіленген елдермен ғана байланыс жүргізетін істерді Сыртқы саясат ведомствосының өкілін ендіру арқылы орталықтандыруға тырысу өмірде толық жүзеге аспай қалды. Закаспий облысының басшысына Иранмен арадағы шекаралық мәселелерді шешу ісі қалдырылды, ал Әмудария бөлігінің бастығы Хиуа хандығындағы дипломатиялық өкіл статусын сақтады. 1900 жылы Түркістан генерал-губернаторы көмекшісінің лауазымы белгіленіп, оны патша тағайындайтын болды. Көмекші 1883 жылы құпия кеңесші Ф.К. Гирс басқарған комиссия Түркістан отарлау аппараты қызметін тексерген кезде осы жағдайды ерекше атап көрсетті. “Кеңсе заңсыз және өз құзырына жатпайтын бас шешуші мекемеге айналған”, – деп жазылды комиссия қорытындысында.

1886 жылғы жаңа нормативтік акт генерал-губернатордың және оның әкімшілігінің басынушылығын жаңа орган – Түркістан генерал-губернаторының Кеңесін енгізу арқылы біраз шектеді. Оған өлкелік басқару ісіне байланысты заңды сұрау

салу бастамасы құқығы берілді. Сонымен қатар, оған жер салығы құрылымына, жер міндеткерліктері және жалпы әкімшілік сипаттағы мәселелерге қатысты мәселелермен айналысу тапсырылды. Басқармадағы қалыптасқан мәселелерді формальды талқылау өлкенің бас басқарушысының “бюрократиялық радикализмін” біршама әлсіреткенімен, көптеген реакциялық бағыттағы шенеуніктер Кеңес тек генерал - губернатор өкіметінің беделіне нұқсан келтіреді деп есептеді.

“1886 жылғы Ереженің” енгізілуіне байланысты болған қайта құрулар Түркістан генерал-губернаторы кеңсесіндегі сот бөлімінің жойылуына алып келді. Облыстық басқарма және уездік сот бөлімшелері үшін жоғарғы шағым қарайтын орын болып келген кеңседегі соттың жойылуынан соң қызметті облыстық соттар атқаруға кірісті. Ал 1899 жылы Ташкент сот палатасы “әскери-әкімшілік” басқармаға қатар өзіндік күш ретінде құрылды.

Сонымен қатар, генерал-губернатордың және оның кеңсесінің сыртқы саясат сұрақтарына қатысты өкілеттілігі қысқартылды. Бұл орыс-бұқар қатынасына байланысты жағдай еді. 1886 жылы қаңтарда Ресей императорының Бұқардағы саяси агенттігі – Сыртқы істер министрлігінің органы ашылды. 1899 жылдан бастап Түркістандағы сыртқы саясатқа қатысты сұрақтар толығымен Сыртқы істер министрлігінің бақылауына көшеді. Олар екіжақты бағынышты, белгіленген елдермен ғана байланыс жүргізетін дипломат – шенеуніктер енгізуге көшеді. Бірақ барлық дипломатиялық істерді Сыртқы саясат ведомствосының өкілін ендіру арқылы орталықтандыруға тырысу өмірде толық жүзеге аспай қалды. Закаспий облысының басшысына Иранмен арадағы шекаралық мәселелерді шешу ісі қалдырылды, ал Әмудария бөлігінің бастығы Хиуа хандығындағы дипломатиялық өкіл статусын сақтады. 1900 жылы Түркістан генерал-губернаторы көмекшісінің лауазымы белгіленіп, оны патша тағайындайтын болды. Көмекші генерал-губернатордың Кеңес төрағасы қызметінен босата алатын.

Сондай-ақ генерал-губернатордың ведомстволық шептегі еркіндігі толықтай шектелді. XIX ғасырдың аяғы – XX ғасырдың бас кезінде шеп Әскери министрліктің қатал бақылауында

болды. Бас штабтың Азиялық бөлікке бақылауының орнауы-отарлық басқарманың барлық маңызды мәселелерін толық шешуге қатысу еді.

Отарлау аппаратының жоғарғы қабаттары ресейлік әскери және азаматтық ведомства қызметкерлерінен құралды. Барлық қызмет шендері Ресейдегідей “ранг” туралы табельге сәйкес 14 топқа бөлініп, шеніне сәйкес қызмет атқарды.

Түркістан генерал-губернаторы кеңсесінің құрамы біртіндеп топтасты. 1868 жылы – 18 адамнан тұрса, 1870 жылы – 26, 1875 жылы – 46, 1906 жылы – 51, ал 1917 жылға қарай 56 адамнан тұрды. Штат құрамының өсуі Петербургте наразылық туғызып, бірнеше рет Түркістан әкімшілігі қызметіне сын айтылды. Сондықтан қосымша штат құрамы “облыстар кірісіне” қарады, ал бұл өз кезегінде өлкенің жергілікті халқына түскен салық ауыртпалығы еді.

Түркістан генерал-губернаторы кеңсесінің құрамына кеңсе басқарушысы, оның көмекшісі, үлкен және кіші іс қағазын жүргізушілер, бухгалтер және қызмет сатысының ең төменгі сатысындағы негізінен “техникалық” рөл атқарушы ұсақ кеңсе қызметкерлері кірді. Кеңсе қызметкерлері мен шенеуніктері арасындағы ерекше орынды кеңсе басқарушысы иеленді. Бұл қызметке бұрын үлкен орындарда қызмет атқарған адамдар тағайындалды. Тәртіп бойынша 5 кластан төмен тұрған рангалы патша генералдары болды. (А.К. Гейнс, А.И. Гомьзин, П.П. Каблуков, Н.С. Щербинский, К.А. Нестеровский, М. Бронковский, Г.П. Федоров, В.А. Мустафин және басқалар).

Олардың қызметі шындығында ешқандай бақылаусыз болды. Олар, кеңсе басшылары – атқарушы-шенеуніктен басқарушы шенеунікке айналып отырды. Көбінесе генерал-губернатор барлық істерді өзі қарап шығуға мүмкіндігі болмай, сол күйінде басқарушыға тапсырып отырған. Сондықтан істің қалай шешілуі басқарушыға байланысты болған.

Егер шенеунік Түркістан өлкесінде 20 жыл қызмет істесе, жалақысының жартысына тең келетін зейнетақы алатын. Ал 25 жыл қызмет істесе жалақы көлеміндегі зейнетақыға ие болатын. Жыл сайын 28 күнге демалыс берілді. Кеңсе шенеуніктері қысы-

жазы тұрғын үймен қамтамасыз етіліп, қарамағына қызметкер берілді. Түркістанда 10 жыл қызмет істегендерге темір жол бойымен тегін жол жүру құқығы берілді. Осындай жеңілдіктер әртүрлі әлеуметтік топ өкілдерінің Түркістанға деген қызығушылығын арттыра түсті. Олардың басым бөлігі Түркістанға рахат өмір мен тез бау үшін келетін еді.

Түркістан генерал-губернаторының кеңсесі бюрократиялық отарлық аппараттың жүйесін құрды. Онда паракорлық пен қазына ақшасын бас пайдасына жұмсау кеңінен етек алды. Түркістан генерал-губернаторлығы құрылған соң қалыптасқан отарлық аппарат – жергілікті халықтарды езгіде ұстауға, оларды орыстандыруға, олардан алым-салықтар жинауға, өлкеден шикізат көздерін тегін пайдалануға және халық наразылықтары мен көтерілістерді басып, жаныштап отыруға қызмет етті.

Кеңсе қызметінде басқарушы бөлімге аса маңызды мән берілді, атап айтқанда, қызметкерлерді тағайындау, ауыстыру, бағынатын билік орындары мен қызметкерлерді қадағалау, заңдардың іске асуын бақылау және жоғарғы басқарушы орындарға есеп беріп тұру секілді істер енді.

Облыстарда жергілікті әкімшілікті әскери-губернаторлар басқарды. “Өлкенің ерекше жағдайы бойынша, әскери-губернаторлар өздеріне сеніп тапсырылған облыстардағы әскери және әскери-халықтың басқару ісін өз қолына біріктіреді. Әскери губернаторлар Әскери министрдің ұсынуымен арнаулы жоғары дәрежелі жарлықтар мен жоғарғы бұйрықтармен тағайындалады немесе босатылады...”, – деп көрсетілді әскери губернаторлардың міндеті жайлы 1867 жылғы 11 шілдедегі “Жетісу және Сырдария облыстарын басқару туралы Ереженің” жобасында.

Сырдария және Жетісу облыстарында әскери губернаторларды тағайындау және босату Ішкі істер Министрлігі мен Түркістан генерал-губернатордың алдын-ала келісім беруімен іске асты.

Төменгі буында әкімшілікке қатысты мәселелерден әскери-губернатор құзырына төмендегідей өкілеттіліктер берілді: отырықшы және көшпелі халықтың болыстық съездері өтетін жерлерді белгілеу, болыс басқарушысының кандидатурасын

бекіту, я болмаса сайлау өзгертілген жағдайда жаңа сайлау мезгілін белгілеу, уездік әкімшілік мүшелерін анықтау немесе қызметтен босату, уезд бастықтарының жергілікті халық өкілдеріне қатысты түсірген арыз-шағымдарын қарау.

Әскери губернатор уезд бастықтарын орындарынан ала алмайтын еді, бұл мәселені тек генерал-губернатор ғана шешті, ал әскери губернатор тек генерал-губернатор атына уезд бастығы туралы ұсыныс жасай алатын. Әкімшілік істерден өзге әскери губернатор полициялық және сот қызметі де берілді. Олар жергілікті халық өкілдеріне 100 сомнан аспайтын мөлшерде салық сала алады және бір ай мезгілге қамауға алуға да құқылы болды. Сот мекемелері мен түрмелердің жұмысын қадағалау, қылмысты істер бойынша үкімдерді бекіту де олардың құзырына берілді. Әскери губернатор облыстық басқарманың сот бөлімдерін, уездік сот пен билер сотының қызметіне тікелей бақылау жасап отырды.

Сырдария және Торғай облыстарынан басқа облыстың бәрінде әскери губернаторлар қазақ әскерлерінің “наказды” атаманы болып табылды. Жоғарыда көрсеткеніміздей Жетісу облысы әскери губернаторы Жетісу қазақ әскерлерінің “наказды” атаманы қызметін қоса атқарды. Сөйтіп, 1867-1868 жылғы ережелер бойынша әскери губернаторлар облыстағы тұрақты әскердің қолбасшысы және әскери мекемелердің бірден-бір басшысы да болып, дивизион бастығы және жергілікті әскер бастығы қызметінде алып жүрді. Облыстағы барлық интенданттық, артиллериялық және инженерлік мекемелер қызметіне жалпы бақылау жасау да әскери губернаторға тапсырылды.

Қазақ даласында әскери губернаторлардың кандидатурасын таңдағанда олардың жергілікті халықтың өмір-салтын, тілін, әдет-ғұрпын білуі ескерілмеді. Олар бас штабтың азиаттық департаментінде қызмет атқарған аға офицерлердің арасынан таңдалып алынды.

Әскерлерді әкімшілік қызметке тартуда кеткен өрескелдіктер Ресей империясының өзге де аудандарында орын алды. “Әскери адам барлық іске қабілетті секілді мойындалды. Ол полк,

дивизия, корпус командирі болумен қатар бір мезгілде оқу округінің қамқоршысы және губернатор, әрі сенатор, әрі заңгер бола алды”, – деп жазды орыс әкімшілігі жайлы қалам тартқан Э.Н. Брендтс.

Генерал-губернаторларға тәуелді болғанына қарамастан әскери губернаторлар оңтүстік өңірде бәрін белінен басып, жеке басының қамын бірінші кезекке қойды деуге негіз бар. Мысалы, Сырдария облысы әскери -губернаторы Головачевтің тез байып шыға келуіне заңсыз әрекеттері себеп болған. Бұл сипаттаманы Оңтүстік Қазақстанды басқарған әскери губернаторларға да кеңімен қолдануға болады, себебі, аз уақыт ішінде олардың қазына қоржынын және қазақтардан жиналған салықтарды иемденіп, байып шыға келуіне барлық жағдай бар еді.

Облысты басқару кеңінен қамтылған өкілеттілігі бар әскери губернатор патша өкіметіне “шет аймақтарда күшті, берік және айтқанды бұлжытпай, әрі дер кезінде орындайтын, сонымен бірге шет аймақты орталықпен тікелей байланыстыратын билік орнын” қамтамасыз ету үшін қажетті еді.

Әскери-губернатор ауыра қалғанда, я болмаса қызметке келе алмай қалған жағдайда, орнынан босатылғанда оны әскери губернатордың көмекшісі ауыстыра алды.

Әскери-губернаторлар жанынан үш бөлімнен: жарлықшы, шаруашылық және сот бөлімдерінен тұратын облыстық басқармалар құрылды, әрбір бөлімді аға кеңесшісі басқарды. Облыстық басқарма төрағасының міндеті әскери губернатор көмекшісіне жүктелді.

1867 жылғы 11 шілдедегі ереже бойынша облыстық басқарма құрамы штатпен белгіленіп, Жетісу өңіріндегі облыстық басқарма Верный қаласында, ал Сырдария облысында Ташкент қаласында орналасуы тиіс болды. Ережеде “облыстық басқарма бөлімшелерінің бастықтарын генерал-губернатор тағайындайды немесе босатады. Облыстық басқарманың шенді адамдарының бәрін әскери губернатор тағайындап, босатады”, – деп көрсетілді.

Облыстық басқарма құрылымын түзейтін бөлімшелер саны өзгертіліп отырды. Бұл өзгерістер өлкедегі отарлық тәртіптің

күшеюіне байланысты еді. Мысалы, 1867 жылы Сырдария және Жетісу облыстарындағы басқарма құрамы жарлық, шаруашылық және сот бөлімдерінен ғана құралса, 1885 жылдарға қарай басқарма бөлімдері ұлғайып, оған шекара, құрылыс, ауылдық-дәрігерлік, мал дәрігерлік, және есеп-қисап бөлімдері қосылды. Облыстық басқарманың бөлімдері атқарар қызметті бөлу міндетін, әскери губернатор жүргізіп отырды.

Облыстағы ғылыми, техникалық, медициналық және тағы басқа келелі мәселелерді шешу үшін, облыстық басқарма жанында кеңесетін мәжіліс жұмыс істеді. Оған әр сала бойынша мамандар шақырылды.

Енді облыстық басқармалар бөлімдері атқарар кейбір міндеттерге тоқталып өтелік.

Жарлық беруші бөлімге: облысты территориялық жағынан бөлу; құрылысын қадағалау; генерал-губернатордан келіп түскен бұйрықтар мен жарлықтарды іріктеу және халыққа жеткізу; заңдардың мазмұнын арнайы кітапқа тіркеп отыру; анықтамалық құжат қағаздарын беру; облыстық шенеунік аппараты мүшелерінің қызметіне және демалыс күндеріне қатысты іс қағаздарын жүргізу және тағы басқа жұмыстар жүктелді.

Шаруашылық бөлім облыстық басқармада басты рөл атқарды, оған отырықшы және көшпелі халықтың жерге орналасуын шешу, “вакуф” жерлер мәселесін қарау, су көздерін қадағалау және жергілікті тұрғындарға салық салу, земстволық салықтың қаржылай тізімін жасау, әрі жұмсау, кедендік салықты бақылау және даулы мәселелерді шешу, облыстағы шикізат көздерін пайдалануға рұқсат беру және тіркеу, жеке адамдарға фирмалар мен өнеркәсіп орындарын ашуға рұқсат беру, сауда келісімдерін және тәртіптерін белгілеу және тағы басқа істер тапсырылды.

Облыстық басқармада істейтін шенеуніктер әкімшілік қызметі нормаларын, заңдылық түсініктерін, құқықтық қорғау нормаларын жете біле бермеді, сондықтан да заңсыздыққа белінен басуға т.б. келеңсіз көріністерге көп жол берілді. Жалпы алғанда, облыстық басқарма отаршыл әкімшіліктің жергілікті

халық өмірінің барлық саласына араласатын билік орындарының, бір буынын құрады.

Ресейдің ішкі облыстарына қарағанда, қазақ даласындағы облыстық басқармалар көп жағдайда әскери губернатордың тәуелділігіне түсті. 1867-1868 жылдардағы Ережелер бойынша облыстық басқарма алқалы (коллегиальды) орган болып бекітілмегенімен іс жүзінде бәрі шартты түрде ғана болды.

Жетісу облысының губернаторы Г.А. Колпаковский бұл жағдайды дұрыс дей келіп, облыстағы маңызды шаруашылық және қаржы істері мәселелерін алқа болып шешуден гөрі әскери губернатордың бір өзі шешкенін құп көретіндігін ашық білдірген-ді.

Әкімшіліктің облыстардан кейінгі буынын уездер құрады. Уезд бастықтарын облыстардың әскери губернаторларының ұсынуы бойынша офицерлерден генерал-губернаторлар тағайындап отырды. Әрбір уезд бастығының екі аға және кіші көмекшісі болды. Кіші көмекші рулық беделді топтардан және ақсүйек сұлтандардан шыққан адамдар болды. Уездегі бүкіл өкімет билігі түгелімен уезд бастығы қолына шоғырланды. Уезде орналасқан әскери бөлімдер, бекіністер мен мекемелер, полициялық өкімет орындары – бәрі уезд бастығына бағынды. Осылайша уезд бастығы бір мезгілде полицмейстр, земство бастығы, қала басшысы, жер-суға қатысты мәжілістің төрағасы да болды.

1867 жылғы Ережеде Сырдария және Жетісу облыстарындағы уезд бастықтарының құқықтары мен міндеттері егжей-тегжейлі баяндалып көрсетілді. Қазақ даласындағы уезд бастықтары құзырына: әскери, әкімшілік және полициялық үш негізгі бөлім қарады.

Уезд бастығы уездегі қазақтардың барлық қоғамдық істеріне бақылау орнатты, заңдардың орындалуын, жоғары басшылар жарлықтары мен бұйрықтарының дер кезінде орындалуын да қадағалап отырды. Өзінің жеке шешімімен болыстық және ауылдық әкімшілік басшылары қызметіне тексеру жүргізу, қазақтардан жиналған салық мөлшеріне

бақылау орнату, әрі бөлу, жол, көпір құрылыстарына араласу, билер сотына бақылау жасау да уезд бастығына тән болды.

Уезд бастығы болыстық съездердің өткізу мерзімін, өтетін жерін анықтап беріп отырды, болыс басқарушылардың кандидатурасын әскери губернаторға ұсынды, ауыл старшындары және олардың кандидаттарын бекітті, ауыл старшындары жалақысы мөлшерін белгіледі, болыс басқарушылары үстінен түскен арыз-шағымдарды қарады. Болыс басқарушы міндетін атқара алмады, орнынан алу керек деп әскери-губернаторға ұсыныс жасай алды. Кейде уезд бастығы болыс басқарушысын уақытша болса да орнынан алуға құқылы болды.

Уездегі күдікті және зиянды деген адамдарды бақылау және уездік сотқа хабарлау да уезд бастықтарына жүктелді. Қалалы жерлерде қала басшысы болмаса, бұл қызметті де уезд бастығы атқарды.

Уезд бастығы жеке адамдар өміріне де араласып, оларды 7 күнге дейін (егер де бір нәрсеге кінәлі деп тапса) қамай алатын. Уезд бастығы қызметінің мұнша көп болуы патша өкіметінің қазақтарға сенімсіздікпен қарауын байқатады.

1871 жылы Жетісу облысы генерал-губернаторы К.П. Кауфман уезд бастықтары тұрғындардың шаруашылық және салық ісіне үлкен әсерін тигізді, бірақ жіберген қателіктері үшін еш заңдық тұрғыдан жауапкершілікке тартылмады.

Шындығында уезд бастықтары қазақ билеушілерінің арасындағы жемқорлық, қызмет бабын теріс пайдалану секілді келеңсіз істерді тоқтатпақ түгілі өздері де оны қолдап отырған кездері де болып тұрды. Мысалы, Жетісу облысы, Сергиополь уезі бастығы болыстық съезге қысым жасап, тұрғындардан өзіне арнап салық ақша жинатқан.

Уездік әкімшілік жергілікті жердегі бүкіл істі қадағалап, жүргізіп отырды. Уезд бастығы патшалық өкіметтің отаршылдық саясатын уездік көлемде жүргізді. Іс жүзінде уездік әкімшілік өз ісін жете білмейтін, алдына пайдакүнемдікті мақсат етіп қойған, қайта құруды қажет ететін буын болатын.

Әрбір уезд рулық принцип емес, территориялық принцип бойынша құрылған болыстарға бөлінді. Болыстар 1000 шаңырақтан 2000 шаңыраққа дейін қамтыды, кейде тіпті 3000 шаңырақта бір болыс болып есептелді. Болыстар шаруашылық жағынан бірнеше ауылды біріктірді және 100-200 шаңырақтан құрылған әкімшілік ауылдарға бөлінді. Бір шаңырақтың ауылдан ауылға ауысуына ауылдағы шаңырақ иелерінің келісімімен рұқсат етілді, соның өзінде ауыл старшындары мен болыс басқарушыларының ризалығы қажет болды.

Қазақтар үшін жаңа әкімшілік-территориялық бөлу көптеген келеңсіз жайларды туғызды. Кіші рулар жаңа әкімшілік бірлікке біріктірілсе, ал үлкен рулар ыдырай бөлініп, 2000-нан артық шаңырақ басқа болысқа енуге мәжбүр болды. Бұл қалыптасқан жаңа жағдай болыс сайлауы негізінде қазақтардың ру-ру болып бөлінуіне, сөйтіп ел ішінде алауыздық тууына әкеліп соқтырды.

Жергілікті басқару туралы Ережеде Оңтүстік Қазақстан халқын көшпенді және отырықшы деп шаруашылық түріне қарай топтастыра бөлді.

Жетісу және Сырдария облыстарының көшпенді халқы үшін жергілікті басқарушылар болыстарда – болыс басқарушылары, ауылдарда – ауыл старшындары деп аталды.

Ережеде “болыстар мен старшындарды халық сайлайды, әрбір ауылда он шаңырақ иелерінен бір сайланушыны белгілейді, осы сайлаушылар жиыны ауыл старшындары мен оның кандидатын сайлайды, болыс пен оның кандидатын сайлау үшін болыста елу шаңырақ иелері бір сайлаушы сайлайды, осы сайлаушылардың съездері болыс сайлайды”, – деп көрсетілді.

Болыс басқарушысы немесе ауыл старшыны сайлау үшін оларды жоғарғы феодалдық топтар қолдауы тиіс болды, яғни, үш жылда бір өткізіліп тұратын болыстық съездер мен ауыл жиындарында көп дауыс алғандар ғана болыс басқарушысы, немесе ауыл старшыны болуға, онда да облыс әскери губернаторы бекіткеннен кейін ғана бұл қызметке сайланған болып есептелді.

Ал одан кейінгі дауыс жинаған адам (шар салу арқылы дауыс есептелетін) болыстыққа кандидат болуға құқылы еді. Ауыл старшындары мен олардың кандидаттарын уезд бастығы бекітуі тиісті болды. Облыс немесе уезд бастықтарына сайлау нәтижелерін бекітуге немесе жоюға толық құқық берілді. Патша әкімшілігі өкілдері осы құқықты барынша іске асырып баққанын бір Сырдария облысында үш жыл ішінде 109 болыстық басқарушының 38-і қызметтен босатылуы, яғни болыстардың 35%, жылға шаққанда 13-і қызметсіз қалуы секілді оқиғалар дәлелдей түседі. Мұндай мәліметтер Түркістан өлкесінің басқа облыстарында да жиі көрініс берді. Болыс сайлауы қазақ даласына кесел болып жармасты. Себебі, болыстыққа ұмтылудағы басты мақсаты – пайдакүнемдік, өз руластарын сору арқылы баю болатын.

“Болыс болуға ұмтылу – көбірек жалақы алумен, екінші шеті бір болыстың тұрғындарынан салық жинауға қол жеткізумен, жиналған қаржыдан өзіне жасырып үлес алып қалумен түсіндіріледі. Оның үстіне болыс басқарушысы 1867 жылғы Ереженің 112 параграфына сәйкес өз қарамағындағы болыс тұрғындарына 3 сом көлемінде ақшалай салық салуға құқылы болды. Болыстың кімнен қанша ақша не пара алғанын көшпелі өмір салтындағы тұрғындардан білу мүмкін емес еді, әрі оны бақылап жатқан да ешкім де болмады,” – деп жазды Ф.К. Гирс өз есебінде.

Қазақ даласында болыстыққа өтудің қандай жағдайда өткенін ұлы Абай да келістіріп суреттеп берген-ді:

Болыс болдым, мінеки,
Бар малымды шығындап.
Түйеде қом, атта жал
Қалмады елге тығындап...
Сыяз бар десе жүрегім
Орнықпайды суылдап.
Сыртқыларға сыр бермей,
Құр күлемін жымындап.
Жай жүргенде бір күні

Атшабар келді лепілдеп:
“Ояз шықты, сыяз бар”,
“Ылау” деп, “үй” деп дікілдеп.
Сасып қалдым, күн тығыз,
Жүрек кетті дүкілдеп...
Старшын биді жиғыздым:
“Береке қыл” деп, “бекін” деп.
“Ат жарамды, үй жақсы
Болсын, бәрін күтін” деп.

Патша әкімшілігінен келген өкілдердің болыс басқарушыларын
қанауын Абай былайша көрсетеді:

...Тауып алып жалғанын,
Қылмысыңды санайды.
Өзі залым закүншік
Танып алды талайды.
Көрмей тұрып құсамын
Темір көзді сарайды.

Уезд бастығының көңілінен шығам деп алас ұрған, елін
сорлатқан болыс бейнесін:

“Мәз болады болысың,
Арқаға ұлық қаққанға.
Шелтірейтін орысың,
Шенді шекпен жапқанға...
Оқалы тон тола ма,
Ар ұятын сатқанға”, – деген өлең жолдары айғақтайды.

Лотереялық жолмен, ақ шар және қара шар салу арқылы
қоғамдық басқару органдары қызметіне сайлануда жеңіске жету
жолында дауысқа түскендер түрлі айла-шарғыларды, кейде тіпті
қылмысты істерді жүзеге асырды. Сайлау қағаздары өтірік
толтырылды, кейде тіпті жалған қағаздар жасалды. Болыс
басқарушысы Жарлық пен сот билігін өз қолына алып отырды.
Ол тыныштық пен тәртіп сақталуын, алымдардың жиналуын
қадағалап отырды, оның үш күн мерзімге қамауға алып,
ақшалай айып төлетуге құқы болды. Болыс басқарушыларының
өз болысында қандай құқы болса, ауыл старшындарының да өзі

әкімшілік ететін ауылы көлемінде сондай құқы болды, отбасылар арасында жайлау, қыстау мәселесін шешті, түтін салығының сомасын бөлді. Болыс көптеген маңызды істерді шешуде бай да сөзі өтімді азулы руластарын тыңдады, олардың пікірімен санасып отырды, болыстық съездерге олардың көзқарастары мен пікірлерін бекітуге тырысты.

Ауқатты байлар, билер, ру старшындары ру атын жамылып, кедей де тұрмысы нашар руластарын қанап отырды. Болыстық съездің шешімі қазақ тілінде жазылып, кейін орысша аударылды. Ауылдық жиын шешімдері де осылайша қазақ тілінен орысша аударылды.

Ауылдық старшындар мен болыстар қазақ ауылдарындағы патша өкіметінің өзінше бір агенттері іспетті болды. Осы орайда Ресейдің орталық аудандарындағы селолық өзін-өзі басқару органдары тарихын зерттеген профессор П.А. Зайончковский былай деп жазған болатын: “селолық старостылар мен болыстық старшындар шаруалардың өкіметке сөзсіз бағыныштылығы мен салығын уақытында төлеуін қамтамасыз етіп тұратын ерекше бір деревнядағы тыңшылары секілді еді”. Бұл сипаттаманы қазақтардың қоғамдық өзін-өзі басқару ісін жүзеге асырушы қызметкерлерге де әбден қолдануға болады, себебі патша өкіметі ауыл старшындары мен болыс басқарушалары арқылы өзінің шенеуніктерін қатыстырмай-ақ қазынаға қажет қаражатты қазақтардан жинап алды, әрі қазақтардың өкімет тапсырмасын сөзсіз орындауын қамтамасыз етті.

Сырдария облысының қыстақтарында полициялық және жарлықшы билікті ақсақалдар атқарды.

1867 жылғы Ереженің жергілікті басқару “Сырдария облысының жергілікті халқында” деген бөлімінде:

“...Әрбір аумақты ауылда бір ақсақал болады. Ақсақалдар халық сайлауы бойынша әскери губернатордың бекітуімен 3 жылға тағайындалады...

Қалалар мен неғұрлым аумақты ауылдар махаллаларға бөлінеді. Олардың санын қала мен ауылдық көлеміне сәйкес, уезд бастығының ұсынуымен әскери губернатор белгілейді. Әрбір махаллаға бір ақсақал сайлайды; қала ақсақалдарын

сайлау, оларды қаржыландыру қажет мерзімі және басқалары нақ ауылдағы негіздермен жүргізіледі”, – деп көрсетілді.

Сырдария облысының отырықшы тұрғындары үшін мүшелері бір жылда сайланатын және оларды уезд бастықтары бекітетін халық сайлауында құрылатын “қоғамдық шаруашылық басқарма” да жұмыс істеді. Басқарма мүшелерінен оның төрағасы сайланып, оны әскери губернатор бекітетін болды.

“Қоғамдық шаруашылық басқармасының міндетіне” мемлекеттік алымдар мен барлық салықты қоғамға бөлу және қалалар мен селолардың қоғамдық шаруашылығын басқару жұмыстары кірді. Қазақстан қалаларының өсу үрдісінде 1867-1868 жылдардағы реформалар өзіндік рөл атқарды. Реформадан кейінгі кезеңдерде қалалардың көбі ұсақ қалалар санатына жатты. Сырдария облысында шағын қалалар, барлық қалалар санының 71 пайызы, Жетісу облысында 50 пайызы болды.

1897 жылғы санақтың мәліметтері бойынша халықтың саны Верныйда – 22744, Жаркентте – 16094, Әулиеатада – 11722, Перовскіде (Ақмешітте) – 5058 адам санын құрады.

Қазақстанға буржуазиялық қатынастардың енуіне байланысты қалалардағы сауда мен экономиканың белгілі дәрежеде дамуы оңтүстік өңірге де тән болды. Бұл жағдай отаршыл әкімшіліктің қалалық басқаруға көңіл бөлуіне итермеледі.

Түркістан генерал-губернаторлығындағы қалалардың Ташкенттен өзгесіне өзін-өзі басқару құқы берілмеді. 1867 жылғы Ереже бойынша қалаларда қоғамдық шаруашылық істерді сайланып қойылған жергілікті әкімшілік жүзеге асырды. Қалалар бөлімдерге (қаланың ауданға) бөлініп, оны ақсақалдар басқарды. Ақсақалдар сол аудан тұрғындарының съезінде сайланды.

Ақсақалдар немесе қалалық старшындар салық жинау және жалпы салық мөлшерін тұрғындар арасында бөлумен айналысты. Ақсақалдар бас ақсақалға бағынды. Бас ақсақалды әскери губернатор бекітті, ол қала көлеміндегі полициялық істі басқарды және оған полициялық шені төмен қызметкерлер – миршабтар жеке суару бөлімдерінің бастықтары – мұрабтар және қазылар бағынды.

Қалалық старшын (немесе староста) мен бас ақсақалды сайлауға 20-25 үйден бір сайлаушы қатыстырылды. Сайлау жиыны уездік бастықтың бұйрығымен және бақылауымен өткізіліп, кейін сайлануға құқық алған ақсақалдар әскери губернатордың бекітуінен соң қызметіне кірісе алатын.

Сырдария облысына қарайтын Перовск және Қазалы қалаларындағы басқару басқа қалаларға қарағанда өзгешелеу болды. Мұнда қалалар бөліктерге бөлінбеді және де ақсақалдар мен бас ақсақалдар сайланбады. Қаланың бар билігі уездік бастықтардың қолына берілді. Оның үстіне полициялық бақылау карамағында 10-12 әскері бар обер-офицердің билігіне берілді.

Әулиеата, Шымкент, Түркістан және т.б. қалаларда феодалдық қатынастар, қазақ хандығы, одан кейінгі ортаазиялық хандықтар кезіндегі әлеуметтік-экономикалық өмір сарыны біршама сақталып қалды. Жетісу облысының орталығы – Верныйда да өзгеше қалалық басқару жүйесі қалыптасты.

1867 жылғы Уақытша Ереже бойынша Верныйды басқару уездік бастыққа жүктелді. Ереженің “Верный қаласының бастығы” деген бөлімінде, былай деп жазылған-ды: “Верный қаласындағы қалаға полициялық жағынан басшылық ету үшін қала бастығы тағайындалады; лауазымдық класы, оның кеңсені ұстауға арналған шығындары штатта белгіленген...”.

1867 жылғы Уақытша Ереже қалалық шаруашылықты басқаруды жете қарастырмады, себебі патшалық заң шығарушылар алдымен полициялық және жазалаушы билікті қамтамасыз етуді бірінші орынға қойған-ды. Дегенмен де патшалық әкімшілік Верныйдың шаруашылығын басқаруға қаладағы ауқатты азаматтарды, көпестерді, үй иелері мен өнеркәсіп иелерін тартуға тырысты, түрлі әрекеттер жасап бақты. Соның бірі – уезд бастығы төрағалық ететін комитет еді. Мұндай комитеттер 1867-1877 жылдары Верныйда бірнеше рет құрылған еді, алайда олар қаланы гүлдендіру, шаруашылығын басқаруда дәрменсіз болып қала берді. Себебі, комитет мүшелері өз міндеттеріне жауапсыз қарады, комитет мәжілісіне уақытылы қатыспады. Тоқсан торап керуен жолдары тоғысында

орналасқан Верныйда сауда, өнеркәсіп дами түсті. Ол кейбір Қапал, Өскемен, Сергиополь секілді әскери бекіністерден экономикалық даму жағынан оң бойы озып кетті.

1870 жылы Түркістан генерал-губернаторы Верныйда “Қалалық Ереже” енгізуге рұқсат етті. “Қалалық Ереже” бойынша басқару Верныйда тек 1877 жылы енгізілді.

Іс жүзінде қалалық өзін-өзі басқару жүйесі шаруашылық істерге ғана араласып, саяси мәселені шешуге қатыстырылмады, сөйтіп отаршылдық әкімшілікке толық бағындырылды. Оны генерал-губернатор К.П. Кауфманның қала басшылығына кеше ғана орыс өкіметіне бағындырылған мұсылман өкілдерінің өтіп кетпеуі үшін Ташкент қаласының бастығын 70-80 жылдар аралығында бір мезгілде қалалық дума бастығы етіп қоюы да көрсетеді.

XIX ғасырдың 60-80 жылдарындағы Оңтүстік Қазақстандағы басқару аппараты бір-бірімен тығыз байланысқан әкімшілік механизмінен құрылды және патша өкіметі мүддесіне бағындырылды. Бұл аппаратқа заң шығару, орындау, бұйрық беру және бақылау қызметін қолға алған органдардың шектен тыс бюрократиялық жағынан орталықтануы тән. Оның үстіне жергілікті билік институттары ақсақалдар мен болыстық басқармалар орыс билігінің бақылауына алынды. Мұндай “ымыра” (компромисс) отарлау міндетін жеңілдетіп, әскери жағдай қауіпін азайтып, тұрақтылықты қамтамасыз ететін еді.

Қазақстанды басқарудағы патшалық бюрократтық жағдайды сынға алған М. Тынышбаев Түркістан өлкесіндегі барлық билік орындары әскери басқарма бақылауына қаратылып, ең соңында Әскери министрге бағындырылғанына аса назар аударған-ды. өлкені жаулап алуда патша өкіметіне діни фактор бірден-бір кедергі, тосқауыл болды. Патша өкіметі Оңтүстік өңірде “ұлттық саясатты” барынша қоюландыра түсіп, саяси теңсіздік, нәсілдік кемсітушілік, қарапайым азаматтық құқықты аяққа таптаумен сипатталатын іс-әрекеттерді істеп бақты. Оның жарқын көріністерін құқық саласында жүргізілген реформа нәтижелері де байқатады.

1867 жылы шілденің 11 күні бекітілген “Жетісу және Сырдария облыстарын басқару жайлы Уақытша Ережеге сәйкес Оңтүстіктегі қазақ даласына түпкілікті өзгерістер енгізілді. Бұл реформа қазақ қоғамында сан ғасырлар бойы қалыптасып, халық қолдауына ие болған билер соттары ығыстырылып, оның орнына сайланбалы болатын халық сотын енгізді. Енді халық сотының судьясы болу үшін 25 жасқа келу шарт болып есептелді. 1867 жылғы Уақытша Ережеде сот құрылысы төмендегідей мазмұнда берілді:

Жетісу және Сырдария облыстарында әскери сот, империяның жалпы заңдары негізіндегі сот және халық соты жұмыс істейді.

Әскери сотта қырғыздар мен сарттардың: опасыздық жасағаны, өз тумаларын өкіметке қарсылық көрсетуге айдап салғаны, почта мен әскери көлікке шабуыл жасағаны, христиандарды және христиан дінін қабылдауға тілек білдірген басқа адамдарды өлтіргені үшін сотталады.

Империяның жалпы қылмыстық заңдары бойынша жергілікті адамдар: көпес керуендеріне шабуыл жасау, басқа иеліктерге қашып кету, өрт қою, өкімет орындарына әдейі қарсылық көрсету, жалған теңге жасау мен оны өткізу, қазына мүлкін талан-таражға салу үшін сотталады. Бұған қырғыздардағы (қазақтардағы) ұрлық, тонаушылық-барымта қосылмайды.

Кісі өлтірген сарттар ісін де осы сот қарайды. Империяның басқа жақтарында жасаған барлық қылмыстары үшін далалықтар қылмыс жасаған жерінде қолданылатын заңдар бойынша сотталады.

Әскери сотқа және империяның жалпы заңдары бойынша сотқа жатпайтын басқа да барлық қылмысты істерді, соның ішінде қырғыздардың (қазақтардың) өз арасындағы барымта мен кісі өлтірушілікті халық соты қарайды. Жергілікті адамдардың өздері арасындағы барлық талаптар мен дау-дамайды олардың халық соты жүргізеді”.

Сөйтіп, 1867 жылғы реформа бойынша оңтүстік өңірде пайда болған соттың екі түрі әскери және уездік жалпы империялық

заңдар негізінде жұмыс істеді. Отарлау мақсаттарына бейімделіп ауылдарда билер соттары және Сырдария облысының қыстақтарында қазылар соттары сақталды.

Билер соттары дау-жанжалды шешкенде әдеттегі құқық пен шарифат нормаларын, ал қазылар соты тек қана шарифат ережелерін басшылыққа алды. Әскери және уездік соттардың қарауына жатпайтын азаматтық және қылмыстық істердің бәрін облыстық басқармалар қарады.

Билер соты сақталғанымен, олардың үстінен Ресей әкімшілігі органдарына шағым жасау ресми түрде бекітілді. Сайланған билерді (халық сотын) губернатор бекітті. Патша әкімшілігі ендігі жерде өзіне тиімді әдет-ғұрып заң нормаларын қолдап қуаттады. Бұрынғы әдет-ғұрып заң нормалары көмескілене түсті.

Әрбір болыста 4 биден 8 биге дейін (шаңырақ санына қарай) сайланды. Билерді әскери губернатор бекітті. Би болып әдетте бай адамдар сайланды.

Патшалық саясат қазақ халқының қоғамдық тәртіпке салатын жақсы жақтарының бәріне қарсы келіп, оны жүзеге асырушы билердің беделін төмендетті. Билік қазақ қоғамында үлкен өнер саналатын. Шешен тілді билерді ешкім сайлап қоймайтын. Бұған да патшалық саясат тосқауыл жасап, енді соттарды сайлап қоятындықтан, олар шешендік өнеріне қарап емес, қалтасына қарап 3 жылға сайланды. Пара беріп сот болған адам қашанда пара алатыны белгілі. Сондықтан да пара жүрген жерде әділ билік те болмады. Оның үстіне сот ісі жазбаша жүріп, сауатсыз қазақтарға бұл көп қиындық келтірді. Билер съезі патшалық өкіметтің саясатына ыңғайланып жүргізілгендіктен, әдет-ғұрып заңдарын еріксіз өзгертіп отырды. Нәтижесінде ол патшалық билік аппаратының бір бөлімшесіне айналды.

Билер соты паракорлық пен әділетсіздікке жол ашып берді. “Қолыңнан келсе, қоншыңнан бас” дегендей, өтірік куәлік беру, істі керісінше шешу жиіленді.

Орыс демократ ойшылы Н. Максимов ащы шындықты былайша көрсетіп берді: “Қазіргі кезде сот қызметкерлері көп

пара беріп сайлаушыларын сатып алып жүр. Кейін бұл пара мөлшерін халық есебінен шығаруға тырысады. Осындай келеңсіз жағдайда сайланушы жеке бас қасиетіне қарай емес, парасының мөлшеріне қарай қызметке өтеді, сөйтіп халық соттарына өз ісін білмейтіндердің сайланып кетуіне жол ашылады”. Кейбір әділеттілікті жақтаған билердің де болғандығын оңтүстіктегі халық аузында сақталып қалған Сары би туралы әңгіме айғақтай түседі.

Сары би баласының билер сайлауына түсіп, ел ішіндегі дауды шешуге бел буғанын естіп былай деген екен: “Балам, сен билікке қызықпа, орыс келді, билікте мән қалмады, жасаған билігіңді олар дұрыс етпейді... Ортаңа орыс келді, олар жүрген жерде пара жүреді, елден байлық кетеді, биіңнен билік кетеді, билік кеткен соң, биіңде бел болама, биліксіз ел бола ма? – деп рұқсат етпепті, өзі де орыстардың қолына билік өткенін көріп, ел арасы дауын шешіп, төрелік етуді қойып кеткен екен”.

Келтірілген мысал, қазақ билері үстінен оп-оңай шағым айтуға, жоғарғы орыс шенеуніктері пара алып, істі әділетсіз шешуге жағдай жасалды дегенді білдірсе керек. Соттар жеке, болыстық және билердің төтенше съезі болып бөлінеді. Жеке соттардың билік ету шеңбері тарылып, олар өз құқығы көлемінде маңызы шамалы, тіпті күрделі емес, отбасы дауларын ғана қарады.

Болыс соттарының съезі екінші инстанциялық сот болып табылып, негізінде жеке соттардың шығарылған шешімдеріне келіп түскен арыздарды қарады. Ал төтенше съезд, міндетті түрде уезд бастықтары қатысуымен екі болыс өкілдері арасындағы талас-тартысты қарады. Сөйтіп, сот жүйесі патшалық өкімет шенеуніктерінің бақылауында болды. Онсыз да берекесі кеткен ел ішінде бассыздық пен заңсыздық және пара алушылық кеңінен таралды. Адам құқығы аяққа басылды.

Сотта сайланып, іріктеліп қойылғандықтан ондай лауазымға тек баюды мақсат етушілер алынды. Олар бұл қызмет үшін бар дүниесінде, тіпті туған халқын да аямады.

Дәстүрлі әділеттілік – әдет-ғұрып заңдары бірте-бірте алғашқы мән-мазмұнынан айырыла бастады, ал империялық сот

мұсылмандық шариғат құқық жүйелеріне кесе көлденең тұрды, өзінің билігін күшейткен сайын шариғат заңдарын әлсіретуге күш салып бақты. Енді ел ішінде жергілікті халыққа жат заңдар көбейіп кетті, бұл ахуал өз кезегінде заңсыздыққа, бассыздыққа жол ашты.

Әр уезде өткен билердің төтенше съезі өздерінше қылмыстық және азаматтық істер бойынша ережелер шығарды. Сөйтіп, төркіні әралуан заңдар пайда бола бастады. Мұның болашақтағы салдарын көре білген қазақ зиялылары кезінде еріксіз үн көтеруге мәжбүр болды.

Ә. Бөкейханов Англиядағы билік пен қазақтардағы би және билік айту дәстүрін салыстыра келіп: «Англияда би болмақ зор дәреже, жұрт көзіне зор құрмет. Міне, Англия билігіне қарасақ, бұлардың әділдігін жазып шығарған Закон арқылы емес, жұрт рәсімі арқылы болған. “Ат сыры – иесіне мәлім”. Біз Англия емеспіз-ау!... Бізде әділ би, әділ билік рәсім болса, біз күн астындағы бізді билеген жұртқа күлкі болар ма едік. Билік орнына келмесе, бидің де, биліктің де қадірі кетеді. Шаншар, Қазбек, Шоң, Қанжығалы Бөгенбай, Найман, Қаракерей Қабанбай, Үйсін, Төле би билердің жақсы атағы бізге қалған, бұл билер руының күшіне сүйеніп, билігін орнына келтірген.

Қазақ орысқа қараған соң, бәйге аттай, жақсы жорғадай туысынан болатын шешен озған би жоғалды. Кім орысқа жағымтал болса, сол жұртты бір камшымен айдайтын болды. Бұрынғы жүйрік шешен билерден келе жатқан аз, әділ билік жорасы жаман қарапайым тұғыр би парасына аяқ асты болды. Пара беріп, ақты қара, қараны ақ қылатын күн туды. Қазақ жақсысы орыс етегінен жем жегенді зор нәр көреді, – деп ашына жазып, сөз соңында халқына жанашырлықпен былай деп кеңес береді: ... “Азбын, жалғызбын, білмеймін демей, халық азаматы болып жиылып, сөз қылып, кеңесіп, жаманын аршып тастап, жақсыны алса, би ыәм билік жолы өзі қасқайып шығады”.

Реформадан кейінгі жылдардағы Оңтүстік Қазақстандағы билер мен қазылар соттары, шынына келгенде, патша өкіметінің Қазақстандағы отаршыл сот жүйесінің төменгі органдары болды. Билер мен қазыларға жалақы төленбеді, бірақ оларға

“істі шешкені үшін, яғни, билік айтқаны үшін айыптылардан халықтың әдет-ғұрпы бойынша белгіленген ерекше айып алуға” құқық берілді. Билер сомасы 100 сомға, яғни 5 жылқы, 50 қой боларлық істерді шеше алды, 100 сомнан 1000 сомға (50 жылқы, 500 қой) дейінгі істерді – болыстық съезд, 100 сомға дейінгі азаматтық істі – уездік сот, ал 2000 сомға дейінгі істі облыстық басқарманың жалпы жиналысы қарап, шешім қабылдады.

Сырдария облысындағы қазылар да 100 сомға дейінгі істі, ал қазылар съезі 1000 сомға бағаланатын істі шешті.

Билер соты енді ереже бойынша халық соты деп аталды.

1867 жылғы уақытша ереже бойынша отбасы және неке құқықтары мәселесі билер сотында халықтық әдеп нормалары негізінде қаралды. Сот үкімінің орындау мерзімі: жеке билер үшін 3–7 күн, болыстық сот үшін 7–21 күн, төтенше съезд үшін 1 айға дейін болды.

Билердің төтенше уезд бастығы бұйрығымен қажет деп белгіленген кезде шақырылатын. Генерал-губернатордың арнайы бұйрығымен уезд бастықтары болыс-болыстан төтенше билер съезіне дау-таластардың тізімін берді. Осы дауларды қарап, орыс заңдарын басшылыққа ала отырып, билердің төтенше съезі Ережелер шығарып отырды. Бұл ережелер белгілі уездерде азаматтық және қылмыстық істерді шешуде басшылыққа алынды.

Тарихи құжаттар мәліметтеріне қарағанда, Жетісу өңірінде, Берқұлақта Тоқмақ уезі билерінің төтенше съезі, 1885 жылы Шар өзені бойында Семей облысының бес дуаны билері қатысқан (оның ішінде ұлы Абай да бар), Қарамола съезі өтіп, ереже заң қабылдаған.

Ұлы Абайдың 74 баптан тұратын заң жобасы, ереже сол кездегі қазақ ауылдарына кеңінен таралған. Жалпы, атақты билер шығарған билік шешімдер, ережелер кейде бірнеше уездерде басшылыққа алынып отырылған.

Ережені құрастыру жолын К.К. Пален былайша көрсеткен: “съезге жиналғандар өз ортасынан төраға және оның жолдасын сайлайды. Содан соң барлық билер қатысуымен ереже

дайындалады. Бұл ережеде қылмыстық азаматтық құқық нормалары да, әдеттік құқық нормалары да қамтылады”.

Қазақ даласында билердің төтенше съезі жылына бір рет, кейде бірнеше жылда бір рет шақырылып тұрған. Билер съезі кейде бірнеше айға созылған. Билердің төтенше съезінде қабылданған ережелерде сот ісін жүргізу, азаматтық, қылмыстық мәселелер егжей-тегжейлі қаралған.

1893 жылғы Тоқмақ съезі қабылданған Ереже 12 тарау, 111 бөлімнен құралды. Билердің төтенше съезін, онда шығарылған ережелерді генерал-губернатор өзі тікелей бақылауға алған, ал уезд бастығы бұл съездерді жібермей қатысып отырды. Кейде, тіпті, билерді сатып алып, шен-шекпен кигізіп, орыс шенеуніктері өз жағына тартуға тырысты. Мұндай жерде сот процесі өзгеріп, заң бұзушылыққа жол берілді. Алайда империялық соттар мемлекеттік маңызы бар істерді өздері қарап, оны билердің төтенше съезі қарауына құқық бермеді. Облыстық және өлкелік деңгейдегі сот қызметін генерал-губернаторлық мекеменің сот бөлімдері және облыстық басқарманың сот бөлімдері атқарды.

Генерал-губернатор прокурор қызметін де атқарды, ал генерал-губернаторлық мекеме (канцелярия) апелляциялық қызметті алып жүрді.

Орыс тұрғындары мен жергілікті тұрғындар арасындағы істер көбіне әскери шенеуніктер араласуымен уақытша әскери-сот комиссиялары арқылы шешілді. Отаршыл саясатты жүргізуде полиция мен түрмелер де үлкен рөл атқарды. Түркістан өлкесіндегі барлық ірі қалалар мен селениелерде азаматтық және әскери мекемелер жанынан түрмелер ашылды.

Қазақ елі Ресей империясына қосылғанға дейін онда түрме атаулы атымен болмаған. Қылмыстыны жазалайтын мекеме, әскер көп болған соң қылмыс та бірінен соң бірі табыла береді екен. Отаршыл өкіметке ашық қарсылар да, іштей наразылар да тіміскілеу арқылы табылып, тұтқынға алынған қылмыстылардың көптігі соншалық, патша өкіметі генерал-губернаторлықтар орталықтарында, облыстық, уездік қалаларда түрме салып үлгере алмаған. Сондықтан олар кімде іргесі тастан салынып,

кабырғалары қызыл кірпіштен берік қаланған, темірмен торлауға келетіндей есік терезелерінің босаға, кәсектері мықты үй болса, соны жалдап алуға мәжбүр болған.

Өлкедегі түрмелер құрылысына және оларды ұстап тұруға патша өкіметі жыл сайын 70–80 мың сом қаражат бөліп тұрды. 1871 жылы Ташкентте өлкедегі ең үлкен түрме құрылысы аяқталып, ол өлкелік көлемде жұмыс істеді. Ал уездік деңгейдегі түрмелер Әулиеата, Қазалы т.б. қалаларда орналасты.

Түркістан өлкесінде түрмелер жағдайына ешбір көңіл бөлінбегенімен, салық жинау мен міндетті жұмыстар атқаруға зор мән берілді. Үш жылда бір рет шаңырақ санының есебі алынып, тексеріліп отырылды. Егерде шаңырақ саны жасырылғаны әшкереленетін болса, онда осы қылмыстары үшін болыс басқарушылары екі есе жасырын шаңырақ санынан көп мөлшерде айып төледі.

Патша өкіметінің қазақтан салықты бір кезде малдай алғаны, кейінірек оны түндік салығымен ауыстырып, ақша алып тұрғаны белгілі. Мысалы, Кіші жүз қазақтары 1837 жылдан бастап, патша өкіметіне жылына бір сом елу тиыннан түтін салығын төлеп тұрған. Орта жүз бен Кіші жүздің қазақтары патша өкіметіне тікелей ақшадай салықтан басқа жол салу мен айналысқан.

Отаршыл әкімшілік аппараты ұлғаюына байланысты шығын жылдан-жылға молая берді. 1867–1868 жылдардағы реформа бойынша қазақтардан алынатын түндік салығының мөлшері екі есе өсіріліп, жылына үш сомға жеткізілді. Бұл реформа “Уақытша Ережеде” айтылған.

Қазақ шаруаларынан алынатын алым мұнымен шектеліп қойған жоқ. Ауылдық, болыстық әкімшіліктің шығыны да солардың мойнына артылды. Шаруалардың қаржысымен жол салып, көпірлер жөнделді. Жаңадан көпір салуға да солардан ақша жиналды. Мұндай шығындар орта есеппен жылына түндік басы үш сомнан келді.

Патшаның заңы бойынша түндік салығы шаруаның әлауқатына, күйіне қарай салынуы тиіс еді. Кедейлерді салықтан босатып, орта шаруалар мен байлардан көбірек салық алыну

белгіленген. Қағаз жүзінде солай болғанымен, іс жүзінде олай болмады.

Патша өкіметі белгілеген салықты төлеу оңай шаруа емес. Салық төлей алмаған шаруаның күштеп малын тартып алып отырған, мысалы, Түркістан уезіне қарасты Сары болысының басқарушысы Бекболат Хусеинбаев тікелей өз пайдасына елден 1612 сом ақша жинатып алған. Ал жолсыз алым бермеймін деп қарсылық білдірген шаруаны жетпіс қамшы дүре соқтырып жазалаған.

Билеушілерден жәбір көріп, әділдік іздеушілер, Лепсі уезіне қарасты Аягөз болысының шаруалары уездік әкімдерден көмек ала алмаған соң, Жетісу облыстық басқармасына арызын телеграммамен жіберген. Онда былай делінген: “өткен 1892 жылы біздің жергілікті алым есебіне кедейлігімізге қарамастан, байлармен бірдей 5 сом 50 тиыннан жинап алып еді. Биылғы жылы да сондай, өткен жылдың үлгісі бойынша байлармен бірдей бізден де 5 сом 50 тиыннан алуды талап етіп отыр”.

Түркістан генерал-губернаторлығының көшпелі тұрғындарынан алынатын түгін салығы 2 сом 75 тиын мөлшерінде болды. Сырдария облысы отырықшы халқынан (егіншілерден) харадж және танаптық салық ұсталды. Бұл салық түрлері бұрындары Қоқан хандығы кезінде белгіленген алым-салық болатын. Харадж жиналған өнімнің оннан бір бөлігін заттай немесе ақшалай төлеу мөлшерінде болды.

Танаптық салық түрі заттай салық жинау мүмкін болмаған жерлерде қолданылды. Танаптық алым-салық мөлшерін генерал-губернатордың өзі белгілеп отырды. Танап десятинаның сегізден бір бөлігін құрады. Танаптық алым-салық дегеніміз – ақшалай салық түрі еді.

1867 жылғы Уақытша Ереже бойынша Сырдария облысының жергілікті адамдарына сауда үшін де салықтар салынды. Ережеде: “Қазалы және Перовскі уездерін қоспағанда, Сырдария облысының сауда жасайтын жергілікті адамдарына бұрынғы мөлшерде, яғни жылына сауда капиталының екіден бір пайыз мөлшерінде зекет жинау белгіленді. Айналымы қырық

ділдадан аспайтын саудагерлер, бұл салығын төлеуден босатылады”, – делінді.

Сауда салығы шетелдік Азия көпестерінен де алынды. Сырдария облысында өзі сауда жасау үшін тауарлар шығаратын шетелдік Азия көпестері, аталған облыстық жергілікті көпестері секілді зекет, яғни өздері өндірген тауар бағасының қырықтан бір бөлігін төлеуге міндетті болды.

Земство салықтары мен міндеттері бойынша Жетісу және Сырдария облыстарының отырықшы және көшпенді халқына жергілікті басқарма адамдарын асырау, почта жолдарындағы көпірлерді, төсемелерді, еңістер мен өрлерді түзету міндеті де жүктелді, сарттар түрмелер салу мен оларды күтіп ұстауға, қоғамдық шаруашылық басқармалары үшін үйлер салып, күтіп ұстауға тиісті болды. Бұдан өзге ауру шенеуніктердің отынын даярлап беру, шешек ауруына қарсы егу жұмыстарын жүргізуші медбикелерді және мектептерді күту, әскер бөлімдерін көлікпен қамтамасыз ету де жергілікті тұрғындардың міндеті болып есептелді. Мұның үстіне, жергілікті халық мешіттер мен қазынаға арнап ұшыр мен пітір төледі. Кездейсоқ шығындар үшін “қара шығын” деп аталатын салық түрі де болды.

Облыстық қазына кассалары Верный мен Ташкентте құрылды. Жер-жерде уездік кіріс-шығыс кассалары жұмыс істеді. Өлкедегі қаржы органдары қызметі Түркістан бақылау палатасына жүктелді. Оның басты міндеті барлық мемлекеттік қаржы мекемелері мен отаршыл әкімшіліктің қаржы ісін тексеру болатын. Бақылау палатасы қызметі негізінен тексеруден тұрды.

Түркістан бақылау палатасы Мемлекеттік бақылау мекемесіне есеп беріп тұрды. 1868 жылы Қаржы министріне қарайтын Түркістан Қазыналық палатасы құрылды. Ол Ташкентте орналасты. Негізгі міндеті салықтарды тексеру болды. Қазыналық палатаның жергілікті жерлердегі органдары облыстық, уездік қазына мекемелері болды.

1874 жылы император II Александр жарлығымен Ташкентте мемлекеттік банк бөлімі ашылды. 1881 жылдан бастап Ташкентте жеке меншік банктер қызмет істей бастады.

Олардың алғашқысы – ортаазиялық коммерциялық банк еді. Ол негізінен халықтан үстем ақша жинаумен айналысты.

Қорыта келгенде, Ресей империясы Қазақстанның оңтүстік өңірін жаулап алуды тыңғылықты жүргізген даярлық жұмыстарынан бастады. Өйткені Қазақстанның оңтүстігі Орта Азия өңірімен шектесетін болғандықтан, бұл жердегі жүргізілген жұмыстардың алға басуы алдағы уақытта Орта Азияны жаулап алудың бастамасы болатындығы айқын еді. Сондықтан 1865 жылғы Түркістан облысын басқару туралы “Уақытша Ереже” тыңғылықты ойластырылып, тек Қазақстанның оңтүстігін ғана емес, Орта Азияны да отарлауға негізделіп жасалған болатын.

1867 жылғы әкімшілік басқару реформасы Түркістан өлкесін, соның ішінде Оңтүстік Қазақстанды Ресей империясының түпкілікті отарына айналдыру мақсатымен іске асырылғандықтан жаңа басқару жүйесі Түркістан топырағына бірден сіне алмады және жергілікті халықтың қарсылығына ұшырап отырды. Мысалы, жергілікті тұрғындардың 90 пайызы орыс сотына емес, халық сотына, яғни билер мен қазылар сотына жүгінуін тоқтатпаған, қанша келеңсіз жайлар болса да, өз қандастарына деген сенімін жоғалтпаған.

Жетісу және Сырдария облысы халқын патша өкіметі 1867 жылғы “Уақытша Ереже” арқылы отырықшы, көшпелі деп бөлумен қатар, болыстарды енгізу арқылы рулар арасына жік салды, халықтың тұтастығына нұқсан келтірді, ғасырлар бойы қалыптасып қалған дәстүрлі басқару үрдістерін бұзды. Бұлар қазақ даласын әкімшілік-территориялық принципті бүркемелене отырып жікке бөлу, қазақтың ұлттық тұтастығын, бірігіп ыдыратуға бағытталған, отарлық мақсат-мүддені көздеген реформалық шаралар болатын. Болыс, старшын, би болып сайлану үшін қазақтар өзара жікке бөлініп, пара беру, өз халқын тонауға дейін барды, партияға бөлінушілікті үйренді. Болыс сайлау үрдісінің енгізілуі ел бірлігін бұзды. Пайдакүнемдік секілді өркениетке жат қасиеттер халық арасына ене бастады.

1867 жылғы “Уақытша Ереже” оңтүстік өңірдегі қазақтардан империя пайдасына еселеп салық жинауды қамтамасыз етті.

1868 жылғы әкімшілік-басқару реформасының негізінде Оңтүстік Қазақстанда құрылған жаңа басқару жүйесі әскери-басқыншылық сипат алды. Орыс әкімшілігі аппараты билігі әскери күшпен, қарулы күзетпен нығайтылды, бұл жағдай өлкедегі халықтың отарлық езгіге түсуін күшейтіп, азаматтық құқығының тапталуына, рухани және материалдық жағынан да қысым көруіне жол ашты.

Патша өкіметі басқаруды қайта құруға кіріспестен бұрын, қазақ халқының әдет-ғұрпын, шаруашылық аудандарын терең зерттеп алды. Сөйтіп, орыстандыру – христиан дініне тарту саясатын мақсатпен жоспарлады. Орыс қазақтарды отарлауы салдарынан, құнарлы қоныстарынан айырылған қазақтар ұлт-азаттық көтерілістерге белсене қатысты.

Генерал-губернатордың қолына барлық әскери және азаматтық билік шоғырландырылып, қазылар мен билер шығарған үкімді бұзуға да ерікті болды. Тіпті, қызмет бабын теріс те пайдаланды. Жергілікті халықтың тілін, дінін, мінез-құлқын білмейтін генерал-губернаторлар қазақ ұлтының тағдырына селқос қарады.

1864 жылы Ресей империясы қазақ жерінің оңтүстік өлкесін басып алды. Қазақстанның оңтүстік өлкесінің Ресейге қосылуымен бүкіл қазақ жерінің отарлануы аяқталды. 1865 жылдардан бастап патша үкіметі басып алған аймақтардағы отаршылдық саясатын нығайта түсу үшін әкімшілік – территориялық реформалар жасауға белсеніп кірісті. Бұл салада олар Франция, Англия сияқты отарлаудан тәжірибе жинақтаған елдердің тәжірибесін ден қоя зерттеді. Бірақ, патша өкіметі үшін олардың отар аймақтарында жүргізген әкімшілік-территориялық реформалары тым “жұмсақ” болып көрінді. Сондықтан, патша өкіметі қазақ жерінде жүргізген әкімшілік-территориялық реформаларында барынша қатаң әдістерді қолдану әрекеттеріне көшті. Атап айтқанда, патша өкіметінің өлкедегі әкімшілік-территориялық бөлу жүйесі, әскери міндеттерді шешуге ыңғайластырылған болатын. Қазақ

жеріндегі әкімшілік саясаттың қатаң түрде жүргізгендігін жақтаған Орынбор генерал-губернаторы А.О. Дюгамель: “біз күшті болсақ, қазақтар бізге бағынады. Бірақ біздің даладағы билігіміз сәл әлсіреген жағдайда, керісінше болады”, – деп мәлімдеген еді. Отарланған оңтүстік өлкеміздің алғашқы басшылары және әкімшілік-саяси реформаларды дайындауға тікелей қатысқан генералдар М. Черняев, К. Кауфман, Г. Колпаковский сияқтылар да тұп-тура осындай көзқарасты жақтағандар еді. Нәтижесінде қатаң отаршылдық саясатқа негізделген саяси-әкімшілік реформа дүниеге келді.

1867 жылғы 11 шілдеде II Александр “Жетісу және Сырдария облыстарын басқару жөнінде “Уақытша Ережені” бекіту туралы жарлыққа қол қойды. Арада бір жылдан кейін, 1868 жылғы 21 қазанда патша үкіметі “Орынбор және Батыс Сібір генерал-губернаторлықтарының далалық облыстарын басқару жөніндегі “Уақытша Ережені” жариялады. Империялық басқару жүйесін жетілдіру мақсатында жүргізілген бұл реформалар отаршыл әкімшіліктің билік шеңберін бұрынғыдан да кеңітіп, даланың байырғы перзенттерінің заманын тарылта түсті. Қазақ елін отарлаудың ғана емес, оның жерінде отарлаудың жаңа кезеңі басталды. Оңтүстік Қазақстанды мекендеген қазақтарға сырттан танылған, мәні мен маңызы отаршылдық пиғылды көздеген жат реформа еді.

Өзін-өзі тексеруге арналған бақылау сұрақтары:

1. Ресейде капитализм дамуының қандай жақтары болды?
2. 1864 жылы Ш. Уәлиханов Қазақстанды халықтың өзін-өзі басқаруы негіздерінде қайта құруды не үшін талап етті?
3. Түркістан генерал-губернаторлығы қай жылғы Ереже бойынша облыстар мен уездерге бөлінді?
4. Сырдария облысының құрамына қайсы қалалар енгізілді?
5. Жетісу облысы қайсы уездерден құралды?
6. 1867–68 жж. жүргізілген реформа бойынша қазақ даласын басқаруға келген генерал-губернаторлардың жалпы сипаты қандай болатын?

7. 1871 жылы Жетісу облысының генерал-губернаторы кім болды?

8. XIX ғасырдың 60–80 жылдарындағы Оңтүстік Қазақстандағы басқару аппараты неден құрылды және кімге бағындырылды?

9. Ресей империясы Қазақстанның оңтүстік өңірін жаулап алуды неден бастады?

ҰСЫНЫЛАТЫН ӘДЕБИЕТТЕР

Негізгі:

1. *Қойгелдиев М.Қ.* Жетісудағы Ресей билігі. (XIX ғ – 17 ж) – Астана: Елорда, 2004. – 65 б.

2. Проект положения об управлении Семиреченской и Сырдаринской областях. – С-Пб.: 1987. – С. 1–441.

3. *Кастельская З.Д.* Из истории Туркестанского края. 1865–1917. – М.: 1980. – С. 1–119.

4. *Тынышпаев М.* 16-шы жылғы көтерілістің себеп-салдары //Ақиқат. 1996. – №7. – 25–26 б.

5. Проект всеподнейшего отчета генерал-адъютанта К.П. Кауфмана по гражданскому управлению и устройству в областях Туркестанского генерал-губернаторства. – С-Пб.: 1881. – С. 5–11

6. Материалы по истории политического строя Казахстана. – Алма-Ата: Ан КазССР, 1960. – Т.1. – С. 442

7. *Дневник Д.А. Милютина.* – М.: 1947. – Т.IV. – С. 131–132.

8. *Кастельская З.Д.* Из истории Туркестанского края. 1865–1917. – М.: 1980. – С. 1–27.

9. *Бартольд В.В.* Туземцы и русская власть – М.: 1963. – Т.2. – С. 1–352

10. *Салқынбек Д.И.* Отаршылдықты дәріптеуді қашан қоямыз. // Жас Алаш. – 2004. – 21 желтоқсан.

11. *Пален К.К.* Отчет по ревизии Туркестанского края. – С-Пб., 1910. – С. 1–8.

12. *Галузо П.Т.* Туркестан – колония. 2-е. изд. – Ташкент: 1935. – С. 1–67.

13. *Абдурахимова Н.А.* Высший бюрократический орган царизма в Туркестане// Общественные науки в Узбекистане. – 1988. – № 11. – С. 1–35.

14. Түркістан өлкесін басқару жөніндегі жағдай // ӨзРОММ. К. -1-қ, 27-Т, 659-іс-18-п.

15. *Берендтс Э.Н.* О прошлом и настоящем русской администрации. – С-Пб., 1983 – С. 1–112.

Қосымша:

16. *Гирс.Ф.* Отчет по ревизии Туркестанского края. – С-Пб.: 1888. – С. 1–29.

17. Свод законов Российской империи. – С-Пб.: 1882. – Т.1. С. 1–19.

18. *Гирс.Ф.* Отчет по ревизии Туркестанского края. – С-Пб.: 1888. – С. 1–46.

19. *Зайончковский П.А.* Проведение в жизнь крестьянской реформы. 1867 г. – М.: 1958. – С. 1–94.

20. Проект положения об управлении в Семиреченской и Сырдаринской областях. – С-Пб.: 1880. – С. 46–47

21. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897. – С-Пб.: 1904. – Т.81. – С. 1–127.

22. Дала генерал-губернаторының жазбалары // ҚРОММ. 64-қ, 1-т, 115-іс. -147-п.

23. Материалы по истории политического строя Казахстана. – Алма-Ата: АН КазССР, 1960. – Т.1. – с 293-294.

24. *Максимов Н.Н.* Народный суд у киргизов // Журнал юридического общества при императорском Санкт-Петербургском университете. – С-Пб.: 1897. – С. 1–51.

25. *Бөкейханов Ә.* Би ым билік. // Ә. Бөкейханов. Тандамалы. – Алматы, 1995. – 194–195 б.

26. Отчет сенатора К.К. Палена по ревизии Туркестанского края. – С-Пб.: 1911. – С. 49–50.

27. *Сапабек Әсін.* Қазақ қасіреті. – Алматы, 1994. – 96 б.

28. Верный уездік басқармасы туралы жазбалар. // ҚРОММ. 41-қ, 6-т, 3091-іс. -140-п.

**2. ПАТША ӨКІМЕТІНІҢ ОТАРШЫЛ БИЛІК
ЖҮЙЕЛЕРІН ЖЕТІЛДІРЕ ТҮСУІ ЖӘНЕ ОҒАН
ҚАРСЫ НАРАЗЫЛЫҚТЫҢ КҮШЕЮІ
(1886-1917жж.)**

**2.1. 1886 және 1891 жылдардағы реформалар бойынша
Оңтүстік Қазақстандағы саяси басқарудағы қайта
құрулар және олардың мәні**

Патша өкіметі өзі отарлап алған территорияларды әкімшілік-саяси реформалар жүргізумен қатар, аймақтық территориясының көлемін айқындаумен, халқының сандық құрамын анықтаумен айналысты. Ондағы мақсат – отаршылдық саясат арқылы халықтан алынатын салықтың мөлшерін анықтау.

Оқу құралының аумағына кіріп отырған Сырдария мен Жетісу облыстары территориясының жер аумағы, халқының саны 1897 жылғы есеп бойынша және 1911 жылғы есеп бойынша мынадай көрініс береді:

1-кесте

Сырдария облысының жер аумағы және халқының саны

Уездер	Жер аумағы	1897ж. бойынша халық саны	1911ж. қарай халық саны
Ташкент	25.610	448.493	518.080
Әулиеата	68.560	276.169	342.782
Шымкент	87.900	285.059	337.152
Перовскі	61.420	133.663	177.115
Қазалы	87.020	140.541	219.802
Әмудария бөлімі	99.380	194.473	221.619
Барлығы:	429.890	1.478.398	1.816.550

Жетісу облысының жер аумағы және халқының саны

Уездер	Жер аумағы	1897 ж. бойынша халық саны	1911ж. қарай халық саны
Пішпек	35.180	176.577	244.208
Верный	50.170	223.883	277.569
Жаркент	31.180	122.636	165.258
Пржевалск	67.480	147.517	172.820
Қапал	74.100	136.421	170.106
Лепсі	77.140	180.829	171.579
Барлығы:	335.250	987.863	1.201.540

1867 жылғы 11 шілдедегі “Жетісу және Сырдария облыстарын басқару туралы Уақытша Ереже” екі жыл мерзімге тәжірибе түрінде уақытша енгізілген болатын. Алайда бұл тәжірибе жиырма жылдай уақытқа созылып, тек 80-інші жылдардың екінші жартысы мен 90-ыншы жылдардың басында ғана патша өкіметі өлкедегі әкімшілік реформаларды түпкілікті енгізуге ұмтылды. Қазақстанға шексіз саяси үстемдік етуді көздеген бұл реформалар өлкені экономикалық, әлеуметтік және рухани жағынан да толық игерудің заң жүзіндегі жолдарын ашып берді.

1867 жылғы Түркістан өлкесін басқару туралы “Уақытша Ереже” 1871 жылы өзінің белгіленген мерзімін өтеді. 1871 жылы Түркістан генерал-губернаторы К.П. Кауфман жергілікті отаршыл әкімшілік әзірлеген өлкені басқару туралы жаңа ереженің жобасын ұсынды. Жоба Ресей империясының бірнеше министрліктері мен салалық мекемелерінде қаралып талқыға түсті.

1860-80 жылдардың ортасында қалыптасқан Оңтүстік Қазақстанды отаршылдық езгіге ұшырату туралы қарама-қарсы пікірлер, ең алдымен өлкелік әкімшіліктің Түркістанды басқару жайлы жаңа заң жобаларына әсер етті. Ресейлік бюрократтық аппараттың құрамдас бөлігі болып табылатын К.П. Кауфман

басқаратын “әскери- әкімшілік” басқару бұл жобаларда ең алдымен феодалдық-монархиялық топтың мүддесін қамтамасыз етуге тырысты.

Екінші жағынан, күнделікті өмірдің тәжірибесі Түркістанды экономикадан тыс қанау тәсілдері өлкенің патша қазынасына құяр байлығын тез молайта қоймасын көрсетіп берді. Сондықтан, олар өз жобаларында сәл ақырындау, әрі қауіпсіздендірілген реформа жолдарын: жер қатынастарын, халықтан салық жинау, теміржол және өндірістік құрылысты қаржыландыруды ұсынды. Жалпы алғанда, жергілікті басшылықтың бағдарламасы XIX ғ. аяғындағы патша өкіметінің жалпы бағытына сай келетін еді. Бұл жалпы бағыт Ресейдің отарлық аудандарын тезірек шаруашылық игеру және мамандандырумен сипатталған еді.

Бірақ, билік басындағылардың әлеуметтік-экономикалық ерекшеліктер мен әскери-саяси жағдайды есепке алған бағдарламалары қомақты қаржыны талап етті. Ресейдің 1871 және 1873 жылдары Түркістанды басқарудың жағдайы туралы жобаны талқылап, кері қайтарады да, К.П. Кауфман бағытына сенімсіздік білдіреді.

Негізгі себеп ретінде жобаның жан-жақты дұрыс ойластырылмағандығы айтылып, К.П. Кауфманды “бюрократтық радикализмшіл” деп айыптайды, яғни маңызды мемлекеттік мәселелерді шешуде волонтаристік жолды таңдауға бет бұрды дейді.

Бұл жобаға Ресейлік министрліктер өз әлдерінше түзетулер мен қысқартулар енгізіп жатты. Мәселен, Әділет министрлігі “түземдіктердің барлық құқықтырын орыс азаматтарының құқықтары сияқты жан-жақты анықтауды” артық деп тауып, жергілікті халыққа “ауыл және қала тұрғындарының ғана құқықтары сияқты құқық беруді” кеңес етті.

Сонымен бірге жергілікті халықтың ішкі құрылымына арналған бөлімдерді күшейту қарастырылды. Ал, оларға “діни бостандық” берілетінін, бірақ “жеке жанұя, қоғамдық өмірін еш өзгертуге болмайтындығын” қадап түсіндіруге ұмтылды. Бұларға мұрагерлік, мүліктік, т.б. құқықтарды “қалыптасқан

дәстүр” бойынша қалдыруды ұсынған жан-жақты толықтырулар да қосылды.

Ал, Ішкі істер министрлігі өз тарапынан “Түркістан өлкесіндегі барлық қалалардың тұрғындарына қалалықтар құқын беру” жайлы талаптарын сынға алды. Мұндай құқыққа тек Шығыстың тарихи қалыптасқан сауда орталықтары – Ташкент, Қоқан, Әндіжан, Маргелан, Наманган, Самарқан тұрғындары ғана ие болады, ал Ходжент, Шымкент, Әулиеата, Қатта-Қорған және Түркістан қалаларының тұрғындарының бұл аймақта тек “уездік билік, әскер мен қызметкер адамдардың елеулі бөлігі шоғырланғандықтан” жоғарыдағы құқықтар беріледі, басқа қала тұрғындарына бұл құқықтық сол аймаққа “орыстардың енуі” мен “орыс саудасының пайда болу” салмағына байланысты шешілуі тиіс дегенді айтты.

Әсіресе Қаржы министрлігі Түркістан өлкесінің жер-жерге орналасу құрылымы жайлы көптеген түзетулер жасады. 1873ж. жоба бойынша “амляктік” жерлерді диқандардың, яғни сол жерді шын мәнінде өңдеушінің пайдалануына беруді және бұл тәртіпті “вакуфтік” және мүліктік жерлерге де енгізуді жоспарлаған еді. Қаржы министрлігі мұндай құрылым Ресейдегі аяқталған және аяқталып келе жатқан жерге орналастыру саясатына қарсы келетіндігі туралы жобаның 204-бабы ең негізгі заңдардың біріне (404-бапқа) жеке меншіктік құқына карама-қарсы екендігін атап көрсетті. Бұл құқық негізінде иеленуші сол жердің бетіндегі бар байлыққа, су көздеріне, өкіміне ие екендігін негіз етті. Министрлік халық жерді бұрынғы қалыптасқан дәстүр бойынша пайдалана беруі керектігін, ал генерал-губернатор ұсынған ережелер ешқандай салмаққа ие бола алмайды деп атап көрсетті. Ал, жеке меншік жер есебінде тұрған жерлерді жобада жоспарлағандай иелену құқы негізінде мемлекеттік меншікке алу Ресейдегі империяның түпкілікті заңдарын өзгерту болып табылады деп шешті.

Алайда, мұндай маңызды ескертпелерге қарамастан, Кауфман өзіне берілген өлкені басқаруды жергілікті жағдайға байланысты өзгерту туралы құқын пайдаланып, іс жүзінде жер мәселесіне байланысты бірқатар шараларды іске асырады. Оның

шешімі бойынша кейбір мүлктік жерлер қазына пайдасы үшін шешіліп, мүлкі барлардың артықшылықтары шектелді, олардың жерлерінен де амляктік жерлерге салынатын салық алынды. Ал даулы мәселелер нақты кездегі жерді иелену есебімен шешілді.

Түркістанды басқару жайлы шенеуніктер таласы 10 жыл мерзімге ұласты. Ал бұл жайлы К.П. Кауфман өз қарсыластарына: “біз бұдан былай да өлкені басқаруды сол қалпында қалдырсақ, жергілікті халық әділетті түрде бізді өз басшылары емес, полиция агенттері ретінде қабылдайды. Біз полиция көмегін сыртқы тәртіпті сақтау үшін ғана пайдаланамыз, ал ол адамдардың ішкі істеріне қол сұқпауы тиіс. Басқаша жағдайда ол өз артынан маңызды қайғылы нәтижелер бермек”, – деп атап көрсетті.

1880 жылдардың ортасына таман басқарудың феодалдық негіздегі бұл түрі ашық түрде-ақ Ресейдің сауда-өнеркәсіп топтары мен жергілікті кәсіпкерлердің мүдделеріне, қарама-қарсылығы біліне бастады. Бұл отаршыл әкімшіліктің бағытын қатал сынға алған басқару жүйесіндегі маңызды адамдардың сынының салмағын әлсіретіп-ақ тастады. Осы орайда К.П. Кауфманның 1873 ж. жоба бойынша басқарылатын, халқы жиі қоныстанған Ферғана аймағында өз жобасын іске асыра беруіне кедергі келтіре алмады деуге болады.

Патша әкімшілігінің екі саласы орталық және аймақтық басқару жүйесі сыртқы түрімен ғана жергілікті халықтың жағдайын ойлаған болады. Ал, шын мәнінде, биліктің бұл ескі түрі де аймақта отарлық жүйені күшейтуге күш салды.

1880 жылдардың басында-ақ Ресейдің билік басындағы топтары отарлық жүйені заңды тұрғыдан бекітуге ұмтылды. 1881 жылы Петербургке “аймақты басқаруда қазына қаржысы аз шығындалатын” жобаны дайындап тапсыру туралы бұйрық келеді. Жобаны талқылау М.Д. Скобелевтің төрағасындағы комиссияға тапсырылады. Көп ұзамай бұл комиссия тарап кетеді.

Тексеру нәтижесінде құпия кеңесші Ф.К. Гирстің басшылығымен есеп және Түркістан өлкесін басқарудағы негізгі бастаулар туралы “түсіндірме жазба” дайындалады. Бұл

құжаттар патша жарлығымен 1884 жылы Мемлекеттік Кеңес мүшесі граф Н.П. Игнатъев төрағалығымен құрылған Ерекше комиссия қарамағына беріледі. Комиссия құрамына белгілі патша шенеуніктерімен қатар, өтпелі кезең кезіндегі Түркістанда болған “дұрыс емес” басқару жүйесін тоқтату және билікке заңды негіз беруге ұмтылған әртүрлі сала өкілдері енді.

Н. Игнатъев комиссиясы “Ереженің бесінші жобасын құрастырды. Ол 4 негізгі бөлімнен: өлкенің әкімшілік құрылымы, сот, жерге орналасу құрылымы және алым-салықтан тұрды. Жаңа жоба бойынша генерал-губернаторлықтың территориялық бірліктерінің атын өзгерту мүмкіндігін”, алғашқы кезде К.П. Кауфманға берілген генерал-губернатордың құқықтарын шектеуді, аймақтық, облыстық, уездік биліктің сот және мемлекеттік мекемелер жұмысына араласу құқын шектеуді, 1864 жылғы Ресейлік сот жарғыларына сәйкес жаңа сот жүйесін енгізуді жоспарлады. Сонымен қатар жер пайдалану құрылымына байланысты бағдарлама берілді. Енді жеке меншіктік жерге иелену құқы дами түсті, ол сауда – ақша объектісіне айналып, Ресейлік және жергілікті буржуазия мүддесіне сай келді. Кейінірек Ерекше комиссия жобалаған элементтер 1886 жылғы заңда көрініс берді. Ресейдің жер иелену және жерге орналастыру министрі А.В. Кривошеин: “Түркістан ережесінде жеке меншік деген сөз ғана жоқ” деп айтты.

Түркістанды отарлау туралы Н. Игнатъев комиссиясы өз пікірлерін білдірді. Оған сәйкес отырықшы және көшпелі аудандарда ауылдық және болыстық басқару құрылымына ұқсастық енгізу, әкімшілік құрылымының бұл сатысындағы сайлау жүйесін сақтап қалу көзделді; бөлімше бастықтары институтын енгізу, олардың құқықтарын күшейту арқылы уездік және қалалық полиция ұйымдарының өкілеттілігі жан-жақты сипатталады; барлық дәрежедегі әкімшілік ұйымдардың штаттық құрылымы, оларға арналған шығын толықтай есептелінді. Н. Игнатъев комиссиясы ұсынған бұл заң жобасын патша 1886 жылы 12 маусымда бекітіп, аздаған өзгертулер енгізіліп, 1917 жылға дейін жұмыс істеді. 1886 жылы Ережеге

сәйкес Түркістан өлкесінің әкімшілік-территориялық құрылымы өзгерді.

Жалпы, Закаспий, Сырдария, Самарқан, Ферғана, Жетісу сияқты бес облысты қамтыған Түркістан генерал-губернаторлығындағы халықтың негізгі құрамы ежелден қазақ, өзбек, қырғыз, тәжік, түркімендерден құралған. XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап, аймақтағы отарлау күшейіп, қазақтар мен қоныс аударған орыс шаруалары пайда болды. Ресей империясының аймақты жаулап алғаннан кейінгі жүргізілген халық саны жөнінде зерттеушілер: “Площадь Туркестана в этих границах определяется почти 1 1/2 млн. квадратных версть, на пространстве которых к 1911 году численность до 6 1/2 млн душ обоого пола, или, в среднем, по 4,4 чел. на квадратную версту. Русские в этом числе составляли ничтожное меньшинство, всего лишь 6,3 процент (406 тыс. душ обоого пола), а в 1897 году процент этот был еще меньше и равнялся 3,7 процентов (197, 420 душ русских из 5.280.983 душ всего населения)”, – деп жазды.

Жетісу облысы табиғатының өте қолайлығына байланысты және мұнда қоныс аударып келген қазақтардың көп болуы Ресейден қоныс аударушы шаруаларды қатты қызықтырды. Сондықтан да бұл өңірге, басқа аймақтарға қарағанда қоныстанушылар өте көп мөлшерде келді. Және олар кімдер, қандай мақсатпен келгендер еді? Осы істі ұйымдастырушы Жетісу облысының губернаторы Г. Колпаковский Түркістан генерал-губернаторына жазған хатында: “Жетісу облысында орналасқан алғашқы қоныстанушылар арнайы шақырумен және жеребемен келгендер еді. Мұнда үйсіз-күйсіздер күдік тудыратын саяси сенімсіз, өз еңбегінің жемісіне емес, үкімет тарапынан берілетін жәрдем ақшаға қырғыздардың егістік жерлері мен дайын су жүйелеріне сенген адамдар келді”, – деп жазып, жергілікті халықты тонаумен баюға иек артқандардың келгенін мойындайды.

Облыстық шолулар мен 1897 жылғы империя көлемінде жүргізілген алғашқы халық санағы мәліметтері 1870 жылы Жетісу облысында барлығы 39 2593 адам, 1897 жылы 515 006

қазақ тұрғандығын көрсетеді. 1914 жылы 609 910 қазақ мекендеп, олардың жылдық табиғи өсімі 1%-ды құраса, ал Сырдария облысында 1870 жылы – 481 914, 1897 жылы – 893 361, 1914 жылы 1 058 005 қазақ өмір сүріп, 0,9%-ға тең жылдық өсім болған.

3-кесте

Қазақтар мен орыс шаруаларының қоныстары және көбейу
деңгейі

Жылдар	Қазақ қоныстары	Орыс-шаруаларының қоныстары
1847–1867 жылдар	14	–
1868–1882 жылдар	11	28
1883–1905 жылдар	5	8

Кестеде көрсетілгендей, қоныс түрлеріндегі түбірлі өзгеріс Қазақстанды жаулап алу аяқталғаннан кейінгі уақытта орын алды. Қазақтарды шаруалардың алмастыруы 1880 жылдан соң өлкені әскери жолмен отарлау қажеттілігінің бәсеңсуіне байланысты еді. Патша өкіметіне өзіне бағынышты территорияларды орыс шаруалары арқылы отарлау экономикалық жағынан тиімді еді.

1886 жылғы Ережеге сай Түркістанды басқару тармақтары жаңа бір ұйым – Түркістан генерал-губернаторы кеңесі есебінен толықты. Оның міндетті мүшелері болып облыстардың әскери губернаторлары, генерал-губернаторлық мекеме бастығы, Түркістан әскери округінің штаб бастығы, мекеме және бақылау палаталарының бастығы саналды. Кеңесте 1890 жылға дейін генерал-губернатор өзі, кейін оның көмекшісі төрағалық жасады.

Кеңес басқару тәжірибесіне сай заң шығару құқығына ие болды. Сонымен қатар Кеңес жалпы әкімшілік сипаттағы, жер-салық құрылымы және т.б. мәселелермен айналысты.

Егер де генерал-губернатор Кеңеске төрағалық ете алмаса, онда Сырдария облысының әскери губернаторы Кеңеске

басшылық жасай алатын болған. Кеңестің қызметі отаршыл сипатымен ерекшеленеді.

Генерал-губернатордың қолында шексіз билік шоғырланды. Мәселен, өлкені басқару ісіне қатысты, жер ісі немесе өзге де мәселелерге байланысты Кеңес мүшелерінің қабылдаған шешіміне генерал-губернатор қарсылық танытса, онда аталған мәселеге қатысты қабылданған қаулы күшіне енбеген. Сондай-ақ генерал-губернатор жыл сайын Мемлекеттік мүлік Министіріне өлкедегі мемлекеттік мүліктердің мәселесі туралы есеп беріп отырған.

1880 жылы орман шаруашылығы мен орманды қорғау ісін басқару үшін генерал-губернатор жанынан орман бөлімі бойынша ерекше тапсырмаларды орындайтын шенеунік тағайындалған.

Ал, облысты басқару ісі әскери губернатор мен облыстық басқармаға тиесілі болды. Әскери губернаторға облыстағы әскери және әскери-халықтық басқару жүктелді. Облыстық басқармаға губерниялық басқару міндеті жүктелді, ол губернатордың кеңсе қызметін, қазыналық палата, мемлекеттік мүлікті басқару және басқа губерниялық әкімшілік және сот мекемелері қызметін жүргізді. Облыстық басқарма 1867 жылы “Уақытша ереже ” бойынша үш бөлімнен (шаруашылық, қаржы және сот) кейінірек оларға құрылыс 1877 жылы межелік, 1880 жылы бөлімдер қосылды. Бұл бөлімдердің тек соңғысы ғана облыстық Земскі жиынынан, ал қалғандары мемлекеттік бюджет есебінен қаржыландырылды.

Облыстық басқарманың мүшелері мен кеңесшілері генерал-губернатордың бұйрығымен тағайындалып және орнынан босатылатын болған. Ал, генерал-губернатордың өзін Әскери министр тағайындаған. Демек, қазақ даласы әскери үстемдік арқылы басқарылып, арнайы бақыланған. Дәлел келтірер болсақ: “Уезд басшылары түземдіктерді жағымсыз істері және заңдар мен нұсқауларды бұзғаны үшін жазалай алады... өндіріліп алынған ақша өлкеде тұтқындау орындарын дамытуға жұмсалады”. Осылайша патша үкіметі қазақ даласын түрмелер мен еңбекпен түзету лагерьлер жүйесіне айналдыруды

көздеген. Мәселен, үкімет пен қоғамдық тәртіпке қарсы көшеде айқай-шу шығарып, төбелескендер немесе үкіметтің сенімді тұлғаларына тіл тигізіп, дөрекілік көрсеткендер, ата-анасын қорлағандар жазаланатын болған.

Болыстардың бір уезден екінші уезге көшуі, тек қана генерал-губернатордың рұқсатымен жүзеге асырылған. Болыстардың құрамының өзгеруіне облыстық басқарма рұқсат берген. Ал, оны әскери губернатор бақылаған. Кішігірім ауылдардың көшіп-қонуын уезд бастығы белгілеген. Өз міндеткерлігін дұрыс “атқармаған” болыс басқарушысын Әскери губернатор, ал, старшинасы мен оның көмекшілерін уезд басшылары ғана орнынан алатын болған. Егерде болысты басқарушы, ауыл старшыны немесе оның көмекшілері жағымсыз іс-әрекеттерге барса, онда уезд бастығының бұйрығымен 15 сомға дейін айып төлеген, сөгіс алған, тіпті 3 күн мерзіммен тұтқындалған. Алынған ақша өлкедегі тұтқындау орындарын дамытуға жұмсалған.

Басқару жүйесіндегі негізгі мәселелерді талқылауда қағаз жүзіндегі мүшелік өлкенің негізгі басты басшыларының «бюрократтық радикализмімен» бірқатар шектесіп жатты және Кеңес генерал-губернаторлық билікті шектейді деген көптеген редакциялық қайраткерлердің түзетулері мен ескертулеріне тап болып отырды.

Болыс басқарушысы үкіметтің бұйрық нұсқауларын және сот шешімдерін орындауға, үй басын санауға, өзгерісті білуге, салықтардың өз уақытында төленуін бақылауға міндетті болды.

Өз міндеткерлігі мен жауапкершілігін дұрыс атқармаған болыс басқарушысы, ауыл старшындары және старшын көмекшілері облыстық басқарма сотына берілген. Ал, патша әкімшілігі тағайындаған жергілікті ұлт өкілдерінен шыққан лауазымды тұлғалар генерал-губернатордың белгілеуімен құрметтелген немесе ақшамен марапатталған. Демек, отаршыл мүддені көздеген патша үкіметі өзіне тірек іздеп, өзіне қызмет еткендерді “сатып алу” саясаты арқылы елді бөлшектеу ісіне кіріскен.

1886 жылғы Ереженің талқылануы мен іске қосылуына байланысты өзгерістер Түркістан генерал-губернаторының ішкі саяси мәселелерге байланысты іс-әрекеттеріне әсер етті. Бұл негізінен орыс-бұхар қатынасына байланысты болды. 1886 жылдың қаңтар айында Бұхарада Ресей императорлық саяси агенттілігі құрылды. Ол болса өз кезегінде Сыртқы істер министрлігінің мүшесі болды. Оны басқарып отырған шенеунік патшалық Ресейдің Бұхарадағы ресми өкілі болып саналды.

Саяси агент Бұхара билеушілерінің қызметтеріне саяси бақылау жүргізіп, орыс-бұхар қарым-қатынасының барлық мәселелерімен хабардар болып отырды. Ол сонымен қатар, Бұхар эмиратындағы орыс азаматтарының жеке, мүліктік және сауда мүдделерін қорғаудағы консульдық қызметін атқарды және христиан дінін ұстаған басқа шетел азаматтарының мүдделерін қорғады. Бұхар хандығының территориясында орыс қыстақтарының пайда болуына байланысты, саяси агент қызметкері жалпы әкімшілік және сот қызметтерінде атқарған.

Сот істері қылмыстық және азаматтық сот жүргізу заңы негізінде орындалды, ал сот бөлімі өз қызметін мировой соттар съезі мен қылмыстық және азаматтық соттар палатасы құқы шеңберінде атқарды. Жалпы қылмысқа жататын істерді ол бастапқы айыптау камерасы деңгейінде ғана қарап, ал біржола шешім қабылдауға облыстық әскери сот комиссиясына жіберіп отырды.

Пошта ісі Жетісу облыстық пошта бөлімі басқармасына қарады. 1886 жылы Түркістан пошта-телеграф округы құрылғанда, облыстағы пошта-телеграф мекемелері соның қарамағына көшті. Ал облыстық басқарма міндетіне пошта станцияларын көлікпен қамтамасыз ету жүктелді.

1899 жылдан бастап Түркістандағы барлық ішкі саяси мәселелер Сыртқы Істер Министрлігінің бақылауына көшті. Бұл істер екі жақты тәуелді және басқа да белгілі бір елдермен қарым-қатынас жүргізетін дипломанттың қолына көшті, дегенмен іске аспады. Закаспийский маңы облысының басшысында Иранмен шекара мәселелерін жеке шешу құқы

қалдырылды, ал Әмудария бөлімінің басшысы Хиуа хандығы жанындағы дипломатиялық өкіл болып қалды.

1886 жылғы Ереженің жүзеге асырылуына байланысты көптеген өзгерістер жасалына бастады. Мәселен мемлекеттік мекемелердің құрылуы көптеген өзгерістерге ықпал етті. Бұл мекемелер Әскери Министрлікке емес басқа мекемелерге бағынатын болды. Бұл мекемелер: Қаржы министрлігі, Жер шаруашылығы және Мемлекеттік мүлік министрлігі, Ішкі істер министрлігі және т.б. мемлекеттік мекемелердің пайда болуы өлкелік әкімшілікті Орталық Мемлекеттік мекемелер мен олардың жергілікті органдары арасындағы байланыстырушы қызметін атқарды. Соңғысы сөз жүзінде генерал - губернаторға тәуелді болса да қызмет директивалары мен бұйрықтарды тікелей Петербордан алып отырды. Жоғарыда қарастырғанымыздай, Түркістанда жергілікті Қаржы министрліктерін құру арқылы, патша өкіметі өзінің отарлаған иеліктерінен алатын кіріс пайдасын ойластырған болатын. Тікелей осыған байланысты Ташкентте 1886 жылы Акциздық басқару ұйымы құрылды. Оның қызметіне өндіріс пен сауда салығы, негізінен спирттік ішімдіктер, темекі, сіріңке және мұнай заттарына байланысты алынды. Сонымен қатар сауда-саттық, паспорттық және басқа да салықтарды жинаумен айналысты.

Қаржы бөлімін жүргізу ісі кейінірек Түркістан қазына палатасы ашылған соң соның қарауына өтті, ал облыстық басқарма міндетіне: салық төлеуге міндеттілер есебін анықтау, қазыналық палатаға облыс бойынша қазына есебіне түсуге тиіс жиын жөнінде мәліметтер беріп отыру; сауда ісін жүргізу және Верный уездік қаражат бөлімін тексеру қалдырылды. 1889 жылы Омбы қазына палатасы ашылған соң Жетісу облысы бойынша қаржы бөлімінің қызметі соның құзырына өтті. Осы мақсатта 1890 жылы Түркістан кеден округінің генерал-губернаторының маңында Қаржы министрлігінің ерекше тапсырма бөлімшесі де құрылды. Бұл Түркістан шектескен барлық елдермен жүргізілетін сауда байланыстарын бақылауға алды. 1901 және 1902 жылы Қоқан және Самарқан кедендері құрылды. 1912 жылдың қараша айында Ресейдегі кеден

мекемелерінің құрылуына байланысты Түркістан кеден аймағы Ташкенттік кеден инспекторлық бөлімшесі болып қайта құрылды. Кеден жүйесінің пайда болуы Ресейді ортаазиялық аймақтағы саудамен байланыстырды.

XIX ғасырдың аяғы XX ғасырдың басына таман көптеген қаржы мекемелері, әсіресе Ресей мемлекеттік банкінің бөлімшелері мен коммерциялық банктері көбейді. Мемлекеттік банктің бөлімшелері Самарқантта 1890 жылы, Қоқанда 1893 жылы, 1894 жылы Бұхарада ашылды. Коммерциялық банктердің ішінде алдыңғы қатарда Петерборлық және Мәскеулік банктер тұрды. Олар Орыс-азиялық, Азов-Дондық, халықаралық Мәскеу саудалық, Санкт-Петербурглық халықаралық, Орыс сауда-өнеркәсіптік және басқалары. Олар Түркістанның барлық ірі қалаларында өз филиалдарын құрды.

Бұл банктердің көбісі мақта операцияларымен айналысты. Бұл істен үлкен дивиденттер алды және сауда-өнеркәсіп фирмаларға капитал салу, серіктестіктер, ұйымдар өнеркәсіп және теміржол құрылысы салаларына көз салды. 1915 жылы Түркістанда мемлекеттік банктің 10 бөлімшесі және коммерциялық банктердің 40 бөлімшелері құрылды. Олар моносаяси келісімдерді қамтамасыз етіп, кәсіпкерлік жүйенің барысын тәуелді етіп өлкенің экономикалық өмірінде негізгі фактор болып қалыптаса бастады.

Сонымен қатар, сауда және өндіріс келісім бойынша шарттарға, банк операциялары мен фирмаларға генерал-губернатордың бұйрығы бойынша, мақта арбитраждық комитеті (1891 ж.) және Қоқан биржалық комитеті (1906 ж.) өз септігін тигізді.

Қаржы министрлігінің басшылығымен 1889 жылдың 9 мамыры күні қабылдаған заң бойынша салық жинау инспекторларының институты құрылды. Олар өлкенің қалалары, уездерінде осы мекеменің агент қызметін атқарды. Олардың қызметіне отырықшы және көшпелі тұрғындардан жиналатын салыққа, саудаға, өндіріске, жер меншігіне бақылау жүргізу бекітілген болатын.

Банктердің негізгі клиентурасы өсімқорлық сауда буржуазиясы еді, сол себепті банктердің қызметі көбіне тауар айналысы саласымен байланысты болды. Банктердің айналымы шапшаң өсті, мұның өзі өлкедегі тауар-ақша қатынастарының өсуін көрсетті.

Мемлекеттік және акционерлік банкілердің Ташкент, Верный т.б. қалалардағы бөлімшелері Қазақстанның, Орта Азияның, Сібір мен Орталық Ресейдің арасында барған сайын күшейе түскен сауда байланыстарының нәтижесінде, Қазақстанның көптеген аудандарын несиемен қамтыды.

Бірақ, банк инспекторлары қызметтерінің дайындығының төмендігінен олардың жүргізген жұмыстары қоғам үшін бірқатар ауыртпалық әкелді. Мұрағаттардағы инспекторлардың қызметіне байланысты іс қағаздарда олардың салықтарды белгілі мөлшерден артық жиналғандығы, жерге деген құжаттардың алып сатарлық жолдары көрсетіледі. 1890 жылы жер салығы комиссиясының бір мүшесінің жазуы бойынша, олардың көбісі тек салық мекемелерінің қағаздардан көшіруден басқа қызметі болмады, нақты өздерінің қызметтері туралы білімдері болмады. Олар жергілікті жердің тілі жайлы, тіпті нақты түсініктері жоқ болса да, вакуфтық құжаттардың түп нұсқаларын зерттеуге тиіс болды. 1894 жылы құрылған Түркістан таулы аймағы патша қазынасы үшін өлкенің Тау-кен өндірісінен түсетін пайдасын арттыруға мүдделі болды. Бұл ұйым геологиялық іздестіру жаңа шахталар рудниктер, мұнай өндірісін ұйымдастыру істерімен айналысты. Ал жалпы табиғи ресурстарды басқаруды 1897 жылы құрылған жер және мемлекеттік мүлікті басқару ұйымы жүзеге асырды.

Табиғи ресурстарға толық бақылауды 1897 жылы құрылған егіншілік және мемлекеттік мүлік мекемесі өз қолына алды. Ол ирригация, орман шаруашылығы мен тәжірибе-эксперименттік ізденістерді қамтамасыз етті. Сонымен қатар бұл мекеме ауыл шаруашылық оқу орындарына бақылау жасап отырды. Оның негізгі қызметінің бірі мақта өндірісінің жағдайына байланысты мәліметтерді жинақтау және талдау болды. Мұндай мәліметтер бір жылда үш рет – шілде, қыркүйек және желтоқсан айларында

жинақталған және Түркістанның жалпы салыстырмалы мәліметтер жинағының құрамына енгізіліп отырды. Аз да болса өлкеде ауылшаруашылық жабдықтармен қамтамасыз ету мен ең керекті агрономия саласындағы білім беру әрекеті де байқалған.

Біз қарастырып отырған Сырдария және Жетісу облыстарындағы аграрлық мәселе 1886 және 1891 жылғы ережелер бойынша заңдық сипат алды. Орыс әкімшілігі жаңа заңдық негізді 1886 жылы 12 маусымда қабылдаған. “Түркістан генерал-губернаторлығын басқару жөніндегі Ереже” және 1891 жылы 25 наурызда бекітілген “Ақмола, Семей, Жетісу, Орал және Торғай облыстарын басқару туралы Ереже” арқылы қол жеткізді.

Патша өкіметі Жетісу облысын 1882 жылы Түркістан генерал-губернаторлығы құрамынан шығарып, Дала генерал-губернаторлығы құрамына қосқан болатын. Жылдар бойы қалыптасқан экономикалық және ұлттық қатынастарға қайшы келетін мұндай әкімшілік – территориялық бөлу патша өкіметінің отарлау саясаты тұрғысынан жасалған әрекет болатын. Дегенмен де бұлай бөлу өлкенің территориялық этнографиялық және тұрмыстық жағдайларына қайшы келген-ді.

XIX ғасырдың 70 жылдарының екінші жартысында орыс әскерлері Түркменияны, сонымен бірге шығыста Құлжа провинциясын жаулап алған-ды. Қытайдың батысында пайда болған мұсылман мемлекеттерінің тәуелсіздік үшін күресі жеңіліске ұшырап, Қытай жазалаушы әскерлерінің екпініне шыдай алмаған батыс қытайлық халықтың басым бөлігі оңтүстік-шығыс Қазақстан жеріне эмиграцияға кетті. Қытай өкіметі Ресейден жаулап алынған территориясын қайтарып беруді талап етті.

Ұзаққа созылған келіссөздерден кейін 1881 жылы Санкт-Петербург келісім-шарты қабылданып, мемлекет аралық шекаралар белгіленді.

Жетісу және Семей облыстары халқы Қытайдан жер ауып келгендер есебінен тез өсіп, жаңа мемлекеттік шекараны күзетуді күшейте түсу қажеттілігі туындады. Қытайда пайда болған жаңа Тарбағатай провинциясының шекарасы Жетісу

және Семей облыстарымен шектесті. Бұл өз кезегінде Жетісу облысын 1882 жылы Түркістан генерал-губернаторлығы құрамынан шығарып алып, Дала генерал-губернаторлығы құрамына қосудың басты себебіне айналды.

1882 жылы жазылған ресми түсіндірме хатта Жетісу облысының Қытаймен шектесетін шекарасында жағдайдың шиеленіскені сондай, ондағы жергілікті жерде әкімшілік басқару бірлігін орнату қажеттілігі туындады делінді. Осылайша, 1883 жылы Дала генерал-губернаторлығында екі “Уақытша Ереже” жұмыс істеді: бірі Жетісу облысы үшін қабылданған 1867 жылғы ереже, екіншісі – 1868 жылғы Семей мен Ақмола облыстарын басқару туралы ереже. Уақыт өте келе бұл ережелердің ескіргені, әрі толық еместігі сезіле бастады. Осыған байланысты Омбыда арнайы комиссия құрылып, оның міндетіне 1867 және 1868 жылғы ережелерді қайта қарау және Дала генерал-губернаторлығы құрамына кірген әкімшілік бірліктерді басқаруға қажетті жаңа ережені жасау жүктелді.

Жаңа ережені арнайы комиссия бір жарым жыл бойы әзірледі. Ереже жобасын Дала генерал-губернаторы талқыдан өткізу үшін Ресей империясы Министрліктері жетекшілеріне, облыстық әскери-губернаторлар мен мекемелерге жіберді. Талқылау ұзаққа созылды және де бірнеше комиссияның қайта қарауына ұсынылды. Ақмола, Семей, Жетісу, Орал және Торғай облыстарын басқару туралы жаңа ереже ақыры 1891 жылы ғана бекітілді.

Облыстағы қазақ әскері станицияларын басқару ісі алғашқы кезеңде облыстың басқарма құзырында болды, ал 1891 жылғы 3 маусым заңы бойынша қазақ әскері басқармасына өтті. Қалаларды басқару ісі 1892 жылы патша бекіткен Қала Ережесіне сәйкес облыс басқармасынан алынып, жаңадан ұйымдастырылған облыстық қала істері мекемесіне берілді.

1897 жылы 26 желтоқсанда Омбы және Иркутск әскери округтері бірігіп, Сібір әскери округі құрамына кірді. 1899 жылы Дала генерал-губернаторлығы құрамынан шығарылған Жетісу облысы қайтадан Түркістан генерал-губернаторлығы құрамына енгізілді.

Сондықтан да Оңтүстік Қазақстанның реформалар кезеңіндегі тарихы 1886 және 1891 жылғы ережелер мен олардың қосымшалары негізінде қарастырылады. Бұдан Оңтүстік Қазақстан тарихының өзге жерлерге қарағанда өзіндік ерекшелігі мен күрделі тұстары бар екендігін көруге болады.

1868 жылғы реформа Қазақстан жерін мемлекет жері деп жариялап, қазақтардың ата-қонысын зорлықпен тәркілеген еді.

1886 жылғы Түркістан генерал-губернаторлығын басқару туралы ережеде 1868 жылғы ереженің көшпелілер қонысына қатысты бабы қайталанды. Мысалы, 270-бапта: “Көшпелілердің қоныстары орналасқан мемлекет жерлері, олардың дәстүрі мен осы ереже баптары негізінде мерзімсіз уақытқа көшпелілердің қоғамдық пайдалануына беріледі”, – делінген.

Қазақтар “мерзімсіз қоғамдық пайдалануға берілген жерлері” үшін алым-салық төлейтін болды. Көшпелілер пайдалануындағы жер қысқы тұрақтарға (қыстау), жазғы қоныстарға (жайлау) және өңделетін жер деп бөлінді. Қыстаулар әрбір болысқа жеке-жеке қауымдасып пайдалануына, ал дау туған ретте – нақты мал санына және шаруашылықтың көлеміне қарай берілетін болды (272-бап).

Қыстауларды айқындау және болыстар арасындағы даулы мәселелер генерал-губернатордың рұқсатымен төтенше съездерде шешілуі тиісті болды (273-бап).

Көшпелі қазақ қысқы тұрағы тұрған жерден үй және шаруашылық құрылысын салуға құқылы болды және оны мұрагерлік жолмен ұрпағына қалдыра алды. Егер алда-жалда бұл құрылыстар бұзылып қалса, онда жер қауымның қарамағына қайтарылды (275 -бап).

Жазғы қоныстар тұтас уезд болыстарының қауымдасып пайдалануына берілді және оларды пайдалану халықтың әдет-ғұрпымен белгіленді (276-бап). Егер де біреулер егін саламын немесе шөп орамын десе, онда қыстау, жайлаулардан арнаулы жер бөлініп берілді. Тек қауымның келісімі қажет болды.

Қауым құрамындағы қазақтар немесе жеке адамдар өз жерін орыстарға пайдалануға беруге құқылы болды, ол үшін

уездік басқармадан куәландыру қағазын алуы міндетті болды (219-220-баптар).

Сот істерін Әділет министрі және өзге де өкілетті орындар бақылаған. Қылмыстық істер туралы есептердің көшірмесі генерал-губернаторға жеткізілетін болған.

1886 жылғы Ереженің мазмұнына қарай отырып, оның қазақ халқының құқын бұзушылық тұстарын айқын аңғара аламыз. Мәселен, “Түземдік халыққа жататын тұлғалар төмендегідей қылмыстарды жасаса ғана жауапкершілікке тартылады. 1) Христиан дініне қарсылық; 2) мемлекеттік; 3) басқару тәртібіне қарсы; 4) мемлекеттік және қоғамдық қызметтер бойынша; 5) мемлекеттік және земстволық міндеткерліктер туралы қаулыларға қарсы; 6) қазына кірісіне және мүлікке қарсы...” осылайша тізбектеліп кете беретін қылмыс түрлері қазақ халқының игілігіне орай емес, керісінше отаршыл пиғылды дәлелдейтін еді. Нақтырақ айтқанда, “Империя заңдарын бұрмалағандар мен шекаралық белгілерді бұзғандар” 141–142 баптар бойынша қатаң жазаланды.

“Түземдіктер мен түземдік халыққа жатпайтын тұлғалар арасындағы азаматтық дау мен таластар әлемдік судья мен облыстық соттарға беріледі,” – деген жолдардан жергілікті халықты алалаушылықты көреміз.

Аталған ереженің үшінші тарауы “Халық соты” деп аталатын, отырықшы және көшпенді түземдіктер өздерінің салт-дәстүріне қатысты қылмыс жасағандарды осы халық соты арқылы жазалай алады, – деп жазылғанымен, алайда 141 және 142 баптарды бұзғандардың қылмыстық істерін қарай алмайтын еді.

Халық сотының қолында ешқандай билік болмады. Дәлел келтірсек : “Халық сотының үкімімен шешімін уезд басшысы прокурорға жеткізуі тиіс...”.

Отырықшы халықтың Ережеде “түземдіктер”деп көрсетілген халық соты съездерінің уақытын, орнын губернатор белгілеген. Съезді шақыру уезд бастығының міндетіне енген. Ал, көшпенді халықтың съезі әрбір болыста шақырылған.

1886 жылғы Ереже бойынша Түркістан өлкесінің отырықшы халқы бұрындары тұрақты және мұрагерлік жолмен пайдаланып келе жатқан жерлеріне иелік етуге және төмендегі ережені ұстануға тиісті болды. Яғни су көздерін әдет-ғұрып бойынша пайдалану (256-бап).

Орманды жерлер, бұратаналар иелігінде болса да, сондай-ақ, бос жатқан жерлер мемлекет меншігінде саналды (257-бап).

Егер генерал-губернатор рұқсат етсе, мемлекет қарамағындағы жерлерге жергілікті тұрғындарға мал жаюға, құм, тас және саз балшық алуға мүмкіндіктер берілді.

Орыс бодандығын қабылдамаған, христиан дінін ұстанбағандарға Түркістан өлкесінен жер және қозғалмайтын мүлікті иемденуге тыйым салынды (262-бап).

Жаңа вакуфтық жер алу үшін генерал-губернатордың рұқсаты қажет болды және бұл сирек жағдайда ғана, яғни, ерекше қызметі, еңбегі сіңген үшін ғана мүмкін болды (266-бап).

Қалалық жерлер қалалық қоғамдар иелігінде болды және бар мәселені шешу соларға тапсырылды (269-бап).

Жетісу облысында 1891 жылғы ереже бойынша әкімшілік басқару жүйесінің қызметі азаматтық және әскери биліктің біріктірілуінен құрылды. Жетісу және Орал облыстарында губернатор (наказной атаман) қызметін қоса атқарды.

1891 жылғы реформа бойынша барлық облыста Мемлекеттік мүлік министрлігі мекемесі ашылды. Одан өзге салық инспекциясы, тау-кен басқармасы, кеден және акциздік бөлімдер жұмыс істеді.

1891 жылғы Ереже уездік басшылардың қызметін күшейтті: олар полициялық басқарманың ісіне де араласып, әрі уездік полиция бастығы қызметін қоса атқаратын болды. Ал орталық Ресейде уезд бастықтарына полиция бастығы қызметі берілмеді, отар аймақтарда мұндай жағдайға жол берудегі көзделгені мақсат – әкімшілік бұйрықтың жылдам орындалуы болды.

1891 жылғы ереже бойынша әкімшілік-территориялық құрылымға өзгерістер енді. Біз қарастырып отырған Жетісу

облысында шекаралық жерлерді біріктірген Жаркент уезі пайда болды.

Қазақтардың қоғамдық өзін-өзі басқару органдары қызметін 1891 жылғы ереже Ресейдегі шаруалардың өзін-өзі басқару органдары қызметіне біртабан жақындастыра түсті. Болыстық сайлау жүйесі сақталып қалынды, ал ауылдық съездерге бүкіл ауылды құрайтын түтін иелері қатыса алатын болды.

1891 жылғы Ереже аграрлық мәселеге қатысты 1868 жылғы “Орал, Торғай, Ақмола және Семей облыстарын басқару туралы Ереженің” баптарын сөзбе-сөз қайталады. Дегенмен де кейбір өзгешеліктер де енгізгенін айта кету ләзім.

1892 жылғы ереже бойынша отаршыл әкімшіліктің қазақ жеріне деген билігі күшейтілді, яғни қазақтың “басы артық» жерін алып қоюға немесе қазақтардың өз иелігіндегі жерін келімсектерге жалға беруін қадағалап отыруға құқық алды.

1893 жылғы ереженің 119-бабында: “Көшпелілер қонысы орналасқан жерлер, сол жерлердің бар байлығы, соның ішінде орман тоғайы да, мемлекет меншігі саналады” делінсе, ал 120-бабында: “Көшпелілер қонысы орналасқан жерлер, олардың дәстүрі мен осы ереже баптары негізінде көшпелілердің қоғамдық пайдалануында мерзімсіз қалдырылады”, – деп жазылып, оның қосымшасында: “Көшпелілер үшін артық болуы мүмкін жерлер Мемлекеттік мүлік министрлігі басқаруына өтеді”, – деп баса көрсетілді.

Жоғарыда келтірілген 1891 жылғы ереже баптары мазмұны оның отаршылдық сипатын және түпкі мақсат-мүддесін анық та айқын етіп көрсетіп берді. Бұл баптар қазақ жерін, соның ішінде Жетісу өлкесін, орыс қоныстанушыларының ашық тонауына жол ашты.

1891-1892 жылдары Ресейді құрғақшылық жайлап егін шықпай қалды да, ашыққан шаруалар толқыны қазақ даласына қарай ағылды. Солардың бір бөлігінің табан тіреген жері Сырдария облысы болды. 1891-1893 жылдар аралығында мұнда қоныс аударушылардың пайда болуынан жаңадан 22 елді мекен бой көтерді. Арада тағы 2 жыл өткенде облыс бойынша

коныс аударушылар мекендеген елді мекендер саны 45-ке, тұрғындар саны 15330-ға жетті.

Қоныс аударушылар елді мекендерінің көптеп салына бастауы 1885-1886 жылдар аралығында жиі байқалады. Себебі, 1884 жылы Түркістан генерал-губернаторы Н. Гродеков Сырдария облысына қоныстанушыларға барлық қолайлы жағдайды жасауға кіріседі. Тіпті, 15 жылға алым-салықтан босату және тағы басқа жеңілдік іс-шараларын ұйымдастыруға тырысты.

Бірақ бұл үкімет тарапынан толық қолдауға ие бола қойған жоқ. Соған қарамастан, 1885 жылы 8 орыс селосы, 4 неміс колониясы салынды. Онда 540 отбасы тұрды. Ондағы халық саны 2552 адам болды. 1886 жылдың соңына қарай Сырдария облысының уездеріндегі 14 елді мекеннен келімсектерді орналастыруға лайықты деген “бос жерлер” табылды.

Көшіп келушілерді орналастыру үшін Түркістан генерал-губернаторлығындағы әкімшілік басқармалары жергілікті тұрғындардың тарапынан заңды түрде наразылық тудырды. Осындай жағдайларды ескере отырып, Түркістан өлкесін басқару әкімшілігі бұл өлкеге Ресейден көшіп келетін келімсектерге қоныстануға тыйым салды.

Түркістан өлкесінің қазақ даласынан өзге Самарқанд, Ферғана және Закаспий облыстарында жерлерді орыс қоныстанушыларына алу мен тартып алу әдісі өзгеше жүрді. Мұнда жер салығын өсіру арқылы салық рентасын өтей алмаған диқандардан жер үлесін алып отырды. Ал 1871 жылдан бастап мұндағы патша үкіметінің аграрлық саясаты өзгерді. 1871 жылы патша тапсырмасы бойынша К.П. Кауфман және оның төңірегіндегілер Түркістан өлкесін басқару туралы ереженің жобасын жасауға кіріседі. Бұл жоба 1873 жылы аяқталды. К.П. Кауфман Комиссиясы барлық диқандарға тиесілі жерлерді мемлекеттік жерге айналдыруды ұсынды. Ал феодалдарға салық төлеп, олардың жерлерін пайдаланып отырған диқандардың да жерлерін мемлекеттік жер деп тану ұсынылды. Ірі жер иелерінің жерлері үшін жыл сайын өтемақы төленді.

Сондай-ақ, көшпелі қауымның жерлері де мемлекет меншігі деп жарияланды. Өз жерлерінде көшіп-қону үшін олардан үй басына салық алынды, сонда ғана оларға шектеулі жерді пайдалануға рұқсат беретін құжат – “билет” берілді. 1860 жылдары әр отбасынан алынатын салық байға да, кедейге де бір көлемде, 1 сом 50 тиын болды. 1867 жылы К.П. Кауфман оны 3 сом 50 тиынға дейін өсірді. Ал 10 жылдан кейін 4 сомға жеткізілді.

1871–1873 жылдарындағы патша үкіметінің аграрлық бағдарламасы диқандардың жерін тартып алуға бағытталды. Сонымен бірге олар ірі жер иелері мен байлардың, дінбасылардың жерлерін Ережеде жеке меншік деп таныды. Бір сөзбен айтқанда, олардың жерге иелік ету құқығы бекітілді. Олардың иелігі капиталистік қатынастарға дейінгі кезеңдегі қалпында сақталды. Мұның барлығы, патша үкіметінің жергілікті билеушілер мен байлардан қолдау табуға тырысқанын көрсетеді. Бұндай әрекеттер 1873 жылдың өзінде, Ереже ресми тұрғыда бекітілмей тұрып-ақ қолданыла бастады. Оны қолдап көру үшін К.П. Кауфман Ферғана облысында және Әмудария бөлігінде толықтай өмірге енгізді. 1877 жылы Ферғана диқандарынан Жаңа Марғұланды салу үшін бірнеше мыңдаған десятина жер алынды. Бұл қалаға “түздіктер” қоныстандырылмайтын болды. 1870 жылы Ташкенттік диқандардан 300 десятина жер алынып, орнына әртүрлі сауда орындарын ашты. Көптеген жерлерді отарлаушылар өздерінің жеке пайдалары үшін де алып отырды. 1871 жылы Ташкентте патша офицерлерінің жылқы зауыты серіктестігі ашылып, ол үшін диқандардан 23 мың десятина жер алынды. Сонымен бірге жылқылар Ташкент уезінің кез-келген жерінде жайылатын болды. Бірақ, бұл жергілікті халықтың қатты наразылығын туғызған соң, үкіметтік отырыстың қаулысы бойынша бұл серіктестікке 2 мың десятина жер қалдырылып, қалған жерлер диқандарға қайтарылды.

XIX ғасырдың соңына қарай Ресейдің тоқыма өнеркәсібіне қажетті мақтаны АҚШ-тан әкелуге мәжбүр болып отырған патша өкіметі, осы импортқа тәуелділікті жою үшін Түркістан өлкесін отарлауға баса назар аударды. 1894 жылы Жер

шаруашылығы және Мемлекеттік мүлік министрі Ермолов өзінің патшаға жасаған баяндамасында Түркістан мақтасының ішкі рынокта Америка мақтасымен бәсекеге түсу мүмкіндігін және оны керексіз ететіндігін жазды. Патша соңғы сөздің астын сызып, “бұған жету өте қажет” деп нақтылаған. Ішкі саудадағы АҚШ мақтасын ығыстырып шығару үшін жергілікті түрік халықтарының жерлері тартып алынып, басқа да дәнді дақылдар мен бау-бақша егуге тыйым салынды. Бұл өлкеде тек қана мақта егу міндеттелді. Осының нәтижесінде туындаған нанға деген сұраныс түрік халықтарының әлеуметтік жағдайын біртіндеп төмендетті. Яғни, Сібір мен ішкі Ресейден келетін 3-4 есе қымбат астық олардың орыс мұжықтарына тәуелділігін күшейте түсті.

Патша үкіметінің 1896 жылғы 15 маусымдағы заңы бойынша орыс қоныстанушыларына Жетісу облысы территориясына орналасуға тыйым салынды. Ал Түркістан генерал-губернаторының 1897 жылғы 13 қазандағы арнайы бұйрығы бойынша басқа да облыстарға көшіп келгендердің қоныстануына рұқсат бермеді. Яғни, қоныс аударудың арнайы жоспары жасалып және қоныстануына лайықты жерлер табылғанша бұл өлкеге қоныстануға тыйым салынды. 1896-1906 жылдар аралығында Түркістан өлкесі қоныс аударушыларға жабық аймақ болып есептелді.

1886 жылғы Ережеде Түркістан өлкесіне, соның ішінде Сырдария облысына шаруаларды қоныс аудару шарттары қарастырылды. Бұл ережеге сәйкес егін егуге жарамды жер үлесі әр адам басына 10 десятина болып белгіленді, қоныс аударушылар салықтар мен міндеткерліктен бес жылға толық босатылып, одан кейінгі бес жылда оларды жарты мөлшерде өтеп отыруы тиісті болды.

Кейбір зерттеушілер өзге аймақтарға қарағанда Сырдария облысында өмір сүретін көшпелілердің жерін тонау, әлсіздеу болды деп те айтады. Сырдария облысында 1906 жылға дейін 159561 десятина жер тартып алынса, осы уақыт аралығында Жетісу облысында мұндай жердің көлемі 838495 десятинаға

дейін жеткен, яғни Сырдария облысында Жетісуға қарағанда қазақ жері 5,26 есе аз тоналған деген қорытындылар жасайды.

“Дала облыстарын басқару туралы Ережені” қазақ жерлерін ашық түрде тонауға жол ашқанын қазақ халқының жер иелену тарихы мәселесінің білгірі Телжан Шонанұлы дәл басып былайша суреттеген еді: “Қазақ жері құрбанға байланған қой”, “Степное положение” союға қайралған пышақ сықылды. “Степное положениені” былай түсіну керек... “Ұрығы күшті болса, иесі өледі, ұрығы иесінің мықты болса, танып тұрған малын бермек түгел, қуғыншының атын жорта өзінікі қылып, танып аударып алады”. “Степное положениемен” қазақ жерін қазыналық деп жариялауы, сол кезгі өкіметтің күшті ұры болғаны.

Еңбек сіңірмей дворяндар иен жерге ие болса, оны қазыналық демейді. Қазақ еңбегін сіңіріп отырған жерді қазыналық дейді”.

“Қазақ жерін тезірек, көбірек, арзанырақ, оңайырақ талау керек” деген ұранмен енді қазақ жерінен қажетінше кесіп алып, билеп төстеуге орыс әкімшілігі бар күш-жігерін салып бақты. 1886 жылы 1891 жылғы ережелерден бөлек патша өкіметі орыс шаруаларын қазақ жеріне көбірек орналастырып, өзіне тірек жасап алу үшін қоныс аудару саясатын тереңдете жүргізу ниетімен қосымша заңдар шығарды. Олардың қатарында 1889 жылғы 13 шілдеде “Село тұрғындары мен “мещандардың” қазыналық жерлерге өз еркімен қоныс аударуы туралы және аталған сословиелердің бұрынғы кезде қоныс аударған адамдардың тізімін алу тәртібі туралы арнаулы ережені” атауға болады.

Оңтүстік Қазақстанды отарлау және оған Ресейдің отарлық губернияларынан келген шаруаларды қоныстандыру мақсатында 1889 жылға дейін де жергілікті әкімшілік бірқатар шаралар әзірлеген-ді. Мысалы, бірінші болып бастама көтерген Жетісу облысының әскери губернаторы генерал Колпаковскийдің араласуымен 1869-1883 жылдары Заңдық күшін жоймаған “Жетісуда шаруаларды қоныстандыру туралы Уақытша Ережелер” шығарылып, оны 1869 жылы Түркістан генерал-губернаторы К.П. Кауфман бекітті.

1883 жылы Жетісу облысының Дала генерал-губернаторлығына қосылуына байланысты жергілікті әкімшілік “Облыстың отырықшы халқын жерге орналастыру туралы Ережені” қабылдады.

Алғашқы 1869 жылғы Ереже қоныстанушыларға бірқатар жеңілдіктер берді: ер адам басына 30 десятина жер, түрлі салықтардан босату 15 жыл бойы және 100 сомға дейін несие алу, т.б.

1883 жылғы ереже Жетісу жеріне бұрын және кейін қоныс тепкендер мен ұйғыр, дүнгендерді қазақ жеріне орналастыруды көздеді. 1883 жылы шығарылған бұл Ереже 1885 жылы бекітіліп, бұрынғылармен салыстырғанда қоныс аударушыларға берілетін артықшылықтарды біраз қысқартты. Мысалы, енді жер үлесі әр адам басына 10 десятина болып белгіленіп, қоныс аударушылар салық пен міндеткерліктерден 3-ақ жылға босатылды және үш жыл қалған төлемдерін өтеуге берілді.

Оңтүстік Қазақстанды отарлау барысындағы аса маңызды шаралардың бірі жергілікті тұрғындар арасындағы тыныштықты сақтау мәселесі болды. Себебі, олар қазақ халқының наразылығынан сескенді.

Жетісуда жер үлестерінің қысқартылуына артық жердің болмауы себеп болды, сондықтан да 1891 жылы Ішкі істер министрлігі ерекше жарлық шығарып, Жетісуға қоныс аударуды ресми түрде жапты.

1889 жылғы Ережеде үлесті жердің нақты мөлшері белгіленбеді, бірақ қоныстандырылатын аудандар дәл көрсетілді. Олардың ішінде Жетісу облысы да бар еді. Жергілікті әкімшілік жер мөлшерін қоныс аударушыларға қанша көлемде беретінін өз қалауымен шешті.

1890 жылғы Ереже Қазақстанға орталық ішкі Ресейлік губерниялардан қоныс аударушылардың қозғалысына жол ашып берді.

Жетісуға көшіп келген шаруа-келімсектер бау-бақша ұстауды, суармалы егіншілікті жергілікті халықтан үйренгенін Ресей үкіметінің арнайы тапсырмасымен қазақ жеріне келген ғалымдар мен шенеуніктердің өздері де мойындады. Мәселен,

қазақ жеріндегі “артық жерлерді” анықтау мақсатында (кемшіліктерге тартып әперу үшін) Қазақстанға келген профессор А.А. Кауфман Жетісу жеріндегі суармалы егіншіліктің кең көлемде қолданылғанын баяндай отырып: “Весьма любопытно при этом, что крестьяне, в виде общего правила, не только не расширили культурной площади на отведенных им наделенных землях, но, наоборот, запустили некоторые такие площади, которые ранее обрабатывались киргизами,” – деп, жерді пайдалануға байланысты келімсектердің жабайылығын мойындауға мәжбүр болады.

Өлкедегі отаршылдық саясатты, оның қандай жағдайға жеткізгенін көрген Г. Сафаров: “Было бы ошибкой думать, что русский переселенец принес в Туркестан более высокую земледельческую культуру. Ничего подобного. Он явился сюда как хищник, стал эксплуатировать все, что у него лежало под рукой,” – деп келімсектердің өлкені “өркендетуге” қосқан үлесіне дәл әділ бағасын береді.

1897 жылғы санақ бойынша Түркістан өлкесінің 5 облысында 197 мыңнан астам орыс ұлтының өкілі тұрған. Бұл сол аймақтарда тұратын барлық тұрғындардың 3,7 пайызына тең келетін. Осы көрсеткішті кестеге салғанда төмендегідей мәліметтер көрсетіледі.

4-кесте

Облыстардағы келімсектердің құрамы жөніндегі мәлімет

Облыстар	Жергілікті халық	Ауылдағы орыстар	Қаладағы орыстар	Барлығы
Закаспий	349215	25 619	7 653	382487
Самарқан	845955	9 759	4 307	860021
Жетісу	892398	70 986	24 479	987863
Сырдария	1 433 564	28 956	15 878	1478 398
Барлығы	5 083 504	144 015	53 464	5 280 983

Ал Ресей империясының “вассалы” болып табылатын Бұқар мен Хиуа хандықтарындағы орыстардың саны – 16 087 адамға тең болған.

Түркістанға қоныс аударып келгендер “бұл жерді игеріп, егін егушілер” деп таныстырылды. Алайда, патша өкіметінің қоныс аудару саясаты тың жерді игеру мақсатында жүргізілген жоқ еді. Қайта керісінше, әу бастан олар байырғы тұрғындар мекендеп, игеріп отырған шұрайлы жерлерді тартып алып, оларды құнарсыз, шөлейт жерлерге ығыстыруды көздеді. 1906 жылға дейін Жетісу облысының 752 197 десятина жері, Ферғана облысының 9 925 десятина жері, Самарқанд облысының 22 907 десятина жері, Сырдария облысының 159 561 десятина жері жергілікті тұрғындардың еркінен тыс қоныс аударушылардың пайдасына тартып алынған.

Бұл тартып алынған жерлер егін егуге қолайлы, ең шұрайлы жерлер болғаны түсінікті. Ресми мәліметтер бойынша, Түркістан өлкесінің 5 облысындағы 136 қоныс 1906 жылы 497 186,8 гектар жерге қожалық еткен. Орта есеппен әрбір үйге 37,8 гектар жер тең келді. Облыстағы 116 жаңа қоныс 1913 жылға қарай 53 753,3 гектар жер алды, бұл орта есеппен алғанда әрбір шаруашылыққа 12,9 гектардан келетін. Бұл жерлердің көбі суармалы жерлер болатын. Мысалы, 116 жаңа қоныстың барлық облыстардағы жер көлемінің 29,6 пайызы суармалы жер болды. Шымкент уезінің 18 қонысында – 19,8 пайыз, Ташкент уезінің 3 қонысында – 10 пайыз жер суармалы болып табылды. Ал Жетісу облысындағы егін егуге қолайлы жердің 62,5 пайызы суармалы жерлер болып келетін.

1906–1910 жылдары жүргізілген Столыпин реформалары миграцияның дамуына жаңа қарқын берді. Реформа бойынша шаруалар қауымындағы жерге жеке меншік ресми түрде танылды, тұйық шаруа қауымының таралуына қолдау көрсетілді, басыбайлылық тәртіп жойылғаннан бері сақталып келген шаруалардың қарыздары қысқартылды. Шаруалар енді жер үлестерін біріктіріп өңдеуіне де және олардың қауымнан шығып кетуіне де құқықты болды. Алдағы уақытта үкімет Ресейдің ауыл шаруашылығы саласында жеке меншік іскерлік жүйесін құру мақсатында “мықты да, ауқатты шаруаларға арқа сүйеуге” бағыт ұстады. Шығысқа қоныс аударудың шырмауы

шегінің осы реформаларды жүзеге асыру барысында орын алғандығы кездейсоқ емес еді.

Үкіметтің қоныс аудару саясатын барынша қолдауы, Столыпин реформалары, отарлаудың шырқау шегіне көтерілуі – XX ғасырдың бас кезеңіне тән көріністер болды. 1906-1915 жылдары қоныс аударушылар лек-легімен Түркістан облыстарының аумағына келіп орналасып жатты.

5-кесте

Қоныстанушылар арасындағы ер адамдар жөніндегі мәлімет

Жылдар	Жетісу облысында	Сырдария облысында	Барлағы	Қоныстанудың өсуі (пайыз)
1907	2 332	-	3 332	100,0
1908	650	2 400	3 050	130,8
1909	4 755	1 053	5 808	249,1
1910	005	107	11 112	476,5
1911	732	1 542	15 274	655,0
1912	637	10 374	23 011	986,7
1913	7 729	5 818	13 547	580,9
1914	8 629	2 931	11 560	495,7
1915	5 977	1 635	7 612	326,4
Жалпы	67 446	25 860	93 306	4 001 1

Көшіп келген келімсектер жергілікті отарлау аппаратының көмегімен және қарудың күшімен қазақтардың шұрайлы жерлерін тартып алып отырды.

1916 жылы М. Тынышбаев Верный округтік соты прокурорының талабы бойынша Түркістан генерал-губернаторына түсініктеме ұсынып, онда 1916 жылғы көтерілістің себеп-салдарын ашып көрсетеді. Орыс үкіметінің қазақтарға көзқарасы мен қарым-қатынасының қысқаша тарихы іспетті осы түсініктемеде Жетісу қазақтарынан жерлерін тартып

алудың барысы мен сипатына қысқаша тоқталады. Біз төменде сол “түсініктемеден” үзінді бере кетуді жөн көрдік:

“1905 жылы Ресейдегі аграрлық толқулардың әсерімен Верный қаласында Көшен басқармасының негізі қаланып, мұның өзі қазақтардың тағдырына маңызды мәні бар үшінші кезеңнің бастауы болды. Басқарманың басына Жетісумен таныс тәжірибелі, байырғы түркістандық О.А. Шкапский қойылды. Бішкек оязының (Аламеді және басқа болыстардың) жерін алдын-ала барлап, экономикалық тұрғыдан зерттегеннен кейін 1905 жылы Шкапский егіншілік және жерге орналастыру басқармасының бастығы Шванебахқа жан-жақты пайымдалған баяндама түсіріп, Жетісу облысында қазақ-қырғыздардан артылатын жер жоқ деген қорытынды жасады”. 1906 жылы Шкапский Жетісу облысынан аластатылып, оның орнына 1914 жылға дейін табандап Верныйда сегіз жыл отырған С.Н. Велецкий келді.

С.Н. Велецкийдің алғашқы іс-әрекеті халықты ғана емес, облыс әкімшілігін де түршіктірді.

1908 жылы Лепсі уезінде 30,5 мың десятина ұлан-ғайыр алқапқа меже тартылды. 1909 жылы жаңа алқаппен алмастырылған бір учаскеден басқа жердің бәрі қайтадан межеленіп, жаңа атаумен аталады. Ол кезде генерал Ионов жоқ еді. Велецкий мен Ионовтың арасындағы айтыс-тартыс бастапқысының пайдасына шешіліп, генерал отставкаға кетті...

1910 жылы Лепсі оязында осындай құйтырқымен тағы да 61 мың десятина жер алынды... Көшен шенеуніктерінің еті қызып алғаны сондай, “Ереженің 122-бабына орай” деп жеке қыстауларды иелеріне қалдырып, қалған жердің барлығын асқан ептілікпен тартып алды...

Сөйтіп, облыстағы жер мәселесі толық және түпкілікті шешілді. Қазақтардың көптеген арыз-шағымы аяқсыз, қараусыз қалды... Мал шаруашылығы құлдырап, жақсы жерлерді алып қойған соң егіншілік азайды. Жеті жылдың ішінде, 1907 жыл мен 1914 жылдың аралығында облыс адам танымайтындай өзгеріп, құлдырап кетті”.

XX ғасырдың басында Жетісу облысын отарлау осылай жүргізілді. Ал Сырдария облысындағы жағдай да мәз емес еді. Сырдария облысын орыс шаруалары арқылы отарлау дәрежесі 1915 жылғы мәліметтер бойынша төмендегі кестедегідей болды:

6-кесте

Сырдария облысындағы қоныстанушылардың құрамы
жөніндегі мәлімет

Уездер	Қоныс саны	Отбасы саны	Ерлер	Әйелдер	Барлығы
Шымкент	69	3 750	11 221	10 776	21 997
Әулиеата	86	7 078	22 131	22 476	44 607
Перовск	7	294	820	795	1 615
Қазалы	-	-	-	-	-
Барлығы	162	10 828	34 172	34 047	68 219

Жоғарыдағы кестеден орыс қоныстанушыларының негізінен сулы, шұрайлы жерлерді иемденгенін көруге болады. Ал Сырдария облысының шөлейт аймағы болып табылатын Қазалы уезін бірде-бір орыс қоныстанбаған. Мұның өзі орыс отаршылдығының нағыз әділетсіз, сұрқия болғандығын көрсетеді.

Патша өкіметінің Түркістандағы қоныс аудару саясатын жүзеге асыруда 1897 жылы құрылған Егіншілік және мемлекеттік мүлік Басқармасы болды. Ол негізінен табиғи ресурстарға бақылау жасау және ауылшаруашылығы оқу орындары қызметіне қадағалау, мақта жинау, егу, оның көлемі туралы мәліметтер жинау және суландыру, орман шаруашылығымен, тәжірибелік-эксперименттік істермен айналысты.

1907 жылы осы басқарма жанынан қоныс аудару бөлімі ашылды, бұл бөлім 1911 жылы қоныс аудару Басқармасы болып құрылды.

Түркістан өлкесіне қоныс аударуды жеделдете отырып, патша өкіметі Ресейдің ішкі губернияларындағы аграрлық шиеленістерді әлсіретуге талпынды. Бұл ұмтылыс шеткері

Түркістан секілді аймақтарда жер мәселесінің ушыға түсуіне әкеліп соқтырды.

Аудандық қоныс аудару мекемелері әкімшілік тұрғысынан ғана емес, жұмыс жасау әдісі, атқарған міндеттері жағынан да таза отаршылдық мазмұндағы мекемелер еді. Уездік, облыстық деңгейдегі бұл мекемелердің негізгі міндеті жергілікті халықтың пайдалануындағы жердің “артығын” тауып, қоныс аударушыларға учаскелер даярлау, қоныс аударушыларға тиесілі мемлекеттік түрлі көмектердің уақытында берілуін қамтамасыз ету, қоныс аударушылардың орналасуы барысында пайда болатын әр қилы мәселелерді, солардың ішінде жергілікті халық пен келімсектер арасында туатын дау-дамайды реттеп отыру еді. Ал әкімшілік орындары болса, бұл мекемелердің басына империялық мүдделерді жақсы түсінген, соған қызмет етуге ынталы адамдарды қоюға тырысты.

Түркістанды отарлау ісінде құрылған басқармалық құрылымдар және мемлекеттік мекемелер, іс жүзінде метрополияның ішкі рыногына жұмыс істеді, елдің Ресейге саяси, экономикалық және қаражаттық тәуелділігін қамтамасыз етті. Олар саудагерлердің, өнеркәсіпшілердің, коммерсанттардың қажеттерін қамтамасыз етті, оларға адам сенгісіз пайда әкелді.

Биліктің отарлық жүйесін одан әрі “жетілдіруге” деген ұмтылыс самодержавиялық саяси жүйе дағдарысы өсіп, бірінші орыс революциясы және 1914-1918 жылдары 1-ші дүние жүзілік соғыс жағдайында өтіп жатты.

К.А. Нестеровский бастаған комиссия (“Проект об управлении Туркестанским краем”), “Түркістан өлкесін басқару” ережесін ұсынды. Онда басқару жүйесінің басты қатесі: ауылдық және болыстық әкімшілігінің “сайланбалы” болуы. Сондықтан оны ауыстыруды ұсынды.

Облыстық және уездік әкімшіліктерді тіпті “халықтық сотқа” дейін барлық қызметтерге бөлу ұсынылды. Билікті орыс әкімшілігінің қолына шоғырландыруға өкімет алғашқы орыс революциясының жетіліп келе жатқандықтан бара алмады.

Революциядан кейін, П.А. Столыпин өкіметінің саяси бағытының национализмді күшейтуге бағытталуына байланысты

К.К. Паленнің ревизиялық комиссиясы жіберілді. Ол бұрынғыдан күштірек және икемдірек әкімшілікті ұсынды. Бұл өз кезегінде Түркістан халқын қолда ұстауға және олардың билікке қарсы шықпауына итермелейтін еді.

К.К. Пален комиссиясы Түркістанда орыс болыстық старшина басқарып тұратын, орыс және жергілікті ауылдық қоғамдарының аралас болыстығын құруды ұсынды.

Комиссия шаруашылық және қоғамдық қызметті шектеу арқылы қорғау қызметін күшейтуге көп көңіл бөлді. Соның ішінде Ташкент қаласында обер-полициялар қызметін енгізу және оларға жеңілдік жасау мен зейнетақымен қамтамасыз етуге көп көңіл бөлінді.

Түркістан генерал-губернаторының өкілеттілігін қалпына келтіру ұсынылды. Оған орталықтағы ведомствалар мен министрлерге құқық беру ұсынылды. Осы комиссия ісіне белсене араласқан генерал-губернатор А.В. Самсонов Түркістан генерал-губернаторына Кавказдағы патша “наместнигі” секілді өкіметтілік беруді қолдады.

Түркістандағы барлық ведомстволық мекемелердің басшылары генерал губернатормен ақылдасып отыруға тиісті болды. Бұл мекемелердегі құжаттардың көшірмесі оның қолына міндетті түрде тапсырылуы тиіс болды.

Түркістанды “құрушылар” объективті түрде ескі дворяндық көзқарастарын білдірушілер болды. Оның басқаруына аса айтарлықтай өзгеріс енгізе алмады, өлкенің қарапайым әлеуметтік мәселелерін шеше алмады. Олардың ұсыныстары дәстүрлі отарлық сипатта болды және Түркістанда орыс билігінің статусын одан әрі көтеруге бағытталды.

Соған қарамастан Түркістанды әкімшілік жағынан қайта құрудағы соңғы ұмтылыс 1-ші дүниежүзілік соғыс, 1916 жылғы көтеріліс барысында қолға алынады. Бұл күш Ресей буржуазиясынан қолдау тапты. Олар өз кезегінде ІҮ Мемлекеттік Дума сессиясында Орта Азиядағы 1916 жылғы көтерілістің басталу себептерін талқылауда еді. Әртүрлі партия өкілдері өкіметті сынға алды. Себебі олар патшаның жергілікті тұрғындарды тылдағы жұмыстарға алу туралы указы деп

санады. Өз кезегінде олар “ең қысқа мерзімді 1886 жылғы бұйрықты қайта қарауды” талап етті.

1916 жылы қалалық және жергілікті мамандар Түркістан өлкесін басқару реформасының соңғы жобасын жасауға кірісті. Оны 1916 жылы шілдеде өлке генерал-губернаторы болып сайланған А.Н. Куропаткин басқарды.

Әкімшілік мәселеде комиссия негізінен облыстарда, уездерде, әсіресе дәстүрлі ауылдық аудандарда басқаруды қайта құруға тырысты. Себебі, отаршыл әкімшілік, әсіресе, осы жерлерде халық толқуларын баса алмаған еді.

Облыстарда бұрынғыдай басқаруды орталықтандыру көзделді. Облыстық басқармалар қайта құрылып жатқан салалық бөлімдердің қайта құрылуыменен, барлық ведомствалық мекемелерді өз бақылауына алуға тиісті еді.

Уездерді Ресейдің Астрахань губерниясына байланысты Ішкі істер министрлігі қабылдаған Ереже негізінде қайта құру көзделді. Шаруалар бастықтары институтын енгізу көзделді және Уездік әкімшіліктің жеке құрамын күшейтуге көп көңіл бөлінді. Уезд басшыларына әкімшілік және полициялық бөлім жағынан екі көмекші бөлінді: Уездік басқару жағынан жаңа коллегиялық орган-хатшысы бар уездік съезд құрылды. Оның аудармашысы, көмекшілері болды. Уездік әкімшіліктің қорғау қызметі әлдеқайда кеңейіп, онда атты - әскери күзет полициясы да құрылды.

Бұрын да көптеген даулар мен келіспеушілік тудырған ауылдық және болыстық басқаруларға А.Н. Куропаткин де ерекше назар аударды. Жаңа жоба ауылдық әкімшіліктің өзінше жұмыс істеуін өзгертуді көздеді. Оның қызметі енді тек шаруашылық мәселелерімен шектелді. Ал оны шаруашылық және бөлімшелік басшылар ретінде ерекше ұйым қадағалап отырды. Соған қарамастан, болыстық әкімшіліктердің маңызы мен мәртебесі өсті. Оған ауылдарды әкімшілік басқарудағы өкіметтілік берілді және ауылдық шаруалардың ортақ болыстық және “түземдік” қоғамдар құру құқы берілді. Басқаша айтқанда жер – жерлердегі отарлық әкімшілік толық орыстандырылды.

А.Н. Куропаткин комиссиясының мүшелері “төменгі” (низовой) әкімшілікке марапаттау туралы бірқатар шаралар енгізуді дұрыс деп тапты. Мысалы, айлықты көбейту, арнайы медальдар беру секілді әрекеттерді қолдады.

Комиссия мүшелері Бас штабтың азиаттық бөлігінің өкілі Вдзенскийдің болыстық және ауылдық әкімшілік үшін сайлау жүйесін өзгерту туралы пікіріне үзілді-кесілді қарсы болды. Ұзақ болған айтыстардан кейін сайлау принципі қалдырылды, бірақ осы іске “түземдік” әкімшіліктің ықпалын азайтты.

“Халықтық” сот институты өзгермеген қалпында сақталды. Оған уақыт өте келе Ресейдің еуропалық бөлігіндегі болыстық соттың бастамасын қолдану көзделді. Г. Сафаров “Ресей патшалығы өзінің отаршылдық саясатымен қырғыздардың (қазақ) отырықшылыққа көшуін тежеді. Оларды шөлді аймаққа ығыстырып, осы шөлді, таулы аймақта “қырғыз” (қазақ) отырықшылығының шекарасын” белгіледі. Оларды тонау арқылы, орыс қоныстанушылары мен қазақтарға пайданың көзін тауып берді деп шындықты тура айтқан болатын.

Патшалық Ресей қазақ жерлерін күшпен немесе жерді жалға алу арқылы өз меншігіне айналдырды. Қазақтардан тартып алынған жерлер өте құнарлы болды, осындай жерлерінен қуылған қазақтар шөлейт аймақтарға ығыстырылды.

Қазақтардан қару-жарақты жинап алу және орыс билеушілерінің жергілікті халыққа көрсеткен қорлығы әбден ойластырылып, мақсатты түрде жүргізілген, яғни отарлаудың қуаттылығын арттыруға бағытталған шаралар екендігін дәлелдейді.

Осылайша, патшалық тіпті өзінің құлау шағында да бірнеше он жылдықтарға дейін бұрыннан қалыптасқан “әскери-халықтық” билік жүйесін сақтауды көздеді. Түркістанды әкімшілік тұрғыдан қайта құру нақты шешілген. XIX ғасыр аяғы XX ғасыр басында елде қалыптасқан жаңа қоғамдық-саяси өмірімен байланыстырылған бағдарламасы болмады.

1886 және 1891 жылдардағы реформалар туралы ойымызды қорытындылайтын болсақ, Ресей империясы 1867-1868 жылдардағы реформаларды іске асырғаннан кейін, оның жаулап алған территориялары кеңейуіне байланысты және саяси-

әкімшілік билікті жетілдіре түсіру үшін XIX ғасырдың 80-90 жылдары бұрынғы әкімшілік реформаларға біршама өзгерістер енгізіп, оны жетілдіріп отаршылдық саясатты нығайта түсті. Атап айтқанда, жергілікті халықтың саны мен құрамы тыңғылықты зерттелді. Салық салу жүйесі жетілдірілді. Ең бастысы, жергілікті халықтың басты байлығы жерінен айрылып, бүкіл жер Ресей империясының меншігі деп жарияланған болатын. Ендігі кезекте жер Ресей империясының меншігі болғаннан кейін, жергілікті халық тек оны пайдалану құқығына ғана ие болды. Оңтүстік Қазақстан мен Орта Азия жерлерінің құнарлық құндылығы анықталып соған сәйкес салық салынып отырылды. Әсіресе отарланған өлкені саяси тұрғыдан басқару үшін полициялық, агенттік қызмет жүйелері жетілдірілді. Міне осындай жүргізілген отаршылдық шаралардан кейін өлке халқының құрамы да тез өзгеріске ұшырады. Мәселен, Оңтүстік Қазақстан өңірі құнарлы өлке болғаннан кейін, сырттан келушілердің саны жылдам көбейді. Бұл өз кезегінде қанаушылық саясатты нығайта түсті. Әкімшілік саяси реформалар өлке халқының сословиелік құрамына да өзгерістер алып келде. Оңтүстік өлкемізде ақсүйектер мен шенеуніктердің саны артты. Патша өкіметінің бұл әрекеттерінің барлығы өлкеде аграрлық мәселелердің шиеленісуіне алып келді.

Осындай әкімшілік саяси отаршылдық шаралар халықтың наразылығын жылдан-жылға күшейте түсті. Бұл наразылық мұсылман дініне қарсы жүргізілген шаралардан, патша өкіметінің басқару саласындағы әділетсіздіктерден, мемлекеттік және қоғамдық қызметтерден, бар байлық орыс шенеуніктерінің қолына көшкеннен кейін ғана туындаған еді.

1886 және 1891 жылдардағы реформалар нәтижесінде Оңтүстік Қазақстандағы саяси басқаруда жергілікті халықтың мүддесіне зиян келтірген жаңалықтар ғана болды. Генерал-губернатордың қолына шексіз билік шоғырланып, қазақ даласына тек қана пайда көзімен қараған әкімшілік-әміршіл биліктің отаршыл мазмұны жоғарыда аталған ережелерден айқын көрінді. Өлкеде түрмелерді кеңінен дамытуды көздеген патша үкіметінің саясаты да анық байқалады.

Қазақ ауылдарының көшіп-қону жүйесін қатаң қадағалауға деген ұмтылушылық салдарынан халықтың дәстүрлі шаруашылығына зиян да келтірілді. Тіпті, халық сотының халық арасындағы беделін қасақана төмендету мақсатында олардың құзырын мүлдем шектеді.

Түркістанды әкімшілік-территориялық жағынан басқару, жетілдіре түсу бағытында жасалған жобалардың мәні, қалайда отар өлкеден көбірек пайда алуды көздеген-ді. Жергілікті аппарат бұрынғысынша Түркістанды орталық тонауға қызмет етті.

Орта Азиялық саясаттың жетекшілері күні өткен мемлекеттік басқару институттары қызметін жақтаған “консерватистер” болды. Сондықтан да олар шынайы мемлекеттік мәні бар мәселелерді шеше алмады. Мұның бәрі Түркістандағы отарлық басқару жүйесіне полициялық сипат берді.

Өзін-өзі тексеруге арналған бақылау сұрақтары:

1. 1886–1917 жж. Патша өкіметінің отаршыл билік жүйелерін қалай жетілдірді?

2. Оған қарсы наразылықтың күшеюі қалай орын алды?

3. 1886 және 1891 жылдардағы реформалар бойынша Оңтүстік Қазақстандағы саяси басқарудағы қайта құрулар қалай жүрді?

4. Ресейдің билік басындағы топтары отарлық жүйені заңды тұрғыдан бекітуге қай жылдары ұмтылды?

5. Закаспий, Сырдария, Самарқан, Ферғана, Жетісу сияқты бес облысты қамтыған Түркістан генерал-губернаторлығындағы халықтың негізгі құрамы қандай ұлттар еді?

6. 1886 жылғы Ереженің жүзеге асырылуына байланысты қандай өзгерістер жасалына бастады?

7. 1890 жылы Түркістан кеден округінің генерал-губернаторының маңынан қандай бөлімше құрылды?

8. Сырдария және Жетісу облыстарындағы аграрлық мәселе қай жылғы ережелер бойынша заңдық сипат алды?

9. 1883 жылы Жетісу облысының Дала генерал-губернаторлығына қосылуына байланысты жергілікті әкімшілік қандай ережені қабылдады?

ҰСЫНЫЛАТЫН ӘДЕБИЕТТЕР

Негізгі:

1. Азиатская Россия. Издания переселенческого управления. – С-Пб., 1914. – Т.1. С. 1–102.
2. Министірліктік басқару құрылысы жөнінде (жағдайы баяндамалар) // ӨзРОММ. К-1-қ, 25-т, 15-іс -42-п.
3. Юлдашев А.М. Аграрные отношения в Туркестане конец XIX – нач. XX в. Ташкент, 1969. – с 45-47.
4. Полицейлік бақылау органы// ӨзРОММ. К-1-қ, 27-т, 841-іс. -12-п.
5. Кривошеин А.В. Записка главуправляющего земледелием и землеустройством о поездке в Туркестан. – С-Пб., 1912. – С. 57–58.
6. Турчанинов Н.В. Население Азиатской России. Азиатская Россия. – С-Пб., 1914. – Т.1. – С. 67–68.
7. Леденев Н.В. История Семиреченского казачьего войска. – Верный, 1908. – С. 1–98.
8. Илясова С, Меңлібаев F. Тағы бір тарих дерегі// Жалын. -1994. -№3-4. бб. 297-298.
9. Положение об управлении Туркестанским краем. – С-Пб., 1886. – С. 1–210.
10. Абдурахимова Н., Рустамова Г. Колониальная система власти в Туркестане во второй половине XIX –II четверть XX в. – Ташкент: университет. 1999. – С. 1–150.

Қосымша:

11. Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. – Алматы: Санат, 1995. б. 28.
12. Положение об управлении Туркестанским краем. – СПб., 1886. – С. 1–210.

13. Материалы по истории политического строя Казахстана. – Алма-Ата: Ан КазССР, 1960. – Т.1. – С. 1–373.

14. *Илиясова С, Меңлібаев Ғ.* Тағы бір тарих дерегі. //Жалын. -1994. -№3-4. – б. 167.

15. *Шонанұлы. Т.* Жер тағдыры-ел тағдыры. – Алматы: Санат, 1994. – б. 224.

16. *Кауфман А.А.* К вопросу о колонизации Туркестанского края. – С-Пб: 1903. – С. 1–250.

17. *Тынышпаев М.* 16-шы жылы көтерілістің себеп-салдары. // Ақиқат. 1996. -№7. бб. 25-30.

18. *Сафаров Г.* Колониальная революция (опыт Туркестана). – М.: 1921. – С. 1–73.

2.2. XIX ғасырдың аяқ кезінде Оңтүстік Қазақстандағы сот құрылысына енгізілген өзгерістер және отарлық биліктің жазалаушылық қызметінің күшеюі

Әкімшілік және мемлекеттік мекемелердегі жүйенің өзгерісімен бір мезгілде Түркістанда XIX ғасырдың соңы мен XX ғасыр басында отаршыл биліктің сот жүйесі мен жазалаушы органдары қызметінде де айтулы өзгерістер енгізілді. Олар 1886 жылғы және 1891 жылғы Түркістан және Дала өлкелерін басқару туралы Ережелерге сәйкес жүзеге асырылды.

Түркістан өлкесіндегі 1867-1868 жылдары енгізілген әкімшілік – полицейлік реформалар нәтижесінде қазақ қоғамы сыртқы және ішкі дербестігінен айырылып, ендігі уақытта Ресей империясының шеткі аймағына айналды. Профессор М.Қ. Қойгелдиевтің сөзімен айтқанда: “XIX ғасырдың екінші жартысында, яғни 60 жылдардағы реформалардан соң, Ресей әкімшілігі сақтық атаулыдан аттап өтіп, Қазақстанды ашық отарлау ісіне кірісіп кетті. Үкімет ішкі Ресейлік губерниялардан қазақ жеріне орыс шаруаларын жаппай қоныс аудару шараларын іске асыра отырып, қоныс аударушылардың жағдайын заңдық және экономикалық тұрғыдан негіздеп,

нығайтып қана қойған жоқ. Сонымен бірге олардың санасындағы өздері жөнінде қазақ жеріне алдыңғы дамыған өркениет өкілі бейнесін қалыптастыруға күш салды. Патшалық биліктің, кейіннен большевиктердің осы мазмұндағы идеологиясы бойынша жергілікті халықтың өмірінде құрметтеуге тұрарлықтай соншалықты елеулі құндылықтар жоқ еді, сондықтан да ол өмір тез арада Ресейлік талаптарға сай реформалық өзгерістерге ұшырауға тиіс-тін”.

Басқару жүйесінің ішіндегі қызмет бабын пайдаланушылық әсіресе оның екі мекемесінде Ішкі істер министрлігі мен Әділет министрлігінде орын алуы қалыпты жағдай сияқты болды. Оның шектен шығарлық әрекеттері І Николай кезінде шарықтау шегіне жеткенімен, олар жалпы мемлекеттік мүдделерімен қарама-қайшылыққа келмеген еді. Империяның орталығы мен шеткі аймақтардағы басқару тәртібі мен әдіс-тәсілдері бірыңғай болды. Шеткі аймақтарда оның көлеңкелі жақтары тіпті терең канатын жайған еді.

Патша өкіметі өлкедегі заң актілерін “жетілдіре түсуде” орталықта да, ұлттық аймақтарда да самодержавиелік тәртіпке қарсы наразылықтың күшейе түскендігін ескермей қалмады, сондықтан да “темірдей тәртіп” орнату жолында бірқатар ережелер жобаларын сыннан өткізіп көргендігін құжаттар аяқтай түседі.

Мұның ішінде ерекше атап өтерлігі – 1881 жылдың 14 тамызындағы орталық және жергілікті органдардағы биліктің шамасын мейлінше ұлғайтқан “Мемлекеттік тәртіп пен қоғамдық қауіпсіздікті қорғаудың шарасы туралы Ереже” еді. Осы “Ереже” бойынша патшалық өкімет өз шешімдерімен “күшейтілген” немесе “төтенше” күзет жағдайын енгізді. Бұл “Күшейтілген күзет ережесі” қоғамдық қауіпсіздік бұзылып қайсыбір жерлерде мемлекеттік қалыпқа қарсы қылмыс жасалып, бұзылатын болса, не болмаса жеке тұлға және оның мүлкіне қатысты қылмыс жасалса, болмаса тәртіп сақтауға байланысты тағайындаған заңдар жеткіліксіз болса, енгізілді” – деп белгіленді. Бұл “төтенше қорғау” ережесі жоғарыда көрсетілген көріністерімен белгілі мекен жайларда қауіпті

жағдайлар байқалса, бұзылған тәртіпті қалпына келтіру үшін төтенше шаралар қолдануға тура келген жағдайда қолға алынады. 1892 жылдан бастап Түркістан не “күшейтілген күзет” немесе “төтенше күзет” жағдайында болды. Осылайша, 1892 жылы Ташкент қаласы, Сырдария, Ферғана, Самарқанд облыстары уездері үшін “күшейтілген қорғаудың міндетті Ережесі” шығарылды. Бір жылға бекітілген бұл Ереже кейін де сол қалпы ұзартыла берді, ал оның әрекеті, сәл ғана үзілістер болмаса, өз күшінде қала берді.

1896 жылы Түркістан генерал-губернаторы барон Верский министрліктен “бүкіл Түркістан өлкесінде күшейтілген қорғау Ережесін” 1 жылға ғана емес, тұрақты шара етіп ендіруге өтініш етеді. 1898 жылы 30 мамырдағы бұйрық бойынша бұл Ережеге Ферғана және Самарқанд облыстары, Сырдария облысының Ташкент, Шымкент, Әулиеата уездері бағындырылды. “Күшейтілген қорғау” Ережесінің әсері Түркістанда бүкіл 1905 жыл бойы өз күшін сақтады. Ал 1906 жылдың қыркүйек айында бұл Ереже Орталық Азия темір жолдары мен оның бойындағы қалаларда бүкіл темір жол қарауына алынған жерлерге енгізілген “Төтенше қорғау” Ережесімен ауыстырылды. Сонан кейін бұл Ереже мынадай жолдармен ұзартылып отырды: 17 қыркүйек 1907 жылға дейін, 1908 жылдың 18 қазанына дейін, 1909 жылдың 17 наурызына дейін, 1909 жылдың 29 маусымына дейін, 1910 жылдың 16 шілдесіне дейін, 1911 жылдың 4 қыркүйегіне дейін.

“Төтенше ереженің” кезеңінде барлық жергілікті әкімшіліктердегі полициялық және жазалаушылық қызметі шектеусіз болды. Генерал-губернаторға “қоғамдық тәртіп пен мемлекеттік қауіпсіздіктің бұзылуына жасалатын ескертпелерге қатысты міндетті қаулылар шығаруға құқық берілді”.

Бұл қаулыны бұзушыларды әкімшілік тәртіп бойынша генерал-губернатор қарады, ол кінәлі адамға 500 сомға дейін айып салуға немесе үш айға дейін қамауға алуға құқықты болды.

Мұнымен қоса, генерал-губернатор түрлі халықтық, қоғамдық, жеке жиындардың болуына тыйым салуға, сауда

және өнеркәсіп орындарын жаптыруға немесе “төтенше” жағдайды хабарлау уақытында тоқтата тұруға және “күшейтілген күзет жағдайындағы” мекен жайларда жеке тұлғалардың жүруіне тыйым салуға құқығы болды.

Түркістан генерал-губернаторлығының облыстары басында ояз бастықтары отырған ояздарға бөлінді. Ояздар бөлінген бөлімшелерде полиция міндетін бөлімшелік приставтар атқарды. Ірі қалалардағы полиция, полицмейстрлерімен олардың жанындағы полиция басқармасына бағындырылды. Ташкентте (өлкенің орталығы) екі полицейлік басқарма болды (біреуі орыстарға, екіншісі жергілікті тұрғындарға арналған); екеуі де қала басшысына бағынатын. Граф Паленнің сенаторлық тексеруінің мәліметіне жүгінер болсақ: Ташкент қаласының көлемі 140 кв/ шақырым, көшелерінің ұзындығы 376 – шақырым, тұрғындардың саны 194000- ға дейін жетеді. 1907 жылғы есеп бойынша полиция командасының штаты: орыстар тұратын бөлікте 17 аға городовойлар, 17 көмекші және 34 күзеттегі “городовойлар”, 16 кіші және 10 атты “городовойлар”, жалпы барлығының саны 94 адам болды. Жергілікті бұратаналар тұратын бөлікте 8 аға “городовой” және оның 4 көмекшісі, 24 күзет және 40 кіші, жаяу “городовойлар” барлығы 76 адам болды. Міне, осылайша қаланың екі бөлігін қосқанда төменгі шендегі 170 адамнан тұратын болды. Осы жылғы есеп бойынша 500 жан басына 1 “городовой” есептегенде барлығы 376, яғни орыстар тұратын бөлікке 106, ал жергілікті тұратын бөлік үшін 270 болуға тиіс еді. Бірақ қаражат тапшылығына сәйкес олардың саны қысқартылған еді.

“Түркістан генерал-губернаторлығындағы ояздық және қалалық полиция басқармасы туралы” жоба бойынша, ояз бастығының негізгі міндеттері мен әрекет ету аймағы анықталған еді. Ол тікелей әскери генерал-губернатордың жарлығымен тағайындалатын немесе орнынан алынатын, ояздық басқарманың қалған шендері әскери-губернатордың жарлығы бойынша тағайындалып немесе орнынан алынатын. Ояз бастықтары полицейлік басқару бойынша Ресейдегі земстволық полицияға арналған жарғыларды басшылыққа алып,

ояздық исправник және ояздық полицейлік баскарма құқығына ие болатын әкімшілік жағынан да осы ережелер негізінде әрекет ететін.

Генерал-губернаторларға сонымен қоса қоғамдық тәртіппен тыныштықты сақтау үшін әскери кезең заңдарымен айыптауды қажет деп тапқанда, жалпы қылмыстық іс қозғауға құқық берілді. Олар қаралмаған қылмыстық істерді екі аптадан асырмай шешуді де прокуратура органдарынан талап ете алды. Бұл әкімшілік органдардың мүмкіндігін тек сот тергеуінде емес, сот шешімін шешуде де ықпалды етті.

“Уақытша Ережені” талдай келе М. Тынышпаев оның көптеген баптары қазақтар өмірінің талаптарына сай келмейтінін, ал кейбіреулерінің тіпті әділеттілік қағидасына қайшы келетінін көрсетті, мәселен 17-бап бойынша генерал – губернатор ешқандай сотсыз және тергеусіз сенімсіз қазақтарды жер аударуға құқықты болды, ал, 70-бап бойынша әскери губернаторлар халық сайлаған басқарушыларды бекітпей, өз қалауымен басқа біреуді тағайындауға хақылы болды дейді.

Көшпенді халықты басқару негізіне алынған жасанды әкімшілік бөлініс қазақтарға тек зиянын тигізетінін айта келе, М. Тынышпаев: “бұрын қоғам мүдделерін “аксақалдар” қорғайтын еді, даланың ресми өкімет орындары пайда болғаннан бері олар екінші қатарда қалды. Қазір әрбір қолайлы жағдайда – съездерде, сайлауларда бүкіл билік ықпалының өз жағында болуының арқасында әлді рулар әлсіздерге жүгенсіздікпен қысым жасауда. Неғұрлым сыйлы, да құрметті адамдар қоғамдық істерге қатысудан өздерінің оларды түсінбейтіндігінен немесе ден қоймайтындығынан емес, қайта өз білімі жөнінен лайықсыз және қоғамдық қызметке сатып алушылықпен басқа да жөнсіз амалдар арқылы сайланған адамдармен бірге жұмыс істегісі келмегендіктен шеттеп қалып отыр”, – деп жазды.

Орыс әкімшілігі туралы айта отырып, әскери басқару тәртібінің әлі де сақталып, оның басындағы әскерилердің арнаулы білімі жоқ екендігін, бұлардың әдет-ғұрыппен салт-дәстүрлерді кейіннен үйренсе де, жақсы әкім шықпайтындығын

айтады. Тағайындалған бастықтарының көпшілігі қазақтардың кім екендігін бізге келгеннен кейін бірінші рет білгендігін, ал бұған дейін олар туралы естімеген екендігін ашына жазады. Бұлардың басқа біреулері-жергілікті армияның штаб-капитандары, көпшілігі тамыр-таныстықпен немесе басқа да “ерекше қамқорлық” арқылы тағайындалғандар. Әскери “сословияға” жатпайтын бейбіт халыққа әскери билік қажет емес, сондықтан оны азаматтық билікпен алмастыру қажет, мүлдем артық мекеме генерал-губернаторлықты жою және сонымен бірге “Ереженің” генерал-губернаторға сенімсіз қазақтарды сотсыз, тергеусіз жер аударуға құқық беретін 17-бабының күшін жою қажеттігін көрсетті.

М. Тынышпаев патша өкіметінің басқару тәсілдері туралы: “біз өзіміздің сансыз көп бастықтарымыздың ішінен, бізді алуан түрлі сөздермен және әрекеттермен қорлау үшін, реті келгенде өз жағдайын пайдаланбай қалатын бірде біреуін білген жоқпыз. Уақыт өте келе, Ресей империясының заңдары біздің көз алдымызда әкімшілік озбырлықпен алмастырылды, сөйтіп біз оларға жоғарыдан “ерекше құқықтар мен артықшылықтар” берілген деп ойлай бастадық. Біздің жүгінетін жеріміз жоқ, өйткені жоғары өкімет орындары біздің әділетсіздік пен қысым көрсетушілік туралы өтініштерімізді төменгі тікелей бастықтарға қарауға жібере салады, тек кейбіреулері ғана кейде батылы барып мұндай әрекеттерді жоғары жаққа жеткізеді, бірақ көптеген жағдайларда олардың өздері де қанағаттандырылмай, өкімет орындарының адамгершілік жағынан қорлап, халық бұқарасының көз алдында кемсітілген күйінде қала береді; сондықтан біздің даламызды жүгенсіздікпен жайлап алған озбырлық пен заңсыздық атаулыны жойып, біздің барлық жерімізде әділеттілік пен заңдылық қағидаларын енгізу қажет”, – деп ойын түйіндейді.

Оңтүстік Қазақстанды отарлау барысындағы аса маңызды шаралардың бірі – жергілікті тұрғындар арасындағы қобалжулар мен бүліктерді болдырмау мәселесі болды. Осыларға қоса, генерал-губернаторлар қалалық және жергілікті органдардағы қоғамдық басқаруда және әлемдік соттық белгілеудің (судебно-

мировое установление) бүкіл қызметкерлерін өздері тағайындай алды және сенімсіз, қолайсыз деп табылғандарды бұл қызметтерден шығарып жібере алды. Полиция бастықтары мен жандармдық басқарудың жетекшілері “мемлекеттік қылмысты іске қатысы бар, заңға қарсы қоғамдарға қатысы бар” деген барлық тұлғаларды екі апта көлемінде қамауда ұстауға құқылы болды. Олар сонымен бірге кез-келген тұрғын жайларда, фабрика-зауыттарда тінту жүргізуге және адамдарды қамауға алуға құқылы болды. Күшейтілген күзет ережедегі хабарламаның шарты бойынша берілген құқық осындай еді.

Бұл ереженің барлық баптары “төтенше қорғау шартында” өз күшін толық сақтады. Осындай жолмен генерал-губернатор тек бүкіл облыстық басқаруда емес, сот және қоғамдық өмірде де өзінің билігін жүргізе алатын өкілдікке ие болды. Биліктің отарлық жүйесіне жататын күш көрсету мен қуғын-сүргінге ұшырату әдісі халықтың ашу-ызасын тудырып, жек көрінішті, жайсыз ережеден құтылуына деген ойдың бас көтеруіне әкелді.

Жоғарыдағы ережелермен қоса әкімшілік-полициялық қызметтер мен “әскери-әкімшілік басқарудың” бөлімдері күшейтілді. Осындай уезд бастықтарына Ресейдегі ішкі губернияның түзетушісі болуға құқық берілді, бұл оларды уездік полицейлік басқарудың жетекшілерімен теңестірді. Олар жеке тұлғаларды 7 күнге қамауға алуға немесе 15 сом көлемінде айып салуға құқылы болды.

Уезд бастықтарына көмек ретінде Түркістан өлкесінде бөлімшелік приставтар институты құрылды. Бұлар патшалық армияның орындаушы уезд бастықтарының әмірін орындаушы, өз бөлімшелеріне бақылау жүргізуші қатардағы әскерлер рөлін атқарды. Олар өз бөлімшелеріндегі болған түрлі жағдайларға қатысты іс жүргізуге, 3 күн көлемінде қамауға алуға немесе 5 сом көлемінде айып салуға құқылы болды.

Генерал-губернатордың көпсанды ереже-қаулылары жергілікті әкімшілікке ең шешімді “тәртіп пен тыныштық сақтау” жайында шараларды қолдануға дем берді, сонымен бірге қажет болғанда, қарулы күштерді пайдаланудан тайынбауға ақыл-кеңес берді. Әскери губернатор мен уезд

бастықтары “қоғамдық тыныштыққа” қауіп төнгенде “әскери жорық” ұйымдастыруға құқылы болды. Олар өте жоғары өкілеттілікке ие болды: тергеу және әскери сот комиссиясын құру; сот қаулысын және үкімін айту; жергілікті әскерге басшылық жүргізу; “қоғамдық-тыныштыққа” қажет деп табылатын барлық шараларды қолдану; өкіметке қарсы әрекет көрсетуші кез-келген мекемелерді жабу; өкіметке қарсы органдар насихат жүргізетін болса, оны жабу немесе тоқтату мәселелерінде олар еркін шешім қабылдауға ие болды.

Бұл институттың енгізілуі Түркістандағы отаршыл жүйедегі биліктің дағдарысын бейнелеп қана қойған жоқ, сонымен қоса бүкіл саяси жүйенің берік емес екендігін көрсетті. Әскери қорғауға тек маңызды мемлекеттік объектілер, жолдар, почта, телеграфтар ғана емес, сонымен қатар түрмелер де алынды. Облыстық әскери губернаторларын түрме бастықтары өздеріне бекітілген жерлердің күзетін күшейту жөніндегі сұрақтармен көп мазалаушы еді. Бұл жайында бас штабтың есеп беруі кезінде былай делінді: соңғы екі жылда мемлекет өмірін күзетіп жатқан әскер қызметі өте қиын және жағымсыз жағдайда қалды, қарауылдық қызметке бұрындары күзетпен айналыспағандар, оқу және аңшылық командалар, оған қоса музыкант шәкірттер тағайындалған. Сөйтіп, 1907 жылы 1 қаңтарда жыл сайынғы әскерлердің рұқсат қағазы Түркістанға қарауылдық қызметке баратын 1027 адамды құрады, 1908 жылы олардың саны 1225 адамға көбейді.

Қолданған шараларға қарамай, революциялық толқулар, шерулер және басқа әртүрлі әрекеттер одан әрі жалғасты. Түрлі террорлық актілер жасалды.

1906-1907 жылдары Ташкент станциясының бастығы подполковник Чернов өлтірілді, Ферғана әскери губернаторының көмекшісі Пашкевич, Ташкент сот палатасының прокуроры Шарыгин, Ортаазиялық темір жол бастығы генерал Ульянов өлтірілді, қатардағы көптеген полицейлерге, жандарм, сот, уезд және болыс бастықтарына қастандықтар жасалды. Террорлық актілердің өсуінен қауіптенген жергілікті әкімшілік арнайы тыңшылық орган құруды жүзеге асырды.

М. Тынышпаев өзінің саяси баяндамаларының бірі “Қырғыздар және азаттық қозғалысы” деген автономистердің 1-ші съезінде (1905 жылы 19 қараша) сөйлеген сөзінде былай дейді: “Православия дінін қабылдаудан бас тартқаны үшін, қырғыз әйелінің басына қыл бұрау салып қинау, қырғыз тілінде өтініш пен арыз жазуға тыйым салу және тағы басқа да адамдардың ар – ожданы мен тұлғасына тұрпайы түрде қол сұғу мен зорлық жасау – мұның бәрі мырзалар, XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында жасалып, әлі күнге құдай мен адамдардың жадынан шыққан алыс аймақта жүріп жатыр. Бұны тұрпайы, теократиялық және бюрократиялық ұлы Ресей державасы үкіметінің бұратаналар мен бөтен діндегілерге қарсы жасаған крест жорығы деп қалай атаймыз”. Қазақ жеріндегі орыс өкіметінің өктемдігін нығайту мақсатында полиция мекемелеріне шексіз билік берілді.

XIX ғасырдың ортасына қарай толығымен орнығып үлгерген полициялық тәртіп, яғни, жазалау жүйесі қазақ халқының басына ауыр қасірет әкелді. Билік тармақтары сабақтастыра байланыстырған патша үкіметі қазақ халқының жерін ғана емес, рухани өміріне үстемдік жасауға ұмтылды. Нәтижесінде полиция департаментінің жарлығымен халықтың көңіл күйі бақыланған.

1907 жылы тамызда өкімет басшылығымен Ташкентте Түркістан өлкесіндегі іздеу жұмыстарын жүргізу үшін айрықша бөлім құрады. Басшысы болып жандармдық подполковник Васильев тағайындалады. Бөлімге 10 филер агенті (филер полиция тыңшысы) ішкі бақылауға тұрады. Жергілікті полициялық билік пен темір жолдардың жандармдық бөлімдеріндегі басшылар айрықша бөлімге өлкедегі қоғамдық-саяси қозғалыстар туралы ақпараттардың бәрін хабарлап отыруға міндетті болды. Айрықша бөлім, сондай-ақ, жергілікті полициялар мен жандармерияларды бақылауға құқылы болды. ИМ (Ішкі істер министрлігі) бұйрық-жарлығында былай деп жазылды: іздестіру жұмыстарында темір жол ЖПБ (Жандармдық полиция бөлімі) басшылары, жандармдық полициялық бөлім басшылары, Кушкиндік крепостнойлық

командасы басшысы, уездік және қалалық полицияның және әкімшілік шендері Түркістан генерал-губернаторлығы кеңесіндегі Айрықша бөлімнің бұйрықтарына бағынышты, іздеу жұмыстарында оның барлық талаптарын орындайды, іздестіру ісіне қойылған барлық талаптар, қамауға алу істері тез арада орындалуы тиіс.

1908 жылдың қазанында Айрықша бөлім Түркістан аудандық қорғау бөлімі болып қайта құрылды. Қорғау бөлімі туралы арнайы ереже олардың мемлекеттік қылмысты істердің тергеуімен жариясыз айналысатындығын белгіледі, “іздестіру, тергеу жұмыстарының қорытындысы” әрбір айдың 5-інде Полиция департаментінде мәлім етілуі керек деп көрсетті.

Түркістан қорғау бөлімінің құрамында тапсырма берілетін офицер, іс қағаздарын жүргізуші, тыңшылық ішкі бақылаулардың меңгерушісі, 10 полиция тыңшысы болды. Оның құрамы әр жыл сайын өсіп отырды және 1917 жылы екі есеге көбейді. Түркістан қорғау бөлімінде және қызмет ету аудандарында бес облыс болды, оған қоса Ашхабад және Верный қалаларында іздестіру бөлімі құрылды.

Қорғау бөлімі іздестіру жүйесінде басты рөлде ойнаған құпия агенттерге айрықша назарды салды. Полиция департаментінің құпия құрылымында “ішкі және құпия агенттердің табыстары мен сақтығы” жазылып отырды.

Әсіресе, агенттерді түрлі саяси ұйымдар арасында ұстау аса қажет саналды. Осыған байланысты берілген нұсқау қағазда былай делінген: “Ең әлсіз қызметкердің өзі көпшілікке карағанда тергеу жұмыстарында мемлекеттік қылмысты істерді табуда көп көмек беретіндігін есте сақтау керек. Сондықтан революциялық ортада немесе басқа басқаруға алынған қоғамда жүрген құпия қызметкерлерге ешкім де ештеңе де теңесе алмайды”.

Осылай арандату ісі іздестіру жұмысының негізі етіліп қойылды. Патшалық өкімет өзін арандатушылардың көмегімен қорғады. Барлық басқа құралдар, белгісіз біреулердің жеткізген сөздері, материал, сұраққа алу қосымша айғақ ретінде ғана

болды. Іздестіру күштеріне ішкі бақылау агенттері немесе тыңшылар кеңінен тартылды.

Арандатушыларды, яғни провокаторларды айыру өте қиын, олар өздеріне берілген қосалқы аттарымен жүрді. “Августовский” атты тапсырма атпен жүрген тәжірибелі арандатушы Ташкент социал-демократияшыл ұйымының құрамында 5 жыл бойына жүріп, тек Ақпан революциясынан кейін белгілі болды.

Агенттер панисламистік және пантюркистік қозғалыстар туралы сөздерді жайып, таратып отырды. Кейіннен жергілікті ұйым өздерінің өлкелік жандармдық басқармасын құруға мүмкіндік алды. Олар басқарманың құрылу себебін полициялық және іздестіру мекемелерінің төтенше жұмыс бастылығымен түсіндірді.

Түркістан басшылығының бұл өтінішіне жауап ретінде көп мөлшерде оларға ақша бөлінді және тыңшылық жұмысындағы арнайы мамандар жіберілді. Бірақ бұл мәселенің түпкілікті шешілуіне басталып кеткен соғыс пен әкімшіліктің мойнына мінген “жаңа міндеттер” кедергі келтірді.

1886 жылғы “Ережеге” сай, “учаскелік мировой судьялар” тағайындалып, уездік соттар таратылды. 1864 жылғы сот жарғысының алғашқы мәтіні бойынша “мировой судьялар”, жергілікті және қалалық басқарма органдарымен үш жылға дейінгі мерзімге сайлануы керекті. Сот жарғыларын Түркістанда қабылдау уақытында, III Александрдің контреформалары жүзеге асырылып, 1864 жылғы жарғылардың азды-көпті демократиялық институттары шетке ығыстырылды. “Мировой судьялардың” өздері-ақ түгелдей дерлік таратылып, Петербор, Мәскеу және Одессадан басқа тағайындалушы жақтармен (адамдармен) ауыстырылған, яғни қалаларда – қалалық соттар, қаладан тыс жерлерде – жергілікті басшыларына ауыстырылды. Осылайша Түркістанда да, “мировой судьялар” сайланбай, тағайындалатын.

Облыстық басқармалардың соттық бөлімшелері облыстық соттармен ауыстырылды. Бұлардың арасынан сот тергеушілердің, облыстық прокурорлар мен орынбасарларының қызметі

тағайындалған. Облыстық соттар, әлемдік төрешілер съезінің қызметін орындаған, мировой судьялардың соттылығына жатпаған азаматтық және қылмыстық істермен қоса, облыстық басқарманың соттық бөлімшелерінде ертеректе қаралатын істерді де шешетін.

1898 жылғы сот реформасы өткізілді, бұл “Түркістан өлкесіндегі облыстарға сот жарғыларын қолдану ережесі” бойынша, жойылған облыстық соттар мен Ташкент сот палатасының орнына, бүкіл Түркістан аумағында жоғарғы сот инстанция құқына ие болған аумақтық соттарды заңды күшке енгізді. Ол, өз кезінде, тек жоғарғы сот инстанция империясы – Басшылық жүргізуші – Сенатқа бағынған.

Аймақтық соттар, Түркістанның бес облысына енгізілді, олар – сот төрағасынан, оның орынбасары мен сот мүшелерінен құралған. Аймақтық соттар мәжілістерінде қосымша заседатель қатысқан. Олар, сотталушы адамның кінәлілігін немесе кінәсіздігін анықтайтын. Жаза тағайындау шарасын төрешілер мен соттың екі мүшесі белгілейтін.

Қосымша заседательдердің қатысуымен қабылданған аумақтық соттардың шешімі түпкілікті болып саналды, ал олар қатыспаған жағдайда, Ташкент сот палатасында шағым берілуі мүмкін болды. Аймақтық соттардың сот палатасындағы шешімі, егер де сот өндіретін заңды тәртібі бұзылған жағдайда ғана қайта құралуы мүмкін еді. Олардың шешімдеріне апелляцияны (қайта қарау) басшылық етуші Сенат қарастырған, ол, Ресейдегі ең жоғарғы қайта қарау (кассационной) инстанциясы болып табылған.

Ташкент аймақтық сотының өндірісінде отарлық тәртіпке қарсы, мемлекеттік қылмысты істер: 1906 жылы – 12 адам, 1907 жылы – 8 адам, 1908 жылы – 12 адам сотталған. Олардың төртеуі қылмыстық кодекстің 102 – бабымен сотталған, яғни “Ресейдегі негізгі заңдармен бекітілген басқару формасын өзгертуге күш жұмсау арқылы бірлесе отырып қатысу”.

Түркістан өлкесіндегі түрмелерді 1909 жылы тексергенде генерал-губернатор көптеген түрмелердің арнайы талаптарға сай емес екендігін, түрмелерде тәртіпсіздіктің көп екендігін

көрсеткен. Сот тергеулері, ар-намысқа тию жолдарымен жүргізілетін, азапқа салу, тіркеу ісінің қасақана созылуымен, сондай-ақ қорқыту арқылы талап ету, т.с.с. заңсыздық жолдармен өткен. Сот өндірісі процесіне, сот құжаттарына ұқыпсыз карауға жол берілді, яғни куәгерлерді шеттету, “мылқау” куәгерлермен алмастыру секілді заңсыздық жіберіліп отырды. Осының бәрі отаршылдық биліктердің, сот машинасын жүргізгендері өздерінің қалаған бағыты бойынша, ыңғайлатуға тиімді болды, соттарды жандармерия мен қорғанысқа жақындатуға септігі болды. Патшалық төрешілермен сотқа тартылғандардың жалпы саны әрі қарай өсіп, 1905-1907 жылдары мынадай сандармен көрсетілген:

7-кесте

Жетісу облысында сотталғандардың саны

Жылдар	Сотқа тартылғандар	Жер аударылғандар
1905 жылы	7708 адам	3389 адам
1906 жылы	12742 адам	1777 адам
1907 жылы	17063 адам	53330 адам

8-кесте

Осы жылдар арасында Сырдария облысында сотталғандар саны

1896 жылы	3761 адам	1908 жылы	3519 адам
1907 жылы	3058 адам	1910 жылы	5196 адам

Бұл мәлімет тек әлеуметтік шиеленістің қоғамда өсуінің куәсі ғана емес, отаршылдық тәртіптің басымдығын, бүкіл саяси жүйенің залалды екендігінің айғағы болып саналады. Жоғарыда аталып кеткен соттармен қоса, Түркістанда, соттар заңды күште болып, ерекше маңызға ие болды, мұнда әскери атағы барлармен қоса, қатардағы азаматтар да сотталды, әрине олардың істері “ерекше тәртіп” бойынша осы соттардың карауына берілетін. Осы мәселе төңірегінде, жоғарыда біз,

Түркістан генерал-губернаторының үлкен құзыры жайлы айтқан болатынбыз.

1892 жылы “Әскери жағдайда тұрған мекендер жайлы жарияланған” өкіметтік қаулы жарық көрді, мұнда отаршыл биліктердің толық екендігі қамтамасыз етілді. Осы қаулыға сәйкес, қатардағы азаматтарды әскери сотқа жіберуге рұқсат етілді, яғни “жоғары билікке қарсы, бүлікке қарсы бүлік шығарған жағдайда”, телеграфтық, телефондық немесе басқа да жабдықтарды қасақана түрде жойғаны, полиция немесе әскери күзетке шабуыл жасап қарулы қақтығыс (қарсылық) көрсеткені үшін, сондай-ақ лауазымды жақтардың қызмет міндеттерін орындаған кезінде шабуыл жасағаны, т.б. жағдайларда, Түркістанда отаршылдық тәртіптің дағдарыс жылдарында, халықтарды қырып-жоюға бағытталған, әскери соттарды іске қосу кең көлемде жүргізілді.

1905 жылдың 24 ақпанында Ташкент түрмесінде нағыз “бүлік” болды. Серуенге шыққан арестанттар, келген әкімшілікке ауладан тастар жинап, өштесіп жүрген бақылаушы Тарасенконы бас салып, ұрып-соға бастайды. Оған көмекке түрме бастығының көмекшісі аға бақылаушысымен жетіп үлгереді. Тарасенко орнынан қашты, алайда арестанттар әлі де болса наразы болып, қорқыта берді. Сонда бақылаушылар аспанға оқ атты. Арестанттардың жартысы камераларына тез арада қайтып, ал қайтқысы келмеген табанды қырық адам оларды тыңдап алуды талап етті. Оларды күшпен камераларына қайтаруға бұйрық берілді. Сотталғандарды ұрып-соғу басталды, осының өзінен, олардың алтауы камераларына дейін жете алмады. Осы оқиғадан кейін Ташкент түрмесінің бақылаушыларына арнайы нұсқау шығарылды, мұнда олардың әрдайым толық қару-жарағымен, тапаншаларымен болуы міндеттелді, сонымен бірге оларды өз-өзін қорғау кезінде ғана және де арестанттар арасында тәртіпсіздікті тоқтату үшін байқап қолдануды міндеттеді, сотталғандарды жиірек тінтіп отыруы да айтылған.

Сонымен қатар, шаруашылық үндеулер мен жұмысшы ереуілдері, саяси қимылдар мен 1905 жылдың жазы мен күзінде

әскердегі толқулар, өздерінің басты күштері әсерімен өлке түрмелеріне сотталғандардың жаңа тізімін әкелді, олар өкіметтік қызметке қарсы болғандығы үшін сотталған. Ташкент түрмесі адамға толы болып, Ферғана және Самарқан облыстарының әскери-губернаторларына қамалушылардың жартысын, сол түрмелерге ауыстыру мүмкіндігі туралы сұрау өтініштері жіберілді. Алайда, олардың жағдайы да сол қалпында екендігі анықталып облыстардан теріс жауап түсіп отырды. Түрме әкімшіліктеріне нашар тамақтандыру жағынан, заңсыз ұстау және аяқ-киімдердің тапшылығына байланысты арыздар түсіп отырды. Осылайша, Ташкент түрмесінің арестанттары 1906 жылғы 16 сәуірде мына мәселе бойынша шағым етті: Асан Маметовты заңсыз кісенде ұстап отыруы немесе Сайд Малтишевтан түнге қарай да кісенді шешпеуі, 86 сотталушының екі жыл уақыт туыстарымен көріспеуі, ал 48-ші камерадағы сотталушылар, аяқ-киімнің нашар болуына, ал кей жағдайларда оның да болмауына шағымданып жатты. Сотталушылардың түрме бастығының көмекшісі Стальмашевский мен аға бақылаушы Моржецтің тарапынан қорлауға қарсы протестілерін мәлімдеуі де бірінші мәрте емес. Бірақ, бұл арыздар түгелдей дерлік жауапсыз қала берген еді.

1906 жылдың маусым-шілде айларында Ташкент түрмесінің сотталушылары “бүлік” ашып, мұны терезе рамаларын сындыру мен түрме мүлкін өртеу әрекеттерімен көрсетті. Әскери-губернатор мен аумақтық соттың прокуроры арестанттардың өшпенділігі жатқан барлық бақылаушыларды жұмысынан тайдыруға тағы бір уәдесін берді. Сондай-ақ Стальмашевский мен Моржецті де атаған 10 күн бойы арыздарды ашықтай қарау жөнінде арнайы комиссия жұмыс істеді. Ақыры аяғында үкім шығарылып, мұнда “бірде-бір арыз расталмайды” делінген. Барған сайын тәртіп қатаң бола бастады, ГТУ-дың жаңа қатал нұсқаулары түсті, мұнда күні-түні түрмелерді қатты қадағалау, камераларды тінтулерде аса мұқиятпен қарау, арестанттарды серуенге немесе моншаға аз топпен ғана жіберіп отыру айтылған. Жиі көріністі протестілердің түрлері – түрмелерден

қашып кету, түрме арестанттарының аштық жариялауы, Ташкент және тағы басқа түрмелерде байқалды.

1906 жылы наурыз айында Ташкент түрмесінің арестанттары жарияланған аштыққа түрме бастығы, жауап ретінде: “оразаға заңмен тыйым салынбағандығын” арестанттардың аштықта жүруі өз еркілері деп көрсетті.

Түркістандағы отарлық әкімшілік, Ташкент түрмесіне өзінің үлкен қамқорлығын көрсетті. Осылай, 1908 жылы “арестанттардың жаппай қашып кетулерін, алдын алу” мақсатында түрме қабырғаларын сырттан жору, яғни тұтқындағыларды босату үшін қолға алына басталды. Ташкент түрмесі темір сыммен оралған болатын. Қабырғасы мен темір қоршауы арасында сақшы жүретін, яғни сырттан келетін кенет шабуылдан қорғап қалу көзделген.

Сонымен қатар, түрме полиция басқармасы бар электрлі екі сигналдармен қосылған. Бұл түрме тәжірибесінде жаңа заттардың бірі саналды, ГТУ-дың айтуы бойынша, “бұл ешбір жерде, тәжірибелік қолдануда болған емес”.

Ташкент түрмесіндегі техникалық түрдің алдыңғы сапта тұруы, тұтқындалғандар арасында толқулық қорқыныштарын туғызды, яғни олардың толып кетуіне орай болды. Асып кету туралы жағдайды, ГТУ-ға арнап, түрме әкімшілігінің құрастырған ведомостында куәлік етілген. Осыдан байқауға болатын нәрсе 1908 жылы 17 қарашада Ташкент түрмесінде норма бойынша 200 адамның орнына 487 адам ұсталынды. Тұтқындалушылардың камераларында түрме шіркеуі жерлері, ит бағу командасы, етік және тігін шеберханалары, сондай-ақ киімдер қоймасы жерлері де болатын. Мұндай көріністер басқа да түрмелерде байқалатын.

1908 жылы Отарлық әкімшіліктің біріккен отырысында “жергілікті түрмеден арестанттардың қашып шығу әрекеттерінің алдын-алу шаралары туралы” мәселелер бірнеше мәрте талқыланды. Біріккен отырыстағы қорытынды бойынша, түрме ішінде офицерлік сақшыларын құруды, түнгі күзетті күшейтуге, барлық жақтардың құжаттарын сол арада тіркеу, жалпы іргелес аудандарда тұратындардан, сондай-ақ сенімсіз адамдарды,

өздеріне сезік тудырушыларды тінту мәселелеріне тоқталды. Сондай-ақ төменгі шендегі қарауылшы команданы күнделікті тінтіп отыру, түрмелерде көрісу күндерінде қазақ разьездері мен ескі қалалардың жігіттерін белгілеу, түрмеге келушілерді тіркейтін арнайы кітап қолдануды, тағы басқа мәселелерге тоқталып өтті.

Түркістанда сот жүйесінің қайта ұйымдастырылуы XIX ғасырдың соңында, Ресейлік сот мекемелерімен, өлкелік, облыстық және уездік деңгейдегі бір ұқсас түрінің құрылуына әкеп соқтырды. Әкімшілікпен тараған сот бөлімшелеріне негізделген сот реформасының құрылуының және азды-көпті тәуелсіз қарсы ықпалдың “әскери-әкімшілік” басқармаға, Түркістан халқына ешбір маңызы болмады. 1864 жылғы буржуазиялық сот ережелерінде Түркістанда 35 жылдан кейін, енгізілген өмірде қолданылған жаңа құқықтық сана тек орыс тұрғындарының жоғарғы және төменгі қабатының өкілдеріне ғана қатысты еді. Бұл құқықтық сана орыс халқының төменгі қабаттарына да өткен емес, меншікке ешкімнің тимеу құқығын пайдалана алған жоқ. Түркістанның байырғы халқы, бұрынғыдай “халық соттарының” қызметін пайдаланып келген, “сайлау” жүйесінің ықпалымен олардың деформацияланғандығы бірінші бөлімінде анықтаған едік.

Патшалықпен қайта құрылған соттар, әскери соттармен, әскери-далалықтармен, өзгелермен қоса саяси үстем тап режимінің мүддесін қорғады, заңсыздық жасап, жергілікті халықтың өкілдеріне қаталдық пен аяусыздық көрсеткендігі үшін, халықтың патша төрешілері, адвокаттары және прокурорларымен үнемі қиын байланыста болатын.

Патшалықтың соттық және оның сыртындағы террорлық жүйесімен үнемі байланысында Түркістан өлкесіндегі түрмелерінде тәртіп орын алған. Мұнда ұлт-азаттық көтерілістің қатысушылары революция ұйымдарының мүшелері, әртүрлі кәсіби одақтардың мүшелері, көтеріліске шыққан солдаттар және тағы басқалар қамалған. Түрме, патшалықтың отаршылдық аппаратын ерікті түрде ұстап тұруға арналған, сондықтан да, барлық түрмедегі адамдар үшін кең күзірет

берілген. Шектелмеген билікке ең алдымен түрме бастығы ие болатын. Ол мерзімді шектеусіз, тұтқындарды өз туыстарымен көрісу құқығынан, серуенге шығу құқығынан айырған түрмелік карцерге жіберу немесе басқа да жаза тағайындай алды.

Аса қатал түрмелік тәртіп, түрме әкімшілігінің төбе тобынан бастап, қатардағы күзет топтарына дейін үздіксіз өткізілді. Бұл тәртіп, көптеген тұтқындар үшін өшпес қайғы қасіретін, мезгілсіз өлімге әкелуі, өз-өзін өлтіруге дейін әкеп соқтырды. Жалпы ұрып соғумен қатар, тұтқындарды қорлау, олардың бойындағы адамдық ар-намысын кемсіту секілді әрекеттер қолданды, карцердің болуы кәдімгі көріністің бірі болып табылды, әдетте “қараңғы” делінген мұнда, ыстық тамақтың тек үш күннен кейін, төртінші күні берілген.

Қазақты қан қақсатып қонысынан қуу, ол жерді өзіне жақындарға алып беру, қарсыласқандарды қаторгалық жұмысқа итжеккенге айдатып жіберу үшін сылтау қашан да аяқ астынан табыла берген. Мәселен: Ғайрат Сапарғалиевтің арнайы тоқталған “Мойынқұм ісі” сол көп сылтаудың бірі екені де даусыз. 1909 жылғы жаз ортасында Верный уезіне қарасты Күрті және Мойынқұм болыстары қазақтарының жер дауы туған. Уезд бастығы және оның нөкерлері бас қылып, тілмаштыққа Исағұл Тергеусізовті қосып Күрті болысының 70 адамын аттандырған. 1909 жылғы 27 маусымда олар Айдарлыға келіп, мойынқұмдықтардың көшуін талап еткен. Келісім болмады. Төбелес басталды. Басы стражник болып жер ала келгендер таяқ жеп қалды. Істің арты насырға шауып, мойынқұмдықтар уезд бастығының қаңарына ұшырады. Ол 26 адамды “саяси сенімсіздігі үшін деп” түрмеге қамады. Офицер бастаған 20 қазақ жіберіп бағынбаған адамдардың тас-талқанын шығарды. Мойынқұмдықтардың сазайын тарттырып, шөл далаға қуып тастады, уезд бастығы жоғары жақтағыларға қайта - қайта рапорт беріп, 26 адамды бес жыл мерзімге Сібірге айдап жіберуді талап етті. Бұл істі Түркістан генерал – губернаторы қарап, Түркістан әскери округінің әскери прокурорына жіберді. Ол тиісті тергеу мен тексеру жүргізгеннен кейін 1909 жылғы 14 желтоқсанда Сыйқымбай Жанғасин мен Көлбай Байсабин,

Нұрбай Бергезин мен Жанбай Байсабин төртеуін айыптап, ісін сотқа шығару жөнінде бұйрық берді.

Отаршыл өкімет қазақтың құнарлы жер атаулысын тартып алған үстіне тартып ала берген. Жарамсыз жерлерге қуылып тасталған қазақ байғұс ұлтарактай жерге таласып, бірімен бірі қырқысып кеткен. Кең даланың қай түкпірінде болса да жер дауы от боп тұтанып, өрт боп жайлаған.

1911 жылдың 23 мамырындағы Ережелерімен қараңғы карцердегі қамау мерзімі үш күннен бір аптаға дейін ұзартылуы (түрмелерде), арестанттық түзеу бөлімшелерінде қамауға алу, жарық карцерде бір айға дейін жіберілді. Түрмелердің жоғарғы басқармасының мойындағаны рас: “қамалғандар, карцерге, кей-жағдайда бір киіммен және аяқ-киімсіз отырғызылған, олар үш күннен артық уақыт ыстық тамақсыз қалып, уақытымен нан мен суға да қолдарын жеткізе алмай отырған”.

1912 жылдан бері бақылаушыларын қаруландыру жағынан ерекше қамқорлық жасалына басталды, оларды оқ-қарулармен, тапаншалармен, мылтықтармен жабдықтау қолға алынды. ГТУ-дың арнайы циркуляры мықты, қамалғандарды келесі жағдайларда атуға рұқсат етілді: “қамалушылар камераның терезесіне жақындаса өтіп бара жатқан адаммен әңгімелесе, терезеден сыртқа кез-келген нәрсені лақтырса, терезе рамкаларын бүлдірсе де, әсіресе бүліктілік, тәртіпсіздік, арестанттардың қарсылық көрсеткен жағдайларда қару қолданылған”.

1916 жылы 17 шілде айында Түркістанда әскери жағдай жарияланды. Көтеріліске қатысушылардың жаппай тәртіпсіз қамауға алынып, әскери сотқа тартылуы жүргізілді. Патша армиясының қатардағы офицерлерден “арнайы әскери соттар” құралды, бұл әскери-сот жарғысының 1308-бабында көрсетілген жағдайға сай жүргізілді. Жергілікті биліктерге жазған Әскери Министр Д.С. Шуваевтың телеграммасында “көтеріліске қатысты істерді жақын арада қарауында” осы соттардың, өлкенің барлық жерлеріне кедергісіз өтіп бару құқығын ұсыну айтылды, басқа қылмысқа қатысушылардың тергеу жұмыстарының аяқталмауын күтпестен, “жеке жақтардың”

толық мәліметтері жиналған сәтте сотқа жөнелту туралы айтылды.

Көтеріліске қатысушылар, қылмыскерлер секілді қылмыстық ереженің 100-бабымен соттық жауапкершілікке тартылды. Ал олардың белсенді қатысушыларына – өлім жазасы кесілді. Осы бап бойынша Жизак уезінде көтеріліске қатысушылардың көбі ату жазасына кесілген, олардың іс-әрекеттерінде, сот органдары “Империяның кейбір бөліктерін бөліп тастау әрекеттерін” байқады.

Көтеріліске қатысушылардың көпшілігі “қылмыстық және түзеу жазалары” 262-269 заңымен қылмыстық жауапқа тартылған, мұнда көтеріліс жағдайының әртүрлі өтуіне қарай жаза тағайындаудың кең шектері бекітілген. Негізгі жазаның бірі етіп, заң жүзінде ауыр жұмыстарды белгіледі. Ауыр жұмыстарға “ең басты кінәлі адамдар, немесе бүлікті тұтандырушы адам” және қылмысқа көмектесушілер тартылатын. Басқа қатысушылардың санынан өзге, ең кінәлілерді түзеу (арестант) бөлімшелеріне апарды, ал қалғандары қылмыс түріне қарай төрт айдан сегіз айға дейін түрмеге қамауға алынды. Бірақ та әскери соттар, заңның мұндай жағдайын елемей, есепке алмай, көтерілісшілердің іс-әрекеттеріне қарамастан адамдарды өлім жазасына кескен.

Сотта істі қарау жабық түрде өтті. Екі-үш тәуліктен асырмай, патша “дәлелі” сотталушылардың көзін жойған. Көптеген істердің бірнеше жүз парақтан тұратынына қарамастан, айыптау актілері сотқа тез арада шығарылып отырды.

Олардың бірі Тойтөбе (Сырдария облысы, Ташкент уезі) оқиғасымен байланысты. Мұнда әйгілі жендет болған Афанасьев “ең жоғарғы бұйрықты” орындау үшін қатал болу қажет, жабайы тұрғындарды жазадан тыс қалдыру дәрменсіздік және биліктің әлсіздігін білдіреді деп есептеді. Оның бастамасы бойынша жергілікті тұрғындардың 20-сы өлтіріліп, жарақат алды, олардың үйлері мен мүліктері өртеліп, жойылды.

Тойтөбе оқиғасымен бірге “өлушілерді саудаға салу” – беймәлім Одинцовтың бабы осы өлкеде қатты шу көтерді, бұл “Түркістан дауысы” газетінде басылды және патша сотының

шынайы бейнесін мұндағы адвокаттар Иванов, Арсеньев, Костко, Вебер және Шерман әрекеттері арқылы әшкереледі. Осы аталғандар өлім жазасына кесілген Тойтөбеліктерді қорқыту арқылы ақша талап етумен айналысқан.

Газетте былай деп жазылған: “сотталған Тойтөбеліктер түгелдей өздерін өлімнен құтқара алатын тек азамат Арсеньев пен Иванов деген ойға шырмалған. Бірақ та Арсеньев пен Иванов мырзалар өздерінің еңбегі үшін 8 мың сом талап еткен, ал келісім орындалған жоқ. Одан әрі қарай ұзақ бірнеше сағаттық келісім жүргізуден кейін, қорғаныс жағы 5 мың сомға дейін төмендеткені белгілі болды. Алайда, сотталғандардың туыстары қолдарында небәрі 1 сом ғана болып, оны 3500 сомға дейін үстінен қосуға келісімдерін берген. Жетпей тұрған 500 сом үшін іс қайтарылып, өлімге кесілген. Тойтөбеліктер өз өмірлерін құтқарып алуға соңғы әрекеттерін жасады (өлім жазасының мерзімі өтіп бара жатты)”. Жарты сағаттан кейін басқа қатысушылармен өткізген ұзақ келісімдерден кейін, азамат Арсеньев сотталғандарға қарай бет бұрды. Мұндағы орын алған көріністі бейнелеудің өзі қиын еді... Саудалау басталды, өзін-өзі әрең ұстап отырған қарт шал, бетін көйлегімен жауып жылай жаздады. Басқасы алысырақ тұрған ағасынан жетпей тұрған ақшаны тауып беруін өтініп, жалынды. өзгелері жиналып отырған адвокаттарға сенімсіздікпен қарады, қабақтары ашылмай, үндемей тұрды. Сағат төрт шамасында келісім орындалды. “Сотталғандар Арсеньев пен болған Ивановты 5 мың сом ақшаға, кешірім беру туралы сұрауды жазуға қатысуларына көндірді. Бұл келісім бойынша ақшаның көп бөлігі, 1 мың сомнан кем түспей, сол күні кешкісін адвокаттардың қолдарына түсуі керек еді, ал қалған сомасы вексельдермен қамтамасыз етілді”.

Сотталғандардың туыстарына үзілді-кесілді талап қойылды, барлық ақшаларды бір-екі күннен кешіктірмей, үкімнің орындалуына дейін әкелуді талап етті.

Тойтөбеліктердің мәселесі бойынша жүргізілген сот процесі – сот әділдігінің қорғаушысы мен сот басшыларының әділетсіздігін көрсетті. Бұл адвокаттар кейін істері әшкере

болған соң, “жеңіл жазамен”, яғни 6 айға дейін қызметпен айналыспауға шек қойылумен құтылды.

Көтерілісшілерді жазалау ісін, яғни жұмылдыруды сәтті өткізуде барлық деңгейдегі шенеуніктер, биліктердің іс-әрекеттеріне қарай өз жобасы мен ұсыныстарын енгізіп отырды.

1916 жылы шілде айында ұлт-азаттық көтерілістің басталған сәтінде диқандар, қолөнершілер, қалалық және ауылдық кедейлер, Түркістанда ең ірі отаршылдыққа қарсы, әскерге қарсы, жергілікті әкімшілікке қарсы, әскери-тыл жұмыстарына іріктеуге қарсы, белсенді түрде көтерілді. Жұмысқа алынатын қағаздарын жойды, билік өкілеттерін ұрып-соғып, ал кей жағдайда өлтіруге дейін барған, мекемелер, уездік және болыстық басқарушылар үйлеріне қарулы шабуылдар ұйымдастырып, полиция мен әскерлермен қанды шайқас жүргізді.

Әскери Министрдің ескертуімен, генерал-губернатор Куропаткин 11 тамызда өлкедегі барлық губернаторларға телеграф арқылы әр қалада далалық сот құруға рұқсат ететінін, ал Жетісу облысының әскери губернаторы Фольбаум барлық қалаларда және Верныйда тездетіп әскери-далалық соттарды құруға бұйырды.

1916 жылғы 25 шілдеден 15 желтоқсанға дейінгі мерзім ішінде Түркістан өлкесі бойынша әскери-прокурорлық бақылауға 148 іс түскен. Сол істер бойынша үш мыңнан астам адам жауапқа тартылған. Бұдан 1588 адамға айыптау актілері жасалып, жалпы саны 33 іс сотқа шығарылған. 20 желтоқсанға дейін 40 іс қаралып, 587 адам сотталған. Мұның ішінде 201 адам өлім жазасына кесілген. Қалғандары әртүрлі мерзімге еркінен айыру жазасын алған. Келер жылы 1 ақпанға дейін Түркістанның генерал-губернаторы Куропаткин 347 адамды өлім жазасына кескен үкімді бекітті. Ал патшаның атына жазған баяндамасында “51 адам дарға асылды” делінген.

Бекболат Әшекеев Верныйдағы әскери гаупвахтаға отырғызылып, ісі әскери-далалық сотқа тапсырылған. Верныйдан онша қашық емес Бүрген деген жерде (Жойылма болыстығына қарасты) “өзін хан деп жариялап, ту тігіп, қарулы

көтерілісті бастағаны үшін” деген айыппен, Бұрындай төбешігінде 9 қыркүйек күні әскери-губернатор Фольбаум үкімімен дарға асылды. Б. Әшекеевтен өзге Жайылма және Шемалған уездерінен 42 адам кінәлі деп табылған, оның екеуі түрмеде өлген. 8 адам ақталып шықса (кінәлілерінің дәлелденбеуіне байланысты), Әбділдә Бекболатов (Бекболат Әшекеевтің ұлы) 20 жылға каторгыға жіберілді, Бекбатыров, Бузембаев, Аманжолов, С. Әшекеев, Қасымбеков, Сұлтанов, Аманбаев т.б. көтеріліске қатысушылар ретінде өлім жазасына кесілді.

Үлкен Алматы болысынан 150 адам көтеріліске қатысты деген айыппен түрмеге жабылып, осы топтың басшысы деп танылған Байбосын Тамабаевтың ісі әскери-далалық сотқа берілген. “Самсы және Қастек бүлікті бастаған, кейін Мойынқұм болысына барып, патшаға қарсы үгіт-насихат жүргізген”, – деп айыпталған Б. Тамабаевты 1916 жылы 14 тамызда патша жендеттері Үлкен Алматы болысы халқы алдында дарға асқан.

Көрнекті қоғам қайраткері Тоқаш Бокин де Верный уезі Отар бөлімшесіндегі қазақтардың толқуына тікелей қатыспаса да, соған ықпал жасады деген айыппен Верный қалалық түрмесіне 1916 жылдың 23 тамызынан – 1917 жылдың ортасына дейін отырғызылған.

Көтеріліске қатысы бар деп кінә тағылған. Т. Тастеміров Верный округтік соты шешімімен 9 айға түрмеге жабылды, ал Лепсі уезінен 137 адам әскери сотқа берілген. Лепсі уезіне қарасты қазақтарды қатаң жазадан құтқарып қалуда белгілі қазақ азаматы қоғам қайраткері М. Тынышпаев көп араға түскен.

Көтеріліске қатысты деп ұсталғандардың көбі отаршыл жүйе түрмелерінің ауыр азабын бастан кешірді. Мысалы, Жаркент уезі Нарынқол бөлімінің қазақтары – Жәменке Мәмбетовті Пржевальск түрмесінің бақылаушылары азаптап, содан кейін атып өлтірсе, ал Ұзақ Саурықов түрмеде қарсылық көрсетіп, қашуға әрекет етті деген желеумен түрме бақылаушылары атып тастаған 59 адаммен бірге қаза болған.

Ал Сырдария облысы, Әулиеата уезі, Құрағаты болысының қазағы Ақкөз Қосановқа мировой судья діни және руаралық ойдың жетегімен Шолдова – Мерке аралығындағы телеграф сымдарын, телеграф бағаналарын қиратты деген айыптаумен түрмеге жабылған. Түрме бақылаушылары тарапынан көп ұрып-соғуға ұшырағанымен, 1917 жылдың ақпанына дейін тергеу ісінің созылуына байланысты аман қалған. Осылайша ұлт-азаттық қозғалысқа қатысушыларды соттау үрдісі –, сот қызметкерлерінің бұл категориядағы істі қарауға құлшына кірісіп, айыпталушылардың көптігінен кейде тіпті фактілерге үстірт қарап, іздестіру органдары істі өңін айналдырып жіберуімен, сөйтіп жоғары жаққа өздерін көрсетіп қалуға ұмтылушылығымен сипатталады. Бұған қоса қылмыскер деп танылғандарға шығарылған үкім асқан қаталдығымен, әрі патшалық соттың істі қорғауда оның саяси және әлеуметтік экономикалық тұстарын жасырып бағуға барынша күш салуымен де айқын көрініс берді.

Қорыта келгенде, патша өкіметі Оңтүстік Қазақстан өңірінде жүргізген сот құрылысы саласында және жазалаушылық қызметті күшейту мақсатында, олардың қызметіне ерекше мән берді. Ресейдің отарлық аудандарындағы сот құрылысы жүйесінің жазалаушылық қызметі айна қатесіз қайталанып, жергілікті халықтың сот құрылысы саласындағы әдет-ғұрыптары түбегейлі шеттетіліп өзгеріске ұшыратылды. Өлкедегі полициялық жазалаушылық қызметтің шектеусіз болғаны соншалықты, олар өз бетінше кейбір жағдайларда айып, жазалау шараларын өздері белгілеп отырды. Ал, генерал-губернатор өз бастықтары сотсыз-тергеусіз айыппұл салуға немесе қамауға алуға құқылы болды.

Реформалар бойынша генерал-губернаторлар әрбір уезд бастығының полициялық мекемелердің жазалаушылық қызметін белгілеуге рұқсат беруге құқылы болды. Патша өкіметінің соттық жазалаушылық қызметінің саласы жергілікті қазақтар өміріне, олардың әлеуметтік қағидасына қайшы келетін еді. Патша өкіметінің сот саласындағы реформалары қазақ

халқына тек қана зиянын тигізді. Яғни, қазақ халқының заңдары әкімшілік озбырлық заңдармен ауыстырылған еді.

Патша өкіметінің сот саласындағы және жазалау қызметін жандандыру саласындағы басты көздеген мақсаты жергілікті халықтың Ресей өкіметіне қарсылығын болдырмау, ондай әрекеттерді басып жаншуға бағытталған реформалар еді. Бірақ, бұл іс-әрекеттердің барлығы халықтың қарсылығын күшейткені болмаса, азайтқан жоқ.

Жоғарыдағы айтылған пікірлерге жүгіне отырып, жергілікті халық үшін қай өкімет кезінде болса да, патша өкіметі, уақытша өкімет және кеңестер дәуірінде де орыс билігінің өктемдігі өзгермегендігін көруге болады.

XIX ғасырдың соңында Оңтүстік Қазақстанда сот құрылысына күштеп енгізілген өзгешеліктер өлкеде отаршыл биліктің жазалаушылық қызметінің ұлғайғандығын дәлелдейді. Патша өкіметі өлкедегі отаршылдыққа қарсы наразылықтың күшейе түскендігін байқап, оның алдын-алу мақсатында бірқатар ережелер жобасын қабылдады. Оны мұрағат құжаттары дәлелдейді. Полиция мен жандармдық басқару өлкеде жергілікті халықтың құқығын аяққа таптайтын шараларды мүлтіксіз орындаған.

XX ғасырдың алғашқы жылдарынан бастап, патша өкіметі тәжірибе ретінде бірнеше шараларды қабылдаған еді, нәтижесінде полицейлік тәртіп шегінен асып түскен, қасіретті тоталитаризм түнегі орнаған болатын. Тоталитаризмнің ерекшелігі, бүкіл қоғамдық институттар, қоғамдық өмірдің құбылыстары, тіпті саяси мағынасы жоқтардың өзінің полиция тарапынан қатаң бақылауға алынуында. Барлық нәрседен саяси астар ізделініп, барлығы бақылауға алынады. Полицейлік тәртіп кезінде саяси іс-әрекет заңнан тыс деп жарияланды, оны қадағалаушы қауіпсіздік органдары шексіз өкілеттілікпен қамтамасыз етілді. Бұндай жүйе шын мәнінде, жат пиғылдардың таратылуынан сақтану үшін, қорғаныс ретінде құрылуға тиіс еді. Бірақ оның тоталитаризмнің неғұрлым тыңғылықты түрде жүзеге асуымен мағынасы өзгерді. Полицейлік мемлекет барлық қасиеттеріне ие бола отырып, одан

да әрі тереңдеп қоғамның барлық саласын қауіпсіздік бөлімінің қарамағына іліндірген еді.

Сондай-ақ азаматтарды істің ақ-қарасын анықтамай, мәселенің байыбына бармай, қалай болса солай соттаудың нәтижесінде халықтың наразылығы өршіді. Ал, генерал-губернатордың қолындағы шексіз билік, қажет болғанда, қарулы күштерді пайдалануға мүмкіндік берді. Нәтижесінде қазақ халқының дала демократиясын еш қиындықсыз орнатуға негіз болған дәстүрлі заңдары өмірден жаттанып, жоғарыдан берілген шынайы өмірді қамтымайтын бұйрық, нұсқаулар ел бірлігін бұзды. Оған сот құрылысына күштеп енгізілген өзгешеліктер дәлел болады.

Өзін-өзі тексеруге арналған бақылау сұрақтары:

1. XIX ғасырдың аяқ кезінде Оңтүстік Қазақстандағы сот құрылысына қандай өзгерістер енгізілді?

2. Отарлық биліктің жазалаушылық қызметі қалай күшейді?

3. Түркістан өлкесіндегі 1867-1868 жылдары енгізілген әкімшіліктің жағдайы қандай болды?

4. 1881 жылдың 14 тамызындағы “Мемлекеттік тәртіп пен қоғамдық қауіпсіздікті қорғаудың шарасы туралы Ережеде” қандай талаптар қойды?

5. М. Тынышпаевтың “Уақытша Ережен” туралы пікірінде не айтылды?

6. 1907 жылы тамызда Ташкентте Түркістан өлкесіндегі іздеу жұмыстарын жүргізу үшін құрылған бөлімнің мақсаты қандай болатын?

7. 1905 жылдың 24 ақпанында Ташкент түрмесінде не болды?

8. 1916 жылы шілде айында Түркістанда қандай шайқас жүргізілді?

9. Бекболат Әшекеев, Б. Тамабаев, Тоқаш Бокин, Т. Тастеміров сияқты қазақтың тарландарының тартқан тағдыры қандай еді?

ҰСЫНЫЛАТЫН ӘДЕБИЕТТЕР

Негізгі:

1. *Қойгелдиев М.* Саяси элита және ұлт мүддесі. //Егеменді Қазақстан. – 1999. -26 ақпан.
2. Мемлекеттік тәртіп пен қоғамдық қауіпсіздікті қорғау ережесі. / заңдар жинағы. – С-Пб., 1892. –Т.1. П. 350, – 6 б.
3. *Тынышпаев М.* История казахского народа. – Алма-Ата: 1993. – С. 1–12.
4. *Тынышпаев М.* История казахского народа. – Алма-Ата: 1993. – С. 1–12.
5. *Комаров П.* Русские в Туркестане.// Голос минувшего. – 1917. – №9. – С. 1–281.
6. Сырдария облыстық әкімшілік түземдік басқару жөніндегі бұйрықтар. // ӨзРОММ. К-1-қ, 9-т, 104-іс. -14 п.

Қосымша:

7. Сырдария облыстық әкімшілік түземдік басқару жөніндегі бұйрықтар. // ӨзРОММ. К-1-қ, 9-т, 1004-іс. -134-135-пп.
8. Түрмелер мен түземдік комитеттер. // ӨзРОММ. К-80-қ, 1-т, 49-іс. -29-п.
9. *Сапарғалиев Ғ.* Карательная политика царизма в Казахстане. – Алма-Ата: Наука, 1996. С. 1–175.
10. Сырдариялық түрмелік комитет. // ӨзРОММ. К-1-қ, 31-т, 1150-іс. -40-п.
11. *Сапарғалиев Ғ.* Карательная политика царизма в Казахстане. – Алма-Ата: Наука, 1996. – С. 1–197.

2.3. Саяси-әкімшілік реформалардың Оңтүстік Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық және саяси дамуына тигізген зардаптары

XIX ғасырдың екінші жартысында патша өкіметі жүргізген саяси-әкімшілік реформалардың нәтижесінде Түркістан өлкесінде отарлық басқару аппараты жетілдіріліп, нығая түсті. Оның отарлық сипаты иерархиялық құрылымынан да, кадрлық құрамынан да, көздеген мақсаты мен жұмыс жасау әдісінен де айқын көрінеді. Жергілікті шенеуніктер иерархиясы өз қызметіндегі кемшіліктерді бүркемелеп, жоғарғы сатыдағы шенеуніктерге білдірмеуге тырысып бақты. Орталық өкімет орындары жергілікті билік орындарының қызметті басқару принциптеріне және басшылардың бұйрық-жарлықтарына сәйкес болуын қадағалап, олардың басқа іс-әрекеттеріне көңіл бөлмеді. Осындай жағдайды пайдаланып, жергілікті басшылармен, шенеуніктер өз биліктерін пайда көзіне айналдыруға бұрды. Түркістан өлкесіндегі шенеуніктер арасында паракорлық негізгі пайда көзін құрады. Бұл жөнінде князь Мансұров 1916 жылы 15 желтоқсандағы Мемлекеттік Дума мәжілісінде Түркістанда болған кездегі әсері жайлы: “мен мұнда өлкенің Ресейге қосылғаннан 30 жыл уақыт өткен соң келіп, сол кездегі қарапайым шенеуніктердің орнында орыс қызметкерлерінен де, жергілікті халықтан да алыс тұрған кастаның отырғанын көрдім... Олар өздерін өлкенің нағыз жалғыз билеушісіндей сезініп, алдарына келгендердің бәрі бірдей дірілдеп, құрмет көрсетіп, пара беруге тиіс деп түсінді. Паракорлық адам нанғысыз деңгейге жеткені сонша – түрлі желеулермен заттай не ақшалай алына берді. Нәтижесінде әкімшілік шенеуніктері халыққа крепостной право кезіндегідей тәртіпті орнықтырды”, – деп мәлімдеген болатын.

1867–1917 жылдары патшаның бекітуімен 12 генерал-губернатор қызметке тағайындалды. Олар мыналар еді: М.Г. Черняев (1865–1867), К.П. Кауфман (1867–1882), Н.О. Розенбах (1884–1888), А.В. Вревский (1889–1898), С.М. Духовский (1898–1901), Н.А. Иванов (1901–1904),

Н.И. Тевящов (1904–1905), Д.И. Суботич (1905–1906), Н.И. Гродеков (1906–1908), П.М. Мищенко (1908–1909), А.Б. Самсонов (1909–1913), А.Н. Куропаткин (1916 ж. 22 шілдеден – 1917 ж. 31 наурызға дейін).

1914–1916 жылдар аралығында Түркістанда Флуг, Мартсов және Ерофеев генерал-губернатор қызметін атқарды. Бұл аталған үш генерал-губернаторды патша арнайы жарлықпен бекітпеді.

Түркістан генерал-губернаторларының осыншалықты жиі өзгеруі олардың әкімшілік басқаруға қабілетсіздік танытқанын аңғартса керек. Олардың қызметтен жылдам кетулеріне көп жағдайда билікті пайда табу көзіне айналдыруға тырысқандары себеп болып жатты. Генерал-губернаторлардың барлығы дерлік дворяндар сословиесінен шыққандар еді. Ресейдің орталық аудандарындағы генерал-губернаторларға қарағанда 4 еседей көп жалақы алатындықтарына карамастан, Түркістанға тағайындалған генерал-губернаторлар мұндай жалақыны місе тұтпады. Түркістан генерал-губернаторының жылдық жалақысы 30-35 мың сомды құрайтын. Ал ішкі Ресейдегі генерал – губернаторлар жылына 8 мың сомға жуық жалақы алатын. Түркістан генерал-губернаторына жалақысынан бөлек олардың үй-жайын ұстауға жылына мемлекеттік қазынадан 12 мың сом көлемінде қаржы бөлінетін.

Түркістан өлкесіндегі облыстарды билеп-төстеген әскери-губернаторларда өз қызметінде ұзақ тұрмай жиі алмастырылып отырды. Бір ғана Сырдария облысында 7 әскери губернатор алмастырылды:

- 1867–1877 жж. – генерал-лейтенант Н.Н. Головачев;
- 1877–1883 жж. – генерал-лейтенант В.Н. Троцкий;
- 1883–1893 жж. – генерал-лейтенант Н.И. Гродеков;
- 1893–1905 жж. – генерал-лейтенант Н.И. Корольков;
- 1905–1906 жж. – генерал-майор И.И. Федотов;
- 1906–1911 жж. – генерал-лейтенант М.Я. Романов;
- 1911–1917 жж. – генерал-лейтенант А.С. Галкин.

Бұл тізімдерден біздің байқайтынымыз, барлық әскери губернаторлар орташа және жоғары әскери білімі бар, дворян отбасынан шыққан.

Жергілікті халықты тонауда уезд бастықтары да жоғары басшылардан кем түспеді. Биліктің төменгі сатысында тұрған болыс басшылары мен ауыл старшындарының жұмыс әдісі өздерінің жоғарғы әкімшіліктерінен көп айрықшалана қойған жоқ. Қол астындағы халықты тонауда олар отаршыл билікке сүйенді, алып мемлекеттік механизмнің құрамды бөлігіне айналды. Осылайша болыстар мен ауылдарда отарлық өкіметтің сенімді тірегі болатындай әкімшілік құрылды. Қазақтарға берілген “сайлау және сайлану құқығы” құр көзбояушылық болды. Жергілікті әкімшілікке көбіне-көп уезд бастығы ұсынған, өкіметке берілген, қалтасы қалың қазақтар сайланды. Осындай әкімшілік, патша өкіметінің халық арасындағы тыңшысына айналды және отарлау саясатын жүзеге асыруға атсалысты. Өз халқының алдындағы жауапкершілігін ұмытқан, халқының ұлттық мүддесін сатқан кейбір болыстар мен старшындар патшалық әкімшіліктің қолжаулығы болды.

Патша өкіметінің саяси-әкімшілік реформалары басқа қазақ жері секілді Оңтүстік Қазақстан өңірін орыс мемлекетінің меншігі деп жариялап, оған ішкі Ресейден келіп қоныстанушыларға кең жол ашып берді. Қоныс аудару саясаты, біріншіден, метрополиядағы аграрлық шиеленісті шешуге бағытталса, екіншіден қоныс аударушылар арқылы шеткері аймақтарда патшалық биліктің сенімді тірегін қалыптастыруды, сөйтіп ондағы отаршылдық билікке қарсы күштерді біржолата құртуды көздеді. Осылайша шаруалар жаңа жерлерге, соның ішінде Оңтүстік Қазақстанға да қоныс аудара бастады. Сырдария облысының әскери губернаторы Гродековтың “Түркістандағы әрбір жаңа орыс қонысы орыс әскери батальонына барабар” деген сөзін орыс шенеуніктері үлгі тұтып, басты қағидаға айналдырды.

XIX ғасырдың 60 – жылдарының орта тұсынан бастап Қазақстанды отарлаудың “ен сенімді” жолына түсті. Ол орталық Ресейден орыс шаруаларын қазақ жеріне қоныс аударту еді.

Орыс шаруаларына дейін қазақ даласын игеруді бастап берген, әрине, қазақтар еді. Ресей империясындағы 11 қазақ әскерінің төртеуі (Орал, Сібір, Орынбор, Жетісу) қазақ жерлерінде құрылды. XIX ғасырдың соңына қарай негізінен қазақ жерінен тұрған Сібір қазақ әскері 5 млн. десятина, Орал қазақ әскері – 6 млн. десятина және Жетісу қазақ әскері – 610484 десятина, бәрін қосқанда 11 610 484 десятина жер иемденді.

Қазақ қоныстары Жайық, Ой, Ор, Ертіс, Қаратал, Лепсі, Ақсу, Іле сияқты өзендердің бойындағы ең құнарлы жерлерге орналасып, қазақ жұртының дәстүрлі шаруашылығына үлкен нұқсан келтірді. Біріншіден, қазақ қоныстары қазақтарды ең құнарлы жерден айыруымен бірге, сол арқылы оның егіншілік мәдениетінің дамуын тежеді, мал шаруашылығына байланысты қоныс аудару жүйесін бұзды, сөйтіп түрлі қиындықтар туғызды. Екіншіден, үкімет түрлі артықшылықтар берген қазақ қоныстары панасыз қазақ жұртына түрлі зорлық – зомбылық жасап отырды. Үшіншіден, Ресейдің Орта Азиядағы отарлау саясаты бойынша белгілі маман М.А. Терентьев дәл атап көрсеткендей, қазақтар қазақ жері табиғатына немқұрайды қарап, ормандарды ысырапсыз пайдаланып, біразын жоқ етті, жергілікті халықтан тартып алған егіншілікке жарамды жерлерді аз уақыт пайдаланып, одан кейін тастап жаңа жерлерге кетіп отырды.

Қазақтар Оңтүстік Қазақстан өңірінде жоғары егіншілік мәдениетін таныта алмай, егіншілікке қолайлы жерлерді тартып алумен ғана шұғылдануды кәсіп қылды. Сондықтан, XIX ғасырдың 80 – жылдары Жетісудағы патша әкімшілігі облыста тұратын қазақтардың шектен тыс жер иеленіп отырғандығын, ал ол жерлердің игерусіз жатқандығына алаңдаушылық танытып, 1875 жылы қазақтардың иелігінде 214 511 десятина жерді алып, оның 7 529 десятинасын қалаларға және 260 983 десятинасын қазақтарға қайтарған.

1869 жылы Түркістан генерал-губернаторы К.П. Кауфман бекіткен “Жетісуда шаруаларды қоныстандыру туралы Уақытша Ережелер” облысқа келген қоныс аударушылардың жағдайын

жеңілдетуді көздеген бірсыпыра шараларды белгіледі. Олардың ішінде мынандай жеңілдіктер бар еді: а) әрбір қоныс аударушы ер адам басына егіншілікке қолайлы 15 десятинадан жер бөліп, оған басы артық 15 десятина қосылады. Ал почта тракті бойындағы бекеттерге орналасқандарға 30 десятина бөлініп, оған 15 десятина басы артық жерлер қосымша беріледі; ә) қоныс аударушылар 15 жыл бойы салықтан, түрлі міндеткерліктерден босатылады. Мұқтаж отбасыларына 100 сомға дейін қарыз беру белгіленеді. Осы ережеден кейін Жетісу облысында 35 569 тұрғыны бар 63 шаруалар поселкесі пайда болды.

1904 жылы 6 маусымда қабылданған Село тұрғындары мен мешан егіншілерді өз еркімен көшіру туралы “Уақытша Ережелер” өзіне дейінгі заңдық актілерді алмастырды. Оның бірінші бабында диқаншылықпен айналысатын және “өкімет қажет деп тапқан” аудандарға барғысы келетін жері тапшы губерниялардан шыққан қоныс аударушыларға бұдан былай өкімет орындарының қолдау көрсететіндігі айтылды.

Осындай заңды құжаттарды қабылдаумен бірге жаппай қоныс аударуды қамтамасыз ете алатын әкімшілік жүйесін құру ісі де қолға алынды. 1896 жылы Ішкі істер министрлігі жанынан құрылған Қоныс аудару басқармасы, 1905 жылы мамыр айында Егіншілік және Мемлекеттік Меншік Министрлігі қарамағына өтті. Аталмыш министрлік Қазақстан аумағын қоныс аударатын 5 ауданға бөлді. Олардың құрамында Сырдария және Жетісу аудандары да болды. 1906 жылы Жетісу облысында – Жетісу, Сырдария облысында – Сырдария қоныс аудару басқармалары құрылды. Оңтүстік Қазақстан өңірінде Қоныс аудару басқармалары ашылысымен жергілікті халықтың жерін тонаудың жаңа кезеңі басталды. Бұл мерзімді Сырдария облысында 1886 жылғы Ереже бойынша, ал Жетісу облысында 1891 жылғы Дала облыстарын басқару Ережесі бойынша басқарылатын. 1886 жылғы Ережеде 1891 жылғы Ереженің 120-бабына жасалынған қосымша, яғни көшпелілерден артық жер қазына иелігіне алынады деген заң жоқ еді. Бұл жағдай Түркістан өлкесіндегі Қоныс аудару мекемелеріне тым жайсыз тиді. Сондықтан да олар орталық өкімет орындарына дала

облыстарын басқару Ережесіндегі қосымшаны, Түркістанды басқару Ережесіне де тездетіп енгізуді өтінумен болды.

Осыған орай Түркістанды басқару Ережесінің 270-бабына “көшпелілер үшін артық болуы мүмкін жерлер жерге орналастыру және Егіншілік бас басқармасы қарауына өтеді” деген қосымшаны қабылдау мәселесі, Мемлекеттік Дума мәжілісінің талқылауына ұсынылды. Бұл мәселе 1910 жылы 7 сәуірде Мемлекеттік Думаның мәжілісінде қаралып, қабылданды. Мемлекеттік Кеңестің енгізген редакциялық өзгерісінен соң, бұл заң жобасы 1910 жылы 7 желтоқсанда Мемлекеттік Думада қайтадан қаралып, Мемлекеттік Кеңестің енгізген өзгерісімен қабылданып, сол жылғы 19 желтоқсанда оны патша өз қолымен бекітті.

Түркістанды басқару Ережесіне енгізген бұл қосымша, қоныстандыру мекемелеріне Түркістандағы жергілікті халық жерлерін тонауға кең жол ашып бергенімен, егіншілікке қолайлы жерлерді отаршылардың бөліске салуы оған дейін де жүріп жатқан еді.

Үкімет Түркістанды басқару Ережесінің – 270 бабына қосымша енгізу қажеттілігіне байланысты мынадай екі себебін алға тартты: 1) Түркістандағы орыс тұрғындарын күшейте түсу қажеттілігі; 2) бұл өлкеде, әсіресе Сырдария облысында, үлкен артық жер қоры бар болғандықтан, мұнда еуропалық Ресейдің оңтүстік губернияларынан қоныс аударушыларды әкеліп орналастыру.

Түркістанды басқару Ережесіне жоғарыда аталған қосымша енгізілген соң Сырдария облысы қазақтарына да, Бөкейхановтың сөзімен айтқанда, “Жетісу, Семей, Ақмола, Торғай ыәм Орал қазағының кебі келді. Енді Түркістанда да Қазақ жерін алғанда закон деп” аталатын болды. Енді Түркістан генерал – губернаторлығына қараған Сырдария және Жетісу облыстарында (Солтүстік Қырғызстан мен Ташкент уезін қоса алғанда) қоныстандыру мекемелері ашылғанға дейін және одан кейінгі мезгілде орыс – қазақ және қоныс аударушы шаруаларға өткен жер көлеміне назар аударалық.

Сырдария мен Жетісу облыстарындағы қоныстанушыларға
берілген жердің көлемі жөніндегі мәлімет

Облыстар	Алынған жер (десятина)				
	Барлығы	1906 жылға дейін		1906-1915жж. дейін	
		абс. көлемі	% шаққанда	абс. көлемі	% шаққанда
Жетісу	2 320053	838 495	36,1	1 481558	63,9
Сырдария	872 955	159 561	18,3	713 390	81,7
Барлығы	3192008	998 056	31,3	2 194948	68,7

Кестеден 1906 жылға дейін Сырдария облысына келіп қоныстану Жетісу облысына қарағанда анағұрлым баяу жүргенін көреміз. Оған себеп болған, әрине, Сырдария облысындағы қазақтардың жерін “переселен” орыс шаруаларына алып беретін заңның жоқтығы еді.

1906 жылдан кейінгі мезгілде қоныстанушылардың келіп орналасуы екі облыста да өте жоғары қарқынмен жүрген. Оған себепші болған, біріншіден, переселен мекемелерінің ашылуы болса, екіншіден, әрине Ережедегі 270 – бапқа жоғарыда аталған қосымшаның енгізілуі.

Жетісу мен Сырдария облыстарынан алынған жерлер Түркістан өлкесіндегі басқа облыстардан әлдеқайда көп болды. Патша өкіметі бірінші кезекте қазақ-қырғыздар қоныстанған жерлерді тонады. Бұл туралы М. Есболұлы былай дейді: “Түркістанды патша өкіметі отар қылып, жергілікті халықтардың жер-суын алды, келімсектерді әкеліп орнатты дегенде, бұл жалпы Түркістанда емес, абзалы Түркістандағы қазақ-қырғыздардың басындағы мәселе. Түркістандағы жер мәселесі дегенде оны қазақ-қырғыз жері турасындағы мәселе деп қарау керек”.

Қоныс аудару саясатының сол тарихи кезеңдегі зардаптары жайлы зерттеуші В.А. Васильев былайша нақтылап көрсетіп берген-ді: “ 1) Өмір сүруге қолайлы жерлер су бастауларымен және қазақтар қоныстанып отырған жерлерімен қоса алынды; 2) Қазақ халқының мүдделерін толық елемей – жер мәселесі

төңірегінде шиеленістерді туғызды және көшіп-қону процесінің ежелден қалыптасқан дәстүрін бұзды; 3) Ертеден өмір сүріп келе жатқан территорияларынан бүтіндей бір ауылдар көшірілді, дайын су жүйелері қыстаулардағы құбылыстары бұзылды; 4) Өз еркімен келген қоныс аударушылар өлкеге көптеп келіп, өздері жер алуға еркін қимылдауына, қоныс аудару мекеме қызметкерлері көздерін жұма қарады. Біраз уақыттан соң олар ресми түрде тіркелінді; 5) Жер бөліп беру жұмыстарында жерге орналастырудағы техникалық тәртіптер сақталмады. Нәтижесінде қазақтарға берілген жерлер орыс поселкелерімен араласып кетті де, бұл орыс деревнялары мен қазақ ауылдары арасында ұлттық шиеленісті туғызды”.

XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың басындағы жер үшін талас қазақ қоғамы арасында христиан дінін таратушылар үшін біршама қолайлы жағдай туғызып берді.

Жерге орналастыру және егіншілік бас басқармасы бұл ұсынысты қолдап, мұндай шаралар қазақтардың христиан дініне өтуін қамтамасыз ету үшін ғана емес, сонымен бірге оларды орыс мемлекеттік идеясы мен орыс мәдениетіне тарту үшін, түбінде орыстарға сіңіріп жіберу үшін керек деп тапқан еді.

Үкімет орындары қазақ облыстарында христиан дінінің жағдайын нығайта түсу мақсатында шіркеу, монастырь, приходтар салу үшін жер және қаржы бөліп отырды.

Біз әңгімелеп отырған кезеңде қазақ жерінде христиан дінін насихаттаушы миссионерлік жұмыс та кең өріс алды. Қазан, Ташкент, Орынбор, Омбы сияқты қалалар бұл мазмұндағы істің бағыт беруші орталықтары болды. 1901 жылы 11 қарашада Верный қаласында ресми түрде миссионерлік епархиалдық комитет құрылып, оған қаланың бас көтерер шенеуніктері мен әскери адамдары, көпестер кірді. Протоиерей А.И. Мокаровтың сөзімен айтқанда: “Біз ұстазбыз, олар (қазақтар) шәкірттер” деп түсінген миссионерлер 1860–1917 жылдар аралығында қазақ тілінде “православие” дінінің 72 кітабын аударып бастырып таратқан.

Белгілі ғалым К. Нұрпейсов қоныстандырудың зардаптарына тоқтала келе мынаны айтады: “Патша өкіметі қазақтардың тарихи отанын, ғасырлар бойы мекендеген жерлерін, мемлекеттің меншігі

деп жариялады. Шүйгін шөпті шалғындар мен жайылымдар, құнарлы жерлер тартып алынып, қоныстандыру қорына берілді, орыс-қазақ әскери қамалдарына, император кабинеттерінің жеке меншігіне және т.б. 1917 жылға дейін отаршылардың иелігінде қазақ халқының 45 млн. десятина жері болды”.

1891 жылы “Түркістан қоныстанушыларын қаруландыру туралы заң” қабылданды. Осының нәтижесінде өлкедегі орыс қоныстары “әскери – халықтық басқарма” жүйесіне көшірілді. Бұл өз кезегінде Түркістандағы болуы ықтимал қарулы көтерілістермен ұлт-азаттық қозғалыстарына қарсы бағытталған алдын-алу шараларының бірі болып табылды. Нәтижесінде, XX ғасырдың бас кезінде әрбір орыс отбасында дерлік винтовка болды.

Орыс қоныс аударушыларын қаруландыру алғашқы кезеңде баяу жүргізілді. 1892 жылы орыс қоныстанушыларына таратып беру үшін Сырдария облысы 1500 “винтовка” алды. Оның 1231 данасын 1897 жылы орыс шаруаларына таратып берген. 1894 жылы Ферғана облысының Покровское селосы 17 “винтовка” алған. Ал 1897 жылы Ферғана тағы да 50 винтовка алады (бұл “винтовкалар” Сырдария облысынан алынды). Бірінші кезекте қаруды отаршыл орыс әкімшілігі сенімді деп тапқан қоныс аударушылар тобына үлестірсе, бірте-бірте барлық қоныстанушы мұжықтарға таратқан. Мысалы, 1893 жылдың өзінде уездер бойынша таратылған қару төмендегідей топтарға берілген:

10-кесте

Орыс шаруаларын қаруландыру

Уездер	Таратылған винтовкалар			
	Запастағы әскерилерге		Шаруаларға	
	саны	пайызы	саны	пайызы
Шымкент 1893 ж 17 сәуір	93	58,0	67	42,0
Ташкент 1893 ж. 21 қыркүйек	35	17,5	164	82,5
Әулиеата 1893 ж. 21 қыркүйек	186	35,6	336	64,4
Ош уезі, Покровское селосы	15	87,7	2	13,3
Барлығы:	329	36,5	569	63,5

Бұл кестеден патша өкіметінің отарлардағы орыс шаруаларына зор сенім артып, оларға арқа сүйегенін көре аламыз.

Орыстардың өлкедегі үстемдігіне наразылықтың өрістей түскендігіне 1898 жылғы Әндіжан көтерілісі дәлел бола алады. Мәдәлі шаһ бастаған көтерілісшілер 1898 жылы 18 мамырда Әндіжан бекінісіндегі орыс гарнизонына шабуыл жасап, 18 орыс солдатын өлтіріп, 22-сін жарадар етті. Әндіжан көтерілісі күшпен басылған соң көтеріліске қатысқан 20 адам дарға асу жазасына кесіліп, 343 адам абақтыға жабылды.

Әндіжан көтерілісінен кейін патша өкіметі өлкедегі әскери – полициялық тәртіптің басты тірегі санаған орыс шаруаларын қаруландыруды қолға алды. Орыс шаруаларын қаруландыру мәселесін алғаш көтерген Сырдария облысының әскери-губернаторы Гродеков болды.

Орыс шаруаларын қаруландыру керек деген шешім қабылданғанымен, оны жүзеге асыру 1898 жылы Сырдария облысындағы орыс қоныстарына 1134 винтовка, Жетісу облысына 3000 винтовка таратылды. Жетісу облысында таратылған 1000 винтовка қазақтардың, 2000 орыс шаруаларының үлесіне тиді.

Түркістан өлкесіндегі орыс қоныстарын қаруландыру ісі бұдан кейінгі кезеңде де жалғасын тапты. 1911 жылы 26 қаңтарда Жетісу облыстық әскери-губернаторы уез басшыларына құпия түрде нұсқау хат жолдап, онда орыс қоныстарындағы әрбір 8 үйге бір винтовкадан келетіндей етіп қару таратуды қолға алуды талап еткен болатын. Осы кезде уез басшыларының қарауындағы қоймаларда 7257 винтовка, 412089 оқдәрі (патрон) сақталып тұрған еді. Оның ішінде Верный уезінде 2223, Қапал уезінде 441, Лепсі уезінде 1161, Жаркент уезінде 119 винтовка болды.

1916 жылғы көтеріліс кезінде, одан кейінгі Түркістан (Қоқан) автономиясын талқандауда және Ташкент Кеңесінің “пролетариат диктатурасын” жүзеге асыруда қаруланған, ұлы орыстық, ұлы державалық шовинизм дертіне шалдыққан осы орыс шаруалары негізгі саяси, әскери әрі әлеуметтік базаға айналды.

Көтерілістің шығуына түрткі болған жағдай – қазақтан соғысқа солдат алу емес, қара жұмысшы алу екендігі мәлім.

1914 жылы Ресей дүниежүзілік соғысқа енген соң, әскер қатарын толтыру қажеттігіне байланысты қазақтан солдат алу мәселесі қайтадан қойыла бастайды. Оны көтерген Мемлекеттік Дума болатын. Түркістан өлкесіндегі қазақтардан атты әскерге солдат алу туралы ұсыныс жасайды. Мемлекеттік Дума бұл мәселе бойынша заң жобасын талқыламастан бұрын, соғыс Министрі Сухомлиновке істің жағдайымен танысып шығуды тапсырды. Сухомлинов – 1914 жылы шілдеде Мемлекеттік Дума атына баяндама түсіреді: қазақтар көшпелі, көшпелілік пен мемлекеттік бір-біріне үйлеспейтін ұғымдар: қазақтардың мәдениеті төмен, орысша білмейді, жазу танымайды, солдат тамағын тамақсынбайды, әскер қызметіне шыдамайды; бұларға қосымша, қазақтар соңғы кезеңде “панисламизм” рухында тәрбиеленіп отыр.

1914 жылы шілде айында бірінші дүниежүзілік соғыс басталып, оған Ресейдің қатысқаны, соғыстың ауыртпалығы Қазақстан мен Орта Азия халықтары сияқты отар аймақтарға да түскені тарихтан белгілі жағдай. Отарлық қанауды былай қойғанда, Ресей империясы 1916 жылы 25 маусымда Қазақстан мен Орта Азия халықтарын майданның қара жұмысына алу туралы жарлық шығарып, халықтың отарлық езгіге деген наразылығын бұрынғыдан да өршітті. Түркістан өлкесі әртүрлі халықтардан құралғанына қарамастан, Қазақстанның басқа да аймақтарындағы сияқты бұнда да аталған жарлыққа қарсы қозғалыс басталды.

Түркістан өлкесіндегі наразылық күшейіп, оның арты ұлт-азаттық қозғалысына ұласты. 1916 жылы шілде айында бұған дейін Закаспий облысының әскери губернаторы болған Түркістан өлкесінің “білгірі” А.Н. Куропаткин Түркістан генерал-губернаторы болып тағайындалды. 1916 жылы 23 тамыздағы “Орыс қаруының” күшіне сенген ол, Түркістан халқына таратқан үндеуінде Ресей империясына қосылған соңғы 40-50 жыл ішіндегі өлкенің көркейіп гүлденгені жоғары мәртебелі ақ патшаның арқасында екенін, сондықтан

Түркістандықтардың ақ патшаның бұйрығын мүлтіксіз орындаулары керектігін, қарсылық білдіргендер қатаң жазаланып, олардың жерлері тартып алынатынын айтады.

1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс – тереңдеп кеткен отарлау саясаты мен ұлттық езгіге қарсы бағытталған қарулы бұлқыныстың көрінісі болды. Ресей империясының отарлық қамытын киген Түркістан халықтары “сауын сиырдың” кебін киіп, метрополияның қомағай құлқынын тығындаумен болды. Бірақ, Түркістандықтарға салынған салық көлемі жыл сайын еселеніп, өсіп отырады. Мысалы, жалпы Түркістан өлкесі бойынша жиналатын салықтың онжылдықтар бойына өсу қарқыны төмендегідей болды:

1880 жылы – 2 760 391 сом;

1890 жылы – 3 244 642 сом;

1900 жылы – 4 528 621 сом;

1913 жылы – 6 867 021 сом;

1913 жылы Түркістан өлкесі бойынша мемлекеттік кіріс – 23 049 000 сомға жетті. Ал 1916 жылға қарай бұл кіріс – 38 329 000 сомға көбейтілді. Оған қоса соғыс қажеті үшін 5 миллион сом қосымша салық жинау тапсырылды. Тек қана мемлекеттік жер салығы 1869 жылы 657 309 сом болса, 1914 жылы 6 659 021 сомға, ал 1916 жылы 14 311 771 сомға жетті.

Бірінші дүниежүзілік соғысқа араласқан Ресей империясының соғыс шығыны, Түркістан өлкесі халықтарының жағдайын одан бетер күйзелтіп жіберді. Жыл сайын салықтардың түрлері көбейіп, көлемі еселеп өсе түсті. Халықтан алынатын мал және мал өнімдері салығы да қатты ұлғайтылды. Соғыстың үш жылы ішінде Түркістан өлкесінен 40 899 244 мың пұт мақта, 300 мың пұт ет, 109 пұт мақта майы, 474 мың пұт балық, 229 мың пұт сабын, 50 мың пұт майкене, 70 мың жылқы, 12,7 мың түйе, 38 мың шаршы аршын киіз, 13441 киіз үй әкетілді. Соғыстың қажетіне бұдан басқа Жетісу облысынан 1914 жылы ақшалай 94 686 сом алынса, 1916 жылы 16 867 сом ақша жиналды. Сырдария облысынан 1914 жылы 371 930 сом, 1916 жылы 66 117 сом, бұдан басқа Әулиеата уезіндегі жергілікті әйелдер комитетінен 3 жыл ішінде 7 281 сом ақша алынды.

Бірінші дүниежүзілік соғыс жылдары еселеп өскен салық көлемі, жыл сайын жергілікті халықтардан тартып алынып отырған шұрайлы жерлер ызасы, өлкедегі ұлттық кемсітушілік пен орыс отаршылдығының озбырлығы Түркістан халықтарының ашу-ызасын туғызды. Бірақ, түрік зиялылары жүргізген ағартушылық және үгіт-насихат жұмыстары қарулы күрестің пайдасыздығын, біліммен қарулану қажеттігін күн сайын ұғынықты ете түсті. Бірақ, лықсып тасуға дайын тұрған қара халықтың ашу-ызасын патшаның 1916 жылғы 25 маусымдағы майданның тыл жұмыстарына жұмысшы алу туралы Жарлығы “тасытып” жіберді. Бұл Жарлық көтерілістің тұтануына сылтау ғана болды.

1916 жыл Түркістан өлкесі халықтарының тарихына қаралы да, жаралы жыл болып еніп, ұлы ойранмен аяқталды. Бұл көтеріліс – мақсатты саяси бағдарламасы жоқ, стихиялы түрде аяқ астынан тұтанып қаулаған, шын мәніндегі езілген қара халықтың бас көтеруі болды.

Түркістан өлкесіндегі көтерілісті басу кезінде тәжірибе жинақтаған А.Н. Куропаткин Жетісу облысының губернаторы Фольбаумға жеделхат жіберіп, көтерілісті басып-жаншуға тікелей нұсқау беріп отырды. Жетісу губернаторы Фольбаум сұратқан 2000 мылтықты жібере отырып, мынадай мазмұндағы нұсқау береді: “Сіздің қызметіңіздің басты міндеті – қырғыздардың бүлігін баса отырып, орыс тұрғындардың өмірі мен мүліктерін қорғау. Осы мақсатта балталармен қоса қолда бар атылатын қарудың барлық түрімен қаруландырып, қолына қару алып жүре алатын орыс тұрғындарынан ондықтар, жүздіктер отрядтарын құрыңыз. Екіншіден шабуылды болдырмас үшін қалаларда, селоларда жақын қашықтықта және алыс қашықтықта күндіз-түні күзет ұйымдастырыңыз. Үшіншіден, өртке қарсы шараларды күшейтіңіз. Төртіншіден, қоршауда қалған жағдайда селолар мен қалаларда азық-түлік қорын дайындаңыз. Бесіншіден, қырғыздардың атылатын қарумен қарулануы өте мардымсыз. Шабуыл жасау түнде тиімдірек. Қырғыздар арасында дүрбелең тудырыңдар. Алтыншыдан, қырғыздар тастап кеткен егістік алқаптарын

игеріндер. Жетіншіден, тартып алынған мал мен мүліктерді қорғап, қазынаға өткізіндер. Сегізіншіден, отрядтарда және уездік қалаларда далалық соттарды құруға рұқсат беремін. Тоғызыншыдан, бүлікті басу үшін түземдіктер арасында рулық және тайпалық араздықтарды қоздыруға шара қолданыңдар”.

Әрине, генерал Куропаткиннің бұл нұсқаулары мүлтіксіз орындалып, Жетісу көтерілісін басуда кең қолданылған болатын. Жетісудағы көтерілісті басуға жалпы саны 14 батальон, 33 жүздік, 42 зеңбірек және 37 пулеметі бар тұтас жазалаушы әскер жіберіліп, Жетісу халқы қанға бөктірілді. Сонымен қатар, А. Куропаткин жазалаушы экспедицияны көтерілісті басуға аттандыра отырып, олардың алдына мынадай нақты міндеттер қойды:

1) соғыс барысында өлтірілген болмаса, көтеріліс басшыларын тұтқындау; 2) барлық атылатын қаруларды тартып алу; 3) мініс көліктерін тартып алу; 4) мал-мүліктерін тартып алу; 5) тұрғын үйлерін тартып алу. А. Куропаткиннің бұл нұсқаулары да айна қатесіз орындалып, көтеріліс басшылары Б. Әшекеев, Ұ. Саурыков, Ж. Мәмбетов және басқалар қолға түсіріліп өлтірілді. Бүкіл Жетісу жеріндегі көтерілісті басып-жаншу, қырып-жою, оның басшыларын өлтіру, барлығы тікелей Куропаткиннің нұсқауларымен орындалды. Жалпы мәліметтер бойынша көтерілістен бұрын Жетісу облысында 84 854 түтін болса, көтерілістен кейін оның 53 006 түтіні жойылған.

1916 жылы 12 тамызда Қамыстың асуында Покрович деген біреу 300-дей қазақты өлтіреді. Мамырдың 13 де Пішпек маңында, далада бір автомобиль жүре алмай тоқтап қалғаны мәлім болады. Өмірі автомобиль көрмеген қазақтар мен қырғыздар көп жиналады. Осыны ести сала қаладан отряд шығарылып, автомобильді қызықтап жай қарап тұрған 138 қазақты сол жерде ұстап, қалаға айдатады. Жолшыбай одан 103 адам өлтіріледі. 35 адам қалаға әкелгеннен соң Путинцев дегеннің қолына беріледі. Путинцевтің қолына қазақ тиюі- ақ мұң екен, ол қазақтарды шала-жансар болғанша ұрып, өлітірісіне қарамай көміп тастайды. Ал 14-і күні ұсталғандардың артынан іздеуге, сұрау салуға жақын ағайын-туысқандары

калаға келеді. Базардың ішінде бұларға және 600 шақты қазақ қосылады. Олардың барлығын үкімет әскері қоршап алып, болыстың кеңсесінің қорасына айдап әкеліп қамап, бірін қалдырмай сол жерде соққымен өлтіреді.

Патша әскерлері мен орыс қоныстанушыларының Жетісуда жасаған ойраны жергілікті халыққа орны толмас қайғы – қасірет әкелді. Қазақ пен қырғыздардың 94 ауылы бүліншілікке ұшырады. Соның ішінде 5373 үй өртеліп, 1905 адам қаза тапты, 684 адам жараланды, 1105 адам тұтқынға алынды. М. Тынышбаевтың есебі бойынша, Жетісу облысына қарасты Алматы, Жаркент, Пішпек, Пржевальск уездеріндегі 44 болыс елде тұратын 47 мың отбасының 40 250 шаңырағы Қытай асты.

1916 жылдың күзінде қырғынға ұшырап, жеңілген халық лажсыздан көніп, 19–31 жас аралығындағы жігіттерді майданның қара жұмыстарына аттандыруға мәжбүр болды. Олардан “бұратаналық жұмысшы топтары” деген топтарды құрады. Топтар үш түрлі болатын: 2000 кісілік, 1000 кісілік және 500 кісілік. Бірақ кей топтар отрядтарға бөлініп, тіпті 250 кісілік отрядтар да болды. Топтардың жалпы саны 33, ал кейбір қосымша топтарды есептегенде олардың саны бұдан да көп болған. 1916 жылы 29 тамызда солтүстік және солтүстік-батыс майданға және сол маңайдағы жол қатынасының Вильно, Варшава және Киев округтарына барлығы 74 250 адам жіберіледі.

Жалпы алғанда, Түркістан мен Қазақстанның аймағынан соғыс қажеті үшін барлығы 300 мыңдай “бұратана” алынды. Бұлардың көпшілігі казактар еді. Оларды конвоймен қарулы солдаттар айдап жүрді. Бораған оқ пен от арасында жүріп қыс кезінде жер қазумен айналысқан, атқораларда тұрып суықтан жан сақтаған олардың көпшілігі ауруға ұшырады. Ұрып-соғу мен ұлттық қорлауға шыдай алмағандары оққа ұшты. Орыс тілін білмеушілік салдарынан көпшілігі тұрмыстық қажеттіліктерін де дұрыс өтей алмай зардап шекті. Патша өкіметі осыншама адамды қиырдан қиырға жөнелту кезінде халықтың қарсылығын күшпен басты, он мыңдаған адамдар қазаға ұшырады, ел тоналып, қыз-келіншектер зорланды. өз жерінде өмір сүру құқығынан айрылған елдің іргесі жыртылып, 300 мың

шамасындағы адам Қытай асты. Жат жерде де үлкен қырғын көріп, азып-тозды, мал-мүлкінен айрылды. Тіпті, тамақ үшін жат елге “беті қызыл” қыз келіншектері мен жас балаларын сатты. Ал олардың жерін орыс кулактары басып алды.

Сондай-ақ, 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс оты Түркістан өлкесінің өзге де облыстарын шарпыды. Әсіресе, Самарқанд облысы Жизақ уезінде болған көтеріліс ауқымы орасан болды. 1916 жылғы 1 шілдеде майданның қара жұмысына адам алу туралы патша бұйрығы Жизақ уезінде жарияланды. Бұған наразы болған халық Заамин ауданының бастығы Қасым қожаны өздерінің бегі етіп сайлап, патшаға адам бермейміз деп бекінді.

Жизақтағы халық көтерілісін басуға 15 шілде күні Ташкент қаласынан Жетісу облысының вице-губернаторы полковник Иванов келді. Жазалаушы отряд құрамында 6 зеңбіректі 13 рота солдат, 3 қазақ жүздігі, саперлер мен бронепоезд болды. 25 шілде күні көтеріліс асқан қатігездікпен қанға боялды. Нәтижесінде, Заамин болысы бойынша 152 адам айыпталып, 48 адам дарға асылды, 2 адам өмір бойы каторгаға кесіліп, 48 адам – 12 жылға жер аударылды. Бүкіл Жизақ уезі бойынша 3 мыңға жуық адам тұтқындалып, оның 84-і асуға бұйырылды.

Бұл көтеріліс – патшалық Ресей империясының өз отарларына қатысты озбыр саясатын тағы бір көрсетіп берді. Империя мүддесі үшін қанша халықты қыру қажет болса да, Ресей үкіметінің мұнан тартынбайтыны бірнеше рет дәлелденді. Сондықтан да, монархиялық басқару жүйесіне негізделген мемлекеттік құрылысты республикамен алмастыру қажеттілігі пісіп, жетіле түсті. Ал қазақ зиялылары мемлекеттік құрылысы республикаға негізделген демократиялы Ресей құрамында ұлттық-территориялық автономияға қол жеткізу қажеттілігін анық түсінді.

1916 жылғы көтеріліс – халық пен ұлт зиялыларының арасындағы алшақтықты көрсетіп берді. Ұлт зиялыларының әлі де болса халыққа ықпалының жүрмейтіндігі, яғни, жаңа тұрпатты ұлт-азаттық қозғалыс идеясының халық санасына енді ғана әсер ете бастағаны осы көтеріліс барысында айқын көрініс

тапты. Мысалы, Алаш қайраткерлерінің қазақ халқын тыныштандыруға шақырған үндеуі бүкіл қазақ даласында басшылыққа алынбады. Сонымен қатар, осы көтеріліс Алаш қайраткерлерінің дұрыс бағытта болғандығын, патша әкімшілігінің отарлау саясатын дұрыс түсінгенін де көрсетіп берді. Қара халықтың кез-келген қарулы көтерілісінен ешқандай да нәтиже шықпайтыны тағы бір айқындалып, ағартушылық сипаттағы үгіт -насихат жұмыстарын жандандыра түсу қажеттілігі арта түсті.

1916 жылғы көтерілістің тағы бір себебі XIX ғасырдың аяғы XX ғасыр басында Түркістан өлкесіне енгізілген реформалардың зардаптарынан да туындады деуге негіз бар. Өйткені жер мәселесінің, рухани езгінің ресми бастау алар тұсы осы заңдылық құжаттар негізінде жасалғаны белгілі.

Отарлық езгіде көп жыл еңсесі түсіп, саяси құқығы шектеліп келген Ресей империясының, ұлттық аймақта өзге де жұрттар секілді Түркістан өлкесіне кірген Сырдария және Жетісу облыстарындағы бүкіл мұсылман халықтары үшін патша өкіметінің құлап, Ақпан төңкерісінің жеңіске жетуі ерекше оқиға болды. Бірақ, мұндағы саяси ахуал жағдайында уақытша өкіметтің жергілікті органдарының құрылуына тән өзіндік ерекшеліктер де көрініс бергенін айта кеткен жөн.

Ақпан революциясы жеңіп, патша өкіметі құлағаннан кейінгі бір ай бойында Түркістанда патшалық генералдар мен офицерлері басқарған ескі билік аппараты өз қызметін жалғастырды.

Түркістан өлкесінің жоғарғы әкімшілігі революцияның алғашқы күндері онша құп алмай, белгілі дәрежеде қаскөйлік бағыт ұстады. Генерал-губернатор Куропаткин үш күн бойы жаңа хабарды елге жеткізбей, Мемлекеттік Думадан келген Петербордағы революция жеңісі туралы жеделхат мазмұнымен таныстырмады. Сондықтан өлкедегі жергілікті ақпарат құлдырауында бас жаңалық 3-4 наурызда барып, кешігіп көпшілікке жеткізілді.

Петербордағы оқиға туралы үндемей қалу өлкелік отаршыл әкімшіліктің тосырқап, әліптің артын бағып, патша өкіметі әлі де қалпына қайта келе ме деп үміттерін үзбегендерін байқатқан-ды.

Бұрынғы генерал-губернатор осылайша өлкені Уақытша өкіметтің бас комиссары ретінде билей берді. Түркістан аймағы бір ай бойына 1886 жылғы Ереженің баптары мен бөлімдері бойынша басқарылды. Бұл жағдай патшалық реформалар тамырының Оңтүстік Қазақстан секілді шеткері аймақта тереңге кеткенін аңғартса керек.

Уақытша өкіметтің Оңтүстік Қазақстан секілді өңірді басқарған беделді билік орны –Түркістан комитеті Жетісу және Сырдария облыстарындағы қазақ халқы мәселесін ешқандай шараларды іске асыра алмады. Ал ұлттық ұйымдар әлі де әлсіз, әрі тәжірибесіз болды.

Түркістан өлкесінің отарлық езгідегі тұрмыс - тіршілігімен жақсы таныс және сол ауыр тұрмысты жақсарту жолында өмірінің соңына дейін күресіп өткен Мұстафа Шоқай “1917 жыл естеліктерінен үзінділер” деген еңбегінде өлкені билеуші орыс генералдарының жергілікті халыққа жасаған қорлық әрекеттерін ашу – ызамен жаза отырып: “Бұл сорақылықтың бәрінен де асып түскен генерал-губернатор Куропаткин еді. Сырт көзге қарағанда ол өз сарайын да Түркістан тұрғындарының өкілдерін “жақын туыс” деп қабылдаған болып көрінгенімен, шындығында Жетісудан бүкіл қазақтар мен қырғыздарды қуып шығып, жерлерін орыс қоныс аударушыларына бөліп беруге әмір беретін. Жизак қаласы мен талқандалған көп қыстақтағы Фольбаум, Иванов, Красильников және басқалардың мекемелеріндегі ауыр жазадан қырылған он мыңдаған жазықсыз халықтың қаны да, обалы да осы генерал Куропаткиннің мойнында”, – деп оның шын бет-пердесін ашып көрсетеді.

1917 жылы мамырда Ташкентте өткен бірінші мұсылман съезінде жалпы ұлттық мұсылман орталығы “Шура-и-ислам” ұйымы құрылды. Оған ұлттық зиялы өкілдері кірді.

Шура-и-ислам кеңесі – 1917 жылғы Ақпан төңкерісінен кейін Түркістан өлкесінде құрылған қоғамдық-саяси ұйым. “Шура-и-ислам” ұйымы М. Абдурашидхановтың жетекшілігімен 1917 жылы сәуірде Ташкент қаласында өткен Түркістан өлкесі мұсылмандарының I съезінде құрылды. “Шура-и-ислам” Уақытша өкімет жағдайында Түркістан өлкесінің жергілікті

тұрғындарының мүддесін қорғаған, олардың саяси белсенділігін арттыруды көздеді. Осы мақсатта Түркістан өлкесінің Самарқан, Ош, Бішкек, Шымкент тағы басқа қалаларында “Шура-и-ислам” ұйымының бөлімшелері құрылды. “Шура-и-ислам” Түркістан (Қоқан) автономиясының құрылуын жақтап, кеңестік биліктің орнығуына наразылық танытты. Билікке келген кеңес өкіметі 1918 жылы ақпанда “Шура-и-ислам” ұйымын таратып жіберді.

М. Шоқай, М. Тынышбаев, Ы. Жайнақов секілді қазақтың біртуар ұлдары атқарған қызметтері мен Оңтүстік Қазақстан халқының азаттығы жолында сіңірген еңбектері ерекше. Бұл әрине, өз алдына жеке мәселе. Дегенмен де, Қоқан даласында Түркістан автономиясының бой көтеруі, ұлттық автономия құруы, Оңтүстік Қазақстан халқының асыл мұраты болғандығын айғақтай түссе керек.

Сонымен қорыта айтсақ, XIX ғасырдың соңында күштеп жүргізілген саяси-әкімшілік реформалар қазақ халқының ұлттық қадір-қасиетіне зиян келтірді. Елдің экономикалық жағдайын елеп-ескермеген, империялық мүддені көздеген отаршыл үкімет, саяси-әкімшілік реформаларды жергілікті ұлттың бірлігін бұзатындай бағытта жүргізді.

Генерал-губернатордың жылдық жалақысы (қазақ даласындағы) отыз бес мың сомды құраса, ал Ресейдегі генерал-губернатор жылына сегіз мың сомға жуық жалақы алған. Демек, жергілікті халыққа үстеме салық салу арқылы, генерал-губернаторға ерекше жағдай жасалған. Осы бір факті қазақ халқын қанаушылық саясатын көрсететін еді. Тіпті қазақ халқын өз қонысынан ығыстыру арқылы да қоныс аудару саясаты жүргізілді.

Патша өкіметі 1867 және 1868 жылғы әкімшілік саяси реформаларды әу баста қабылдаған кезден-ақ, оның “уақытша” ережелер екендігіне мән берген еді. Бұл ережелердің отаршылдық саясатының халыққа тигізген зардаптарына байланысты Орал, Торғай облыстарындағы, Маңғышылақтағы халықтық көтерілістердің әсерінен, сондай-ақ бұрынғы реформаларды жетілдіре түсу мақсатында 1886, 1891 жылдары патша өкіметі тағы да бірнеше реформаларды жүргізді. Бірақ

бұл реформалар бұрынғы реформалардан да өзінің қатігездігімен жазалаушылық іс әрекетімен халықтың қарсылығын бұрынғыдан да күшейте түсті. Нәтижесінде бүкіл Орта Азияны қамтыған 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістің тікелей себептерінің бірі болды. Атап өтерлігі оқу құралының аумағын қамтитын Оңтүстік Қазақстан өңірі де 1916 жылғы көтерілістің басты ошақтарының бірі болғандығын және патша өкіметінің, әсіресе Жетісу жеріндегі ұлт азаттық көтерілісті басуда жергілікті халықты қанға бөктіргендігін атап өткеніміз жөн. Сонымен қатар, Ресей империясының өнеркәсібінің артуы, Қазақстанның шикізат көзіне айналуы, жаңа әкімшілік саяси жүйені заңдық тұрғыдан нығайта түсуге итермелеген еді.

XIX ғасырдың 80–90 жылдары патша өкіметі Қазақстанда жүргізген әкімшілік-территориялық, саяси және сот саласында жүргізілген реформалардың нәтижесінде қазақ жерінде әкімшілік басқарудың жаңа жүйесі құрылды.

Ресей империясы Қазақстан мен Орта Азияның табиғи байлықтарын басып алып, өзінің шикізат базасына айналдырудың “заңдық” негізін қалады. Бүкіл қазақ жері Ресей империясының мемлекеттік меншігі деп жарияланып, отаршылдық саясат нығайтыла түсті.

1886 және 1891 жылдардағы жүргізілген реформалар нәтижесінде қазақ халқына салық салу жүйесі жетілдірілді және жаңа әкімшілік – территориялық бөлініс айқындалып, дамытылды.

Жергілікті халықты қанауға бағытталған және оларды барлық құқықтан айырған жаңа сот құрылысы жетілдіріліп, отарлық биліктің жазалаушылық қызметі күшейтілді. Қазақ халқының осыған дейінгі барлық дәстүрлі заңдық нормалары ығыстырылып, Ресей империясының азаматтық, қылмыстық заңдары қолданылды.

Реформалар нәтижесінде отаршылдық қанау күшейтіліп, қазақ жеріндегі патша өкіметінің қанаушы аппаратын және жазалаушы күшін қаржыландыру үшін халықтан салық жинау мөлшері көбейтілді.

Өзін-өзі тексеруге арналған бақылау сұрақтары:

1. Саяси-әкімшілік реформалардың Оңтүстік Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық және саяси дамуына тигізген зардаптары қандай болды?

2. Түркістан өлкесіндегі шенеуніктер арасында паракорлық болды ма?

3. 1867-1917 жылдары патшаның бекітуімен неше генерал-губернатор қызметке тағайындалды және олар кімдер еді?

4. Түркістан генерал-губернаторларының жиі өзгеруі нені білдіреді?

5. Қазақ қоныстары Жайық, Ой, Ор, Ертіс, Қаратал, Лепсі, Ақсу, Іле сияқты өзендердің бойындағы ең құнарлы жерлерге орналасып, қазақ жұртының дәстүрлі шаруашылығына үлкен нұқсан келтірді. Оның себебі неде?

6. 1869 жылы Түркістан генерал-губернаторы К.П. Кауфман бекіткен “Жетісуда шаруаларды қоныстандыру туралы Уақытша Ережелер” қандай шараларды белгіледі?

7. XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың басындағы жер үшін талас қазақ қоғамы арасында қандай жағдай туғызылды?

8. Белгілі ғалым К. Нұрпейсов қоныстандырудың зардаптары туралы қандай пікір айтты?

ҰСЫНЫЛАТЫН ӘДЕБИЕТТЕР

Негізгі:

1. Стенографический отчет Государственной думы. Созыв IV, сессия V. Заседание 17, 15 декабря 1916 г. – С-Пб.: 1917. – С. 1–232.

2. Абдиров М. Ж. Завоевание Казахстана царской Россией и борьба казахского народа за независимость. –Астана: Елорда, 2000. – С. 1–232.

3. Васильев В.А. Семиреченская область как колония и роль в ней Чуйской долины. – Пг., 1915. – С. 1–85.

4. Нурпеисов К. Восстановление территориальной целостности Казахстана в XIX веке. // Казахстан и мировое сообщество. – 1996. – №4. – С. 1–68.

5. Қойгелдиев М. 1916 жылғы көтеріліс және ұлт зиялылары. // Қазақ тарихы. -1995. -№2. – б. 34.

6. Наурызбаев С.С. Оңтүстік Қазақстан еңбекшілерінің 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісі тарихынан. // ҚазақКСР Ғылым Академиясының хабаршысы. Қоғамдық ғылымдар сериясы. – 1986. – №3. – б. 38.

Қосымша:

7. Восстание туземцев в Средней Азии в 1916 году. Кзыл-Орда, 1927. – С. 46–47.

8. Салқынбек Д. Түркістанның соңғы генерал-губернаторы. //Жас Алаш. -2005. -15 мамыр.

9. Мавляни И. Джизакское восстание 1916 года// Национально освободительное восстание 1916 года в Узбекистане: Сб. статей. – Ташкент: Госиздат УЗССР, 947. – С. 37–38.

10. Шоқай М. Түркістанның қилы тағдыры. – Алматы: Жалын, 1992. – б. 121–122.

11. Назарбаев Н. Қазақстандық жол: тұрақтылықтан-жаңару арқылы өркендеуге.// Егеменді Қазақстан. -2006. -16 желтоқсан.

ҚОРЫТЫНДЫ

Ресей билігінің Оңтүстік өңірге орнауы барысындағы, патша әкімшілігінің жергілікті халықты бағындыру жолындағы, патша әскери-отарлық әкімшіліктің атқарған іс-шаралары, өңірдегі әскери-отаршылдық билік жүйесінің құрылуы мен қалыптасуы, оның жергілікті халыққа ықпалы, патшалық Ресейдің өңірде жүргізген саяси-әкімшілік реформалары және жергілікті халықтың өміріне тигізген әсері, жергілікті халықтың наразылығы, отаршыл басқару жүйесінің сипаты және жергілікті халықтың жағдайына байланысты көптеген мәселелер осы оқу құралында қарастырылып, бұрындары қозғалмаған немесе біржақты қарастырылған тарихи оқиғаларға және тарихи тұлғалардың атқарған қызметіне тоқталдық..

Өңірді иелену жолында Ресей империясы Хиуа, Қоқан хандықтары және Қытаймен тайталасып, оларды өлкеден ығыстырып шығару үшін қарулы күреске түседі. Өйткені аталған үш мемлекеттің Оңтүстік Қазақстандағы ықпалы, Ресей империясының стратегиялық маңызы бар өңірге басып кіруіне көп кедергі келтірді. Сондықтан патша өкіметі жергілікті халықты Қоқан, Хиуа және Қытайдың ықпалынан айыру жолында әртүрлі айла-әрекеттер мен амалдар да қолданды.

Ұлы жүз қазақтарын өз ығына бағындырған патша әкімшілігі Жетісу өлкесін мекендеген қырғыздардың да ішкі ісіне араласып, оларды да жер дауы арқылы бір-біріне қарсы қойып, әлсіреген қырғыз руларын өз жағына шығарып отырған. Жалпы алғанда, XIX ғасырдың I жартысында басталған Ресей империясының Жетісу өлкесінде жүргізген отаршылдық саясаты, Ұлы жүз қазақтары мен қырғыздардың жағдайын күрт нашарлатып, ғасырлар бойы қалыптасқан қоғамдық жер иеленудің маңызды жақтарын қиратты. Патша өкіметінің Ресей билігін мойындаған руларды тәуелсіз көшіп жүрген ірі руларға айдап салып, жер дауын қолдан жасап немесе ушықтыруы, отаршылдық езгінің күрт күшеюіне, рулық-қауымдық жерлерді жаппай тартып әкелуін тудырды. Осының салдары шаруашылық

қатынастардың мықтап бұзылуына, сұлтандар мен билердің беделі мен ықпалының күрт құлдырауына әкеп соқтырды.

Нәтижесінде, Ресей империясының Жетісу өлкесін жаулап алуына жол ашып, оның отаршылдық саясаты іске асады. Сонымен қатар патша өкіметі Ұлы жүз қазақтарын емін-еркін билей бастайды. Оған себеп болған бірінші жағынан сұлтандар және билердің өзара араздығы мен ауыз біршілігінің болмауы болса, екінші жағынан патша әкімшілігінің ептілікпен жүргізген әккі айла-әрекеттері еді.

Соңғы екі онжылдықта қоғамда қалыптасқан жаңа жағдайда, еліміздегі тарих ғылымы бұрын байқалмаған мүмкіндіктерге ие болып отыр. Қазіргі таңда тарихи еңбектерге ешқандай да идеологиялық шектеулер жоқ. Соңғы жылдары жемісті жүргізілген мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасы, ғылымға жасалынған мемлекеттік қолдаудың нақты айғағы. Міне, бұл жағдайлар өз ретінде отандық тарихтың жаңа сапаға өтуіне қажет методологиялық ұстанымдар мен зерттеу әдістерінің қалыптасуына жасалынған алғышарт болып табылады. Сондықтан да Қазақстан тарихының ақтандақ беттерін бұрындары бір жақты ғана қаралған жаңа көзқарас тарихынан зерттеп, ғылыми тұрғыдан тереңдете мән-маңызын ашуда тарихшы ғалымдар бірталай табыстарға жетті.

Әйтсе де демократиялық-құқықтық мемлекет құру жолында, тарихи танымды кеңейте түсу жолында атқарылар істер мол. Соның бірі – қазақ елінің мемлекеттілігі үшін тарихын жан-жақты ашу болып табылады.

XIX ғасырдың екінші жартысында басталған қазақ жерін, соның ішінде Оңтүстік Қазақстанды саяси-әкімшілік жағынан басқару туралы реформалар, осы өңірдегі ел өміріне әлеуметтік-саяси және құқықтық тұрғыдан теріс мағынада зор өзгерістер әкелді. Оңтүстік Қазақстанда жүргізілген саяси-әкімшілік реформаларды ғылыми тұрғыдан талдау, бүгінгі күннің шешілмей жатқан әлеуметтік-экономикалық мәселелерінің түйінін шешуге де өз септігін тигізді.

Оңтүстік Қазақстан территориясын мекендеген халықтар XIX ғасырдың екінші жартысында Қоқан және Хиуа

хандықтары езгісін де, сонан соң орыс отаршыл әкімшілігі езгісін де бастан кешірді. Біз осы Шығыстық және Батыстық отарлау жүйелерін салыстыра келе олардың бір-бірінен ешқандай айырмашылығы жоқ екендігіне жергілікті халықтың әлеуметтік-саяси дамуына, мәдени рухани дамуына зор зиян тигізетініне көз жеткіздік. Сонымен қатар, Ресейлік отарлық басқару жүйесі феодалдық – крепостниктік (монархиялық) әдіс-тәсілдермен жүргізілді, ол дөрекі, адам айтқысыз қатаң түрде іске асырылып отырды.

Халық өміріне өзге отаршылдық мақсат-мүддені көздеген әкімшілік – саяси реформалардың енуі ұлттық қасиетке, ұрпақ тәрбиесіне, сонымен бірге салт-дәстүрдің дағдарысына әкелетіндігін зерттеу барысында дәлелдей көрсетуге талпыныс жасалды.

Оңтүстік Қазақстан жерін XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында Ресей империясы меншігіне айналдыру мақсатында патша өкіметі әр қадамын заңмен негіздеп отырды. Алдымен шекаралық шептер туралы Ережелер шығарылды. Соның бірі – 1854 жылғы Сырдариялық шепті басқару туралы Ереже, одан кейіндері 1862 жылы Алатау округін басқару туралы Ереже шықты.

Оңтүстік шығысқа жасалған әскери қадамның жемісті нәтижесіндей 1865 жылы құрамында Сырдария мен Жетісу өңірі де бар Түркістан облысы құрылды. Жаңа облысты басқару әскери губернаторға тапсырылды. “Бөліп ал да билей бер” деген жымысқы саясат осы кезде-ақ көлденеңдеп шыға келген. Патша өкіметінің Түркістан облысының алғашқы әскери губернаторы М.Г. Черняевқа жаңа құрылған облысты басқару туралы жоба Ережесін және оған қоса облысты басқаратын штат мәселесін шешуді тапсыруынан айқын көрінеді. Аталмыш жоба Ережесін қарап, бекіту Әскери министрліктің комиссиясына тапсырылды. Бұл комиссия Түркістан облысының жаңа әскери губернаторына әскери, саяси және әкімшілік жағынан ерекше құқықтар берді. Сөйтіп, Түркістанды басқару тәртібі бірте-бірте қалыптасып, уақыт өте келе отаршылдық қою сипат ала бастады.

1865 жылғы Уақытша Ереженің де негізгі мақсаты – жаңа орыс иеліктерінде басқарудың жалпы бастауларын айқындау арқылы тыныштық пен қауіпсіздікті сақтау еді. Осы мақсатқа жету үшін жаңа құрылған облыстағы бүкіл биліктер басшылар қолына шоғырландырылған-ды. Ал облыстық әкімшілікке, жергілікті халық өміріне жалпы бақылау жасау ғана тапсырылды.

Осылайша оңтүстік өңір халқы диктаторлық мүдде арасы алшақтай түсті. Бұл әсіресе Оңтүстік Қазақстанды түпкілікті отарға айналдыру ниетімен іске асырылған 1867 жылғы “Жетісу және Сырдария облыстарын басқару туралы “Уақытша Ережеден” де байқалды.

1865 жылғы Түркістан өлкесін басқару туралы “Уақытша Ереже” Оңтүстік Қазақстанды орыс отарлау жүйесіне тартты. Шын мәнісінде жергілікті халықтың өзін-өзі басқару мәселесі сөз жүзінде қалды. Патша үкіметінің басты мақсаты – жаңадан иеленген жерлерде қауіпсіздік пен тыныштықты сақтау болды. Қазақ даласындағы азаматтық және әскери билікті өз қолына шоғырландырған әскери генерал-губернатор ел мүддесін көздемеді. Нәтижесінде орыс полициялық-әкімшілігінің қанау саясаты күшейді.

Нақты әкімшілік бөлудің болмауы салдарынан халықтың әлеуметтік жағдайы қиындады. Оңтүстіктің қазақтары тіпті кімнің өздерінен салық жинауға құқы бар, кімнің құқы жоқ екенін білмеген. Осындай заңсыздықтар ел жағдайын одан әрі ауырлатқан.

1867–1868 жылдарғы реформа Оңтүстік Қазақстанды және бүкіл Түркістан аймағын басқарудағы отаршылдық биліктің эволюциясы іспетті болды. Патша өкіметі екі жылдық “тәжірибе” ретінде енгізген 1867–1868 жылдардағы Ереже Оңтүстік Қазақстан халқының саяси, әлеуметтік-экономикалық өміріне зор өзгерістер әкелді.

Біріншіден, жаңа басқару жүйесін енгізе отырып, орыс әкімшілік орындары қазақ қоғамындағы рулық қатынастарды, сол тұстағы әкімшілік орындары пайдаланған ұғыммен айтар болсақ “ рулық негізді” жоюды көздеді.

Екіншіден, орыс билік орындарының қазақ қоғамына сайлау жүйесін енгізе отырып көздеген мақсаты да рубасылары мен қуатты әлеуметтік топтардың халыққа ықпалын әлсірету болатын. Патшалық билік өзінің бұл пиғылын “1868 жылғы Дала облыстарын басқару жөнінде уақытша Ережеде” ашық байқатты.

Үшіншіден, Оңтүстік Қазақстанды территориялық-әкімшілік бөлу жағынан Түркістан генерал-губернаторлығына қосып, оның төменгі бөлшектерін орыс үлгісі бойынша құрудан, яғни облысқа, уезге, болыстарға, содан соң ауылдарға бөлшектеуден көрінді.

Төртіншіден, өлкедегі бүкіл билік-азаматтық, әскери, сот билігі Ресейлік бюрократия өкілдерінен тұратын шенеуніктер қолына шоғырландырылды.

Бесіншіден, өлкенің бай материалдық және адам ресурсы есебінен мемлекет қазынасынан аз шығын шығара отырып, өлкені басқарушы аппарат қызметкерлерін ұстау көзделді.

Оңтүстік Қазақстан халқы үшін жаңа реформаның енгізілуі үлкен зардаптарды қоса ала келді. Мол салық мөлшері, сансыз көп міндеткерліктер нәтижесінде қазақтардың шаруашылығы күйзеліске ұшырады. Бұған қоса рухани езгі де белең алды, орыстандыру, шоқындыру шаралары және қазақты қазаққа айдап салған жергілікті басқару жүйесін “сайланбалы” қылып, болыстық пен старшындыққа, би және қазы болуға таластырып, іштен іріткі салу, партияға бөлінушіліктің шығуы тағы басқа келеңсіз көріністер бой көтерді.

1867 жылғы реформа Оңтүстік Қазақстан халқының біртұтастығына да көлеңкесін түсірмей қоймады. Әкімшілік-территориялық бөлу кезінде осы айтылған құбылыстар байқалып жатты.

Әскери губернаторлар облыстағы тұрақты әскердің қолбасшысы және әскери мекемелердің бірден - бір басшысы болды. Сондай-ақ дивизион бастығы және жергілікті әскер басшысы қызметін де бірге атқарды.

Жергілікті халықтың өмір-салтын, тілін, дінін, әдет-ғұрпын білуді ескермеген әскери губернаторлар қазақ ұлтының

жағдайын ойламады да. Тіпті, олардың кейбіреулері халықты қанау арқылы тез байып та шыға келген.

Уезд бастықтары патша өкіметінің отаршылдық саясатын жүргізді. Олар қазақ билеушілерінің арасындағы жемқорлық қызмет бабын теріс пайдалану секілді келеңсіз істерді тоқтатудың орнына, өздері де жағымсыз қылықтар жасады.

1868 жылы 2 маусымда қабылданған “Түркістан өлкесін басқару туралы Ереже” мен “1891 жылы 25 наурыздағы Ақмола, Семей, Жетісу, Орал және Торғай облыстарын басқару туралы Ереже” де Оңтүстік Қазақстан халқына қолайсыз болып тиді.

1886 жылғы реформаны 1867 жылғы реформамен салыстыра қарағанда бұл әкімшілік – территориялық ережелер мазмұны самодержавиенің оңтүстік аймақтағы саясатында ұстанған басты принципі өлкені бірте-бірте орталық Ресейге қосып жіберуге бағытталғанын байқау қиын емес.

XIX ғасырдың соңғы ширегінде қабылданған саяси-құқықтық реформалар қазақ халқының бұрыннан бері қалыптасқан басқару жүйелерін жоюға, қазақтарды биліктен айыру арқылы өз басқару жүйелерін берік енгізу бағытталды.

1886 және 1891 жылдардағы Түркістан және Дала облыстарын басқару туралы ережелер бойынша Қазақстанды сот құрылысы империялық мақсат-мүддеге сәйкестендіре құрылды. Жергілікті халық соттарына нұқсан келтіріліп, керісінше империялық соттар дәрежесін одан әрі күшейтуге заңдық негіздер қаланды.

1897 жылы құрылған егіншілік және мемлекеттік мүлік мекемесі табиғи қорларды толық бақылады.

Патша өкіметі Жетісу облысын 1882-1897 жылдар аралығына дейін Түркістан генерал-губернаторлығы құрамынан шығарып, Дала генерал-губернаторлығы құрамына қосып, отарлау саясатын одан әрі тереңдетті. Өлкенің территориялық, этнографиялық және тұрмыстық жағдайларына қайшы келетін осындай әкімшілік-территориялық бөлу әдейі жүргізілген болатын.

Жергілікті халық наразылығы күшейген сайын патшалық әкімшілік жазалау жүйелерін жетілдіре түсті. Оңтүстік

Қазақстандағы отаршылдық езгіге қарсы әрекеттер аяусыз басылып тасталды және де көтерілісшілер қатаң жазаланды. Бұл ретте жергілікті халықты қарудың күшімен бағындырып ұстауға көп көңіл бөлінді.

Патша өкіметінің Қазақстандағы жазалау саясатынан жергілікті халық өкілдерінің құқықтық жағдайы әрбір ретте бұрмаланып, сот ісін жүргізуші орыс заңгер шенеуніктері көңіл-күйлеріне қарай әрекет жасап, бассыздықтарға көп жол бергендігін мұрағат құжаттары, мәліметтері дәлелдей түседі.

Әскери-отаршыл аппараты өз дегенін істеп бақты, жергілікті халықты уысында ұстауға оған бірден-бір жол ашқан жазалаушы органдар болды. Жазалаушы органдар қызметіне арқа сүйеген орыс – отаршыл шенеуніктері Оңтүстік Қазақстанның байлық көздерін жеке басының баюы және де орыс қоныс аударушыларының әл-ауқатының жақсаруы жолында пайдаланды.

Қазақстанды экономикалық, мәдени жағынан төменгі сатыда ұстау жолында өз саясатын жүргізген патша өкіметі оңтүстік аймақты да арзан шикізат көзіне айналдыруға, ал халқын орыстандырып, бодандық қамытын мәңгілік киюіне мәжбүр етуге талпынды. Осы жолда қазақ даласын басқару туралы Ережелерді өз мақсат-мүддесіне ойластыра толықтырып, қосымшалар енгізіп, өңдеп отырды.

Сондықтан да Оңтүстік Қазақстанды басқару барысында қолданылған 1865–1867, 1886 және 1891 жылғы ережелер мен оларға берілген қосымшалар негізіндегі реформалық шаралар отаршылдық езгіні күшейте түсуге бағытталған, қазақ халқы тұрмыс-тіршілігіне көп қарама-қайшылық пен дағдарыстар әкелген тарихи құбылыс болды деп қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

XIX ғасырдың аяғындағы Оңтүстік Қазақстандағы сот құрылысы отаршыл мүддеге негізделіп, империялық жазалаушылық қызметін ұлғайтты. Күш көрсету, зорлық-зомбылық шаралары халықтың ашу-ызасын тудырды.

Соттардың қызметі ең алдымен Түркістандағы революциялық және ұлт-азаттық қозғалыстың мүшелеріне

қарсы бағытталды. Нәтижесінде түрмеге қамалғандар саны жылдан-жылға өскен.

Сот істері, адам құқығын аяққа басу мысалдары арқылы, заңсыздық жолдармен өткен.

Сотталушының әскери-далалық сот қызметіне шағым айтуға құқы болмады. Сөйтіп, адам құқығы өрескел түрде аяққа басылады.

Оңтүстік Қазақстанда жүргізілген ХІХ ғасырдың екінші жартысы ХХ ғасыр басындағы отаршылдық билік жүйесі жергілікті халықты ұлттық мемлекеттіліктен айырды, сөйтіп жалпы өркениеттік даму үрдісіне қатысу жолын бөгеіп тастады.

Саяси-әкімшілік реформалар Оңтүстік Қазақстанға теріс зардаптарын тигізді. Реформаның отарлық сипаты айқын көрінді. Патша өкіметі Оңтүстік Қазақстан өңірін орыс мемлекетінің меншігі деп жариялап, ішкі Ресейден келіп қоныстанушыларға кеңінен жол ашып берді.

Сондай-ақ қазақ халқын кемсітетін бірқатар заңдарды да қабылдады. Қоныс аудару саясаты қазақтарды шұрайлы қоныстардан ығыстыру арқылы жүргізілді.

Орыс шаруалары өздеріне өкімет тарапынан берілген артықшылықтарды емін-еркін пайдаланды. Қазақ жеріне қоныс аударғандар өкімет тартып әперген жерге жанашырлықпен қарамады. Олар өздеріне берілген артықшылықтарға сәйкес, қазақ шаруаларын шаруашылықтағы ауыр жұмыстарды атқаруға болмашы ақшаға жалдап немесе өз жерлерін қазақтарға егін салуға беріп, үлкен пайда тапты. Нәтижесінде өз жерінен өгейленген қазақтарға орыс қоныс аударушылары тарапынан қысым жасалған. Сөйтіп, ұлтаралық жанжалдар да туындаған. Бірақ мәселеге әділдікпен қарамай, барлық кінә “түземдіктердің жабайылығынан” деп көрсетілген.

Жергілікті халықтың Патшалық билікке қарсы пісіп жетілген наразылығы 1916 жылы қарулы көтеріліске ұласты.

ХХ ғасыр басында саяси аренаға көтерілген ұлттық интеллигенция өкілдері Оңтүстік Қазақстанға отаршылдық басқару жүйесінің тигізіп отырған зардаптарына үлкен назар аударды. Олардың қатарында М. Тынышбаев, М. Шоқай секілді

зиялы азаматтар бар еді. Ұлт зиялылары Оңтүстік Қазақстандағы ауыр жағдайды, әсіресе реформалардан кейінгі ахуалды Мемлекеттік Дума арқылы заң шығару жолымен түзеуге ұмтылды.

Бірақ бұл асыл арманға Қазақстан араға көп жыл салып барып жетті. Осы орайда Қазақстан Республикасының Тәуелсіздігінің 15 жылдығына арналған салтанатты баяндамасында Президент Н. Назарбаев: “Еуразияның жүрегінде, өркениеттер тоғысында талай халықтарды тал бесігінде тербеткен ұлы даланың төсінде дүниеге келген біздің халқымыздың барынша тарихы – ұлт пен ұлыс ретінде сақталып қалу жолындағы толассыз күрестерге толы тарих”, – деп атап өткен еді.

1991 жылғы тәуелсіздік туралы заң негізінде қазақ халқының азаттық жолындағы бар мақсат-мүддесі орындалып, ұлттық үрдісінің дамуына кең жол ашылды.

Келер ұрпақ алдындағы зор міндет – осы егемендік пен тәуелсіздік жолындағы бабалар қалдырған ұлы мұратты қастерлеп қана қоймай, оны жан-жақты зерттеп, зерделеп, қоғам кәдесіне жарата білу.

Реферат тақырыптары

1. Патшалық Ресейдің Қазақстанды отарлау саясатының мәні мен мақсаты.
2. Түркістан әскери генерал-губернаторлығының құрылу тарихы.
3. 1867–1868 жж. Әкімшілік-территориялық реформалар, мәні мен зардаптары.
4. XIX ғасырдың 60–80 жылдарындағы Ресей үкіметінің Оңтүстік Қазақстандағы басқару аппаратының қызметі.
5. Оңтүстік Қазақстандағы 1886–1881 жж. реформаның ерекшеліктері және зардаптары.
6. Сырдария және Жетісу облыстарындағы аграрлық мәселе (XIX ғ. екінші жартысы)
7. XIX ғ. екінші жартысындағы сот ісін Ресей үкіметінің Қазақстанда жүргізу ерекшеліктері.
8. Оңтүстік Қазақстандағы 1865 жылғы Уақытша Ерекше, мәні мен мақсаты.
9. Оңтүстік Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалыс.
10. Бекболат Әшекеев Жетісу көтерілісінің басшысы.
11. Тоқаш Бокин Жетісу көтерілісінің басшысы.
12. 1869 ж. Жетісуда шаруаларды қоныстандыру туралы Уақытша Ерекшенің, мәні мен мақсаты.
13. Ұзақ Саурықов. Жетісу көтерілісінің жетекшісі.
14. Қарқара көтерілісі.
15. XX ғ. бас кезіндегі Оңтүстік Қазақстандағы әлеуметтік-саяси жағдай.

ТЕСТ СҰРАҚТАРЫ

1) XIX ғ. 60 ж. Қазақ жерін басқару жүйесін өзгерту үшін құрылған комиссияны кім басқарды?

- А) М. Сперанский
- В) П. Эссен
- С) И. Бутков
- Д) А. Безак
- Е) Н. Крыжановский

2) Қазақ жеріндегі әкімшілік басқаруды өзгерту үшін құрылған 2-комиссияны Ішкі істер Министрлігі Кеңесінің мүшесі Гирс басқарып, ол:

- А) «Азиялық комиссия»
- В) «Дала комиссиясы»
- С) «Қырғыз комиссиясы»
- Д) «Әкімшілік комитеті»
- Е) «Отарлау комиссиясы» деп аталды

3) 1865 ж. 5 маусымда II Александрдың бұйрығымен не жүзеге асырылды?

- А) Қазақ жерін аралау
- В) Қазақ феодалдарымен жақын танысу
- С) Қазақ жерін жаппай орысша сауаттандыру
- Д) Қазақ жерін зерттеу сұрақтарын дайындау
- Е) Қазақ ағартушы-ғалымдарының пікірлерін жинақтау

4) Әкімшілік басқару жүйесіне өз пікірлерін ұсынған қазақтың ағартушы – ғалымы:

- А) Ы. Алтынсарин
- В) Ш. Уәлиханов
- С) А. Құнанбаев
- Д) Ш. Құдайбердиев
- Е) С. Сейфуллин

5) «1867–1868 ж.ж. патшаның әкімшілік реформалары бойынша қазақ жері неше генерал-губернаторлықтардың құрамына кірді?»

- А) 1
- В) 2
- С) 3
- Д) 4
- Е) 5

6) «Сырдария мен Жетісу облыстарын басқару туралы Ереже» қашан бекітілді?

- А) 1867ж. 19 ақпан
- В) 1867ж. 5 наурыз
- С) 1867ж. 11 шілде
- Д) 1868ж. 21 қазан
- Е) 1888ж. 10 қазан

7) 1868 ж. 21 қазанда қандай реформа қабылданды?

- А) «Орынбор қазақтарының Жарғысы»
- В) «Сібір қазақтарының Жарғысы»
- С) «Торғай, Ақмола, Семей, Орал облыстарын басқару туралы Ереже»

Д) «Сырдария мен Жетісу облыстарын басқару туралы Ереже»

Е) «Түркістан өлкесін басқару туралы Ереже»

8) Орынбор генерал-губернаторлығының құрамына кірген облыстар:

- А) Орал мен Торғай
- В) Сырдария мен Жетісу
- С) Ақмола мен Семей
- Д) Торғай мен Орынбор
- Е) Ақтөбе мен Орал

9) Реформаларға сәйкес, әскери-губернаторлар:

- А) округті
- В) облысты

- С) уезді
- Д) ауылды
- Е) болысты басқарды

10) «Ережелерге» сәйкес, әр болыстың құрамында бірнеше әкімшілік ауыл болды, ал әр ауылда неше шаңырақтан болды?

- А) 50-100 шақты
- В) 100-150-дей
- С) 100-200-дей
- Д) 200-ден астам
- Е) 300-дей

11) «Ережелер» бойынша сот жүйесінің ең төменгі буыны – билер мен қазылар сотын кім бекітті?

- А) Генерал-губернатор
- В) Әскери-губернатор
- С) Аға сұлтан
- Д) Болыс старшыны
- Е) Ауыл старшыны

12) 1867–68 ж.ж. реформалардың отаршылдық сипатына қарсы Маңғыстау көтерілісінің (1870ж.) басты саяси ерекшелігі:

- А) Антифеодалдық сипаты
- В) Адайлықтардың батырлығы
- С) Кедей шаруалардың қатысуы
- Д) Қазақ жұмысшыларының қатысуы
- Е) Жоғарыдағы аталғандардың бәрі

13) 1868 ж. қабылданған «Жетісуға шаруаларды қоныстандыру туралы уақытша Ереженің» авторы:

- А) Жетісу губернаторы Г. Колпаковский
- В) Жетісу генерал-губернаторы М. Перемышльский
- С) Батыс Сібір генерал-губенаторы Х. Гасфорт
- Д) Орынбор генерал-губернаторы А. Безак
- Е) Губернатор Н. Крыжановский

14) «Село тұрғындарының қазыналық жерлерге өз еркімен қоныс аударуы және бұрынғы қоныс аударғандар жағдайын қарастыру жөніндегі Ереженің» қабылданған уақыты:

- А) 1889 ж. 9 қаңтар
- В) 1889 ж. 13 шілде
- С) 1890 ж. 19 маусым
- Д) 1891 ж. 2 маусым
- Е) 1891 ж. 16 желтоқсан

15) 80 ж. қоныс аударудың басты аймағы:

- А) Сырдария облысы
- В) Ақмола облысы
- С) Жетісу облысы
- Д) Орал облысы
- Е) Торғай облысы

16) 1891 ж. 25 наурызда бекітілген «Ақмола, Семей, Жетісу, Орал, Торғай облыстарын басқару туралы Ереже» бойынша Дала өлкесінде 3 облыс (Ақмола, Семей, Жетісу) құрылып, оның орталығы болған қала:

- А) Омбы
- В) Ақмола
- С) Семей
- Д) Верный
- Е) Қарқаралы

17) 1867–68 ж.ж. құрылған генерал-губернаторлықты атаңыз:

- А) Орал, Сібір, Жетісу
- В) Жетісу, Орынбор, Омбы
- С) Орынбор, Батыс Сібір, Түркістан
- Д) Сырдария, Семей, Ақмола
- Е) Тобыл, Сібір, Орал

18) Ереже бойынша облыстар қандай әкімшілік жүйеге бөлінді?

- А) Округтерге
- В) Уездерге
- С) Болыстарға
- Д) Ауылдарға
- Е) Генерал-губернаторлыққа

19) Қазақ даласында капиталистік қатынастар қашан дами бастады?

- А) ХІХғ. басы
- В) ХІХғ. ортасы
- С) ХІХғ. соңы
- Д) ХVІІІғ. ортасы
- Е) ХVІІІғ. соңы

20) 1867–68 ж. реформаның басты қағидасы не болды?

- А) Хандық билікті жою
- В) Ескі шариғат қағидаларын сақтау
- С) Кедейленген қазақтарды өндіріске жұмысқа алу
- Д) Қазақтардың тіршілік деңгейін көтеру
- Е) Әскери-азаматтық биліктің ажыратылмауы

21) ХІХ ғ. өзгерістерге сәйкес Қазақстанда қандай генерал-губернаторлық әкімшілік құрылды?

- А) Орынбор
- В) Жетісу
- С) Батыс Сібір
- Д) Дала
- Е) Омбы

22) 1868 ж. «Жетісуда шаруаларды қоныстандыру туралы» ереже бойынша қоныс аударушыларға қандай жеңілдік берілді?

- А) 15 жылға салық төлеуден және әскери міндетінен босатылды
- В) Жан басына 10 десятина жер берілді
- С) Шұрайлы аймақтарға қоныстандырылды
- Д) Үй салуға және сал сатып алуға қазынадан ақша бөлінді

Е) Барлығы дұрыс

23) 1891 ж. 25 наурыздағы ереже бойынша құрылған дала генерал-губенаторлығына қандай облыстар кірді?

- А) Ақмола, Семей, Жетісу
- В) Орал, Торғай, Жетісу
- С) Түркістан, Сырдария, Қостанай
- Д) Орынбор, Өскемен, Ақмола
- Е) Ташкент, Жетісу, Орал

24) Түркістан өлкесінің орталығы:

- А) Түркістан
- В) Верный
- С) Ташкент
- Д) Ақмешіт
- Е) Қапал

25) 1867–1868 ж.ж. реформалардың ең басты ауыртпалығы:

- А) Қазақ жеріне капиталистік құбылыстар ене бастады
- В) Сот ісінде ескі шарият салттары шектелді
- С) Көтерілістер жиіледі
- Д) Қазақ жері Ресей үкіметінің меншігі болып жарияланды
- Е) Барлығы дұрыс

26) 1884-1892 ж.ж. Шымкент, Ташкент, Әулиеата уездерінде қанша орыс-қазақ қоныстары құрылды?

- А) 37
- В) 25
- С) 19
- Д) 13
- Е) 10

27) 1867 ж. ашылған қандай банк бөлімшесі?

- А) Орынбор
- В) Семей
- С) Верный
- Д) Орал

Е) Ақмола

28) 1883 ж. Ереже бойынша қоныстанушыларға қандай жеңілдіктер берілді?

А) Жан басына 10 десятина жер беріліп, 3 жылға салық төлеуден босатылды

В) Жан басына 15 десятина жер берілді

С) Жан басына 30 десятина жер беріліп, 15 жылға салық төлеуден босатылды

Д) Жан басына 20 десятина жер берілді

Е) Қоныстанушылар арнайы рұқсат алуы қажет болды

29) 1860 жылдың қазан айында Ұзынағаш маңында болған соғыста орыс-қазақ әскерлеріне кімнің әскері қарсы тұрды?

А) Қытайдың

В) Жоңғардың

С) Хиуаның

Д) Қоқанның

Е) Қырғыздың

30) Қазақстан территориясын Ресейге қосу процесін аяқтаған (1864 ж.) жорықта Шымкентті алған орыс әскерлеріне кім басшылық етті?

А) Колпаковский

В) Прежевальский

С) Гасфорт

Д) Северцев

Е) Черняев

31) «Сібір қырғыздары туралы Жарғы» кімнің басшылығымен жасалынды?

А) О.И. Игельстромның

В) М.М. Сперанскийдің

С) Н.А. Рейнсдорптың

Д) В.Н. Татищевтің

Е) П.И. Рычковтың

32) 1867–1868 ж.ж. патша әкімшілігі жүзеге асырған реформа ең алдымен немен байланысты болған еді?

- A) Крепостнойлық правоны бекітумен
- B) Капиталистік қатынастарды дамытумен
- C) Патша әкімшілігінің қыңырлығымен
- D) Қоқан хандығының қауіпімен
- E) Халықтың қарсылығының күшейе түсуімен

33) XIX ғасырдың екінші жартысында Қазақстан территориясы қанша генерал-губернаторлыққа бөлінді?

- A) Екі
- B) Үш
- C) Төрт
- D) Бес
- E) Алты

34) 1867–1868 ж.ж. реформаға байланысты генерал-губернаторлықтардың құрамына кірген облыстар қандай территориялық-әкімшілік бірліктерге бөлінді?

- A) Губернияларға
- B) Болыстарға
- C) Дистанцияларға
- D) Уездерге
- E) Қалаларға

35) Қазақ шаруаларының 1868–1869 ж.ж. ұлт-азаттық қозғалысы Қазақстанның қандай аудандарын қамтыды?

- A) Жетісуды
- B) Шығыс Қазақстанды
- C) Оңтүстік Қазақстанды
- D) Қытаймен шекаралас аймақтарды
- E) Орал және Торғай облыстарын

36) 1870 жылы патша реформаларына қарсы Маңғыстауда болған көтеріліске негізгі қатысқандар қазақтың қай руына жататынын айтыңыз.

- А) Наймандар
- В) Адайлықтар
- С) Керейттер
- Д) Дулаттар
- Е) Төрелер

37) Қазақстан аумағына орталық облыстардан крестьяндарды жаппай қоныс аудартуға патшалық Ресейдің 1861 жылғы қандай оқиғасы түрткі болды?

- А) Декабристер көтерілісі
- В) Қырым соғысы
- С) Патшаға жасалған қастандық
- Д) Крестьяндарды басыбайлы ету туралы Жарлық
- Е) Крепостнойлық правоны жою

38) XIX-ғасырдың 70–80 жылдарында жоқшылыққа ұшыраудың нәтижесінде қандай халық түрі қалыптасты?

- А) Шаруа
- В) Жатақтар
- С) Қожалар
- Д) Сұлтандар
- Е) Билер

39) 1881 жылы Ресей қазақ өлкесі арқылы өтетін өзара сауда қатынасын реттейтін Келісімді (Петербург) қай елмен жасады?

- А) Ауғанстанмен
- В) Иранмен
- С) Қытаймен
- Д) Үндістанмен
- Е) Қоқан хандығымен

40) 1886 жылы «Түркістан өлкесін басқару жөніндегі Ережені» қабылдауға сәйкес қай қала осы өлкенің орталығына айналды?

- А) Верный
- В) Шымкент

- С) Перовск
- Д) Тараз
- Е) Ташкент

41) 1886 және 1891 ж.ж. жүргізілген территориялық-әкімшілік реформалардың нәтижесінде Қазақстан территориясында қанша генерал-губернаторлық болды?

- А) Екі
- В) Үш
- С) Төрт
- Д) Бес
- Е) Алты

42) 1886 және 1891 ж.ж. реформаларға сәйкес Қазақстанның жері қандай статусқа ие болды?

- А) Жерге жеке иелік ету сақталынып қалды
- В) Жер шенеуніктердің иелігінде
- С) Жер сұлтандардың иелігінде
- Д) Барша жер-мемлекет меншігі
- Е) Ешқандай статусқа ие болған жоқ

43) XX ғасырдың басындағы жергілікті халықтан шыққан Қазақстан жұмысшыларының ең көп салалық тобын атаңыз.

- А) Құрылысшылар
- В) Металлургтер
- С) Тоқымашылар
- Д) Мұнайшылар
- Е) Теміржолшылар

ГЛОССАРИЙ

Агностицизм – білімнің қолжетімсіздігі.

Агрессия – бір немесе бірнеше мемлекеттердің басқа мемлекеттің территориясын өзіне қарату, саяси және экономикалық бағындыру мақсатындағы әскери басып алуы.

Ассамблея [фр. *assemblee*] – халықаралық ұйым мүшелерінің жалпы жиналысы.

Ассоциация – жеке адамдардың немесе мекеме, ұйымдардың бірлестігі.

Аукцион – ашық түрде өткізілетін сауда, онда сатылатын бұйымды мейлінше көп баға берген адам иеленеді.

Акмеизм – гүлдену; XX ғ. өнердегі ағым, шуақты әзіл және түбегейлік.

Аллегория – тұспалдап айту, қандай да бір идеяны белгілі бір кейіпкер арқылы немесе тұспалмен білдіру.

Альтернатива – екі немесе бірнеше мүмкін шешімдердің біреуін тандап алу.

Апория – тәжірибе мен талдау арасындағы қарама-қайшылық.

Ар-ұят – адамгершілік нормаларына өзіндік бақылау.

Әлеуметтендіру – белгілі бір қоғамның нормаларын адамның қабылдау үрдісі.

Болмыс – адам санасына тәуелді емес объективті ақиқат, тіршіліктің көрінісі.

Вандализм – мәдениет құндылықтарын ой-мақсатсыз немесе әдейі қирату.

Гуманизм – жеке адам ретіндегі адамның құндылығы, оның еркіндікке, бақытқа, әділеттікке деген талаптары, көзқарас ұстанымы.

Ғылым – әлемді танудың теориялық және қолданбалы қызметі.

Дедукция – түсінікте жалпыдан жалқыға, жалқыдан жалпыға шығу.

Деструктивті – қандай да бір заттың үйлесімді құрылымын бұзу.

Императив – бұйрық, әмірші, жарлық. О баста ақылға берілген, мәңгілік өзгермейтін, өнегегіліктің негізін құрайтын сөзсіз болатын моральдық жарлық.

Импозантты – салиқалы, салмақты.

Интелект – сана, ой, сезімге, интуицияға ұқсамайтын түсініктің тиімді мүмкіншілігі.

Интенция – ынта, талап, ұмтылу. Схоластика философиясының ұғымы, белгілі бір затты көрсететін ниет, мақсат, сананың бағыты, ақыл-ой.

Иррационалдық – логикалық ұғымдар арқылы айтылмайтын, ақыл арқылы түсінуге қол жетпейтін мистика.

Казустика – күнделікті дәлел келтіргенде икемді, тапқыр болу.

Коллизия – қарсы күштердің, ұмтылыстардың соқтығысуы.

Конструктивті – XX ғ. көркем мәдениет ағымы, олар алдыңғы қатарға конструкцияның үйлесімділігін, айқындылығын, логикасын шығарады.

Концепция – қабылдау, ұғыну, түсіну, түйсік. Белгілі құбылыстар жайындағы көзқарас жүйесі, бірдеме туралы негізгі пікір.

Мадраса(медресе) – ислам тарихындағы орта және жоғары білім орындары.

Мектаб (мектеп) – мұсылман дәстүріндегі бастауыш мектеп

Мәңгүрт – мәдени-тарихи жадынан айырылған адам.

Метод – зерттеу, таным, теория ілім жолы. Ақиқатты игерудің практикалық және теориялық әдіс-тәсілдерінің жиынтығы.

Онтология – тұрмыс, тіршілік, мәңгілік, таным туралы ілім.

Парадигма – алдында қабылданған пікірлерге қарсы шығу, тауып айтылған сөз.

Прагматизм – іс-тәжірибе. Пайдалы іс-тәжірибелер беретін нәтижелер ғана ақиқат деп есептейтін американдық философиялық бағыт.

Практицизм – пікір мен әрекеттің парасаттылығы мен істің амалын табу. Тәжірибені принципке айналдыра отырып, теориядан гөрі тәжірибе қарекетіне деген бейімділігін көрсету.

Сарттар – көшпелі түркілер, кейін қазақтар Орталық Азияның отырықша халықтарын солай атаған

Секуляризация – қоғамның, жеке адамның дін ықпалынан арылуы.

Символ – бір нәрсені білдіретін белгі.

Скепсис – анықтап қарау, ойлану. Күмәндану, сенбеу.

Сциентизм – қоғам өміріндегі ғылымның рөлін абсолюттеу.

Таным – білім алудың үрдісі.

Техника – (өнер, шеберлік) табиғат заңдылықтарын қоғам мақсаты үшін мәдени пайдалану.

Тоталитарлық – адамның жеке тұлғасын басып отыратын, адамдарды біріктіретін қоғамның түрі.

Тотальді – жалпы, бәрін қамтыған.

Трансформация – басқа күйге түсу, өзгеру.

Унификация – даралыққа немесе мейлінше аз түрге, қасиеттерге келтіру.

Урбанизация – қоғам дамуындағы қала рөлінің ұлғаю үрдісі.

Фатальді – қасіретті, болмай қоймайтын тағдыр жазмышы.

Феномен – құбылыс. Сирек, әдеттегіден тыс, төтенше құбылыс.

Фикх – мұсылман құқық ғылымы.

Футурология – болашақ туралы ғылым.

Эмансипация – тәуелділіктен құтылу.

БИБЛИОГРАФИЯЛЫҚ ТІЗІМ

1. *Назарбаев Н.Ә.* Тарих толқынында. – Алматы: Атамұра, 1999. – 49 б.
2. Азиатская Россия. Издания переселенческого управления. – СПб., 1914. – Т.1. 576 с.
3. Қазақстан тарихы. – Алматы: Атамұра, 2002. – Т.3. – 768 б.
4. Собрание узаконений и распоряжений, издаваемое при Правительствующем Сенате 1863–1917 г.г. // Полное собрание законов. – СПб., 1885. – с 5.
5. *Абдурахимова. Н.А.* Из истории государственных учреждений до-революционного Туркестана // Сб. науч. тр. – Ташкент, 1976. – С. 11–12
6. *Жиренчин К.А.* Политическое развитие Казахстана в XIX начале XX веков. Алматы: Жеті жарғы, 1996. 60 с.
7. *Абдиров М.Ж.* Завоевание Казахстана царской Россией и борьба казахского народа за независимость. Астана: Елорда, 2000. 249 б.
8. *Мырзахметов М.* Қазақ қалай орыстандырылды. – Алматы, 1993. 74 б.
9. *Қойгелдиев М.Қ.* Жетісудағы Ресей билігі. (XIX ғ-1917 ж) – Астана: Елорда, 2004. 59 б.
10. *Махаева А.* Тойшыбек би және оның заманы. Алматы: Баянжүрек, 2006. –156 б.
11. *Бекмаханов Е.* Востание хана Кенесары. –Алматы, 1992. – 42 с.
12. *Бекназаров Р.* Оңтүстік Қазақстан тарихының очеркі. XVIII–XIX ғ.ғ. – Алматы, 1976. – 303 б.
13. *Халфин Н.А.* Царское правительство и среднеазиатское ханство в колониальной период. – Ташкент, 1998. – 70 с.
14. Түркістан облысы және Орынбор әскери округінің құрылуы туралы // ӨзРОММ. И-17-қ, 1-т, 9677-іс. -10-44-пп.
15. Облыс орталығындағы әскер басшысы және әскери губернатор// ӨзРОММ. И.-336-қ, 1-т, 26-іс. -1-4-пп.

16. *Абдурахимова Н.А.* Из истории государственных учреждений дореволюционного Туркестана // Сб. науч. тр. – Ташкент: ТашГУ, 1976. 185 с.

17. *Романовский Д.И.* Заметки по Среднеазиатскому вопросу. – СПб, 1868. – 260 с.

18. *Романовский Д.И.* Заметки по Среднеазиатскому вопросу. – СПб, 1868. – 261 с.

19. *Дмитриев Г.А.* Материалы некоторых фондов личного происхождения по истории Средней Азии второй половины XIX – начала XX вв. // Сб. науч. тр. – Ташкент: Университет, 1972. – 53 с.

20. *Бекмаханова Н.Е.* Формирование многонационального населения Казахстана и Северной Киргизии. Последняя четверть XVIII-60-е годы. XIX в. – М.: 1980. – 280 с.

21. *Леденев Н.В.* История Семиреческого казачьего войска. – Верный, 1908. – 98 с.

22. *Григорьев В.* Крестьянская колонизация в Сыр-Дарьинской области // Вопросы колонизации. – 1911. – №9. – 216–217 с.

23. *Қойгелдиев М.Қ.* Жетісудағы Ресей билігі. (XIX ғ.-1917 ж) – Астана: Елорда, 2004. – 65 б.

24. Проект положения об управлении Семиреченской и Сырдаринской областях. – СПб, 1987. – 441 с.

25. *Кастельская З.Д.* Из истории Туркестанского края. 1865–1917. – М., 1980. – с 119.

26. *Тынышпаев М.* 16-шы жылы көтерілістің себеп-салдары // Ақиқат. – 1996. – №7. – Б. 25–26

27. Проект всеподнейшего отчета генерал-адъютанта К.П. Кауфмана по гражданскому управлению и устройству в областях Туркестанского генерал-губернаторства. – СПб. 1881. – С. 5–11.

28. Материалы по истории политического строя Казахстана. – Алма-Ата: Ан КазССР, 1960. – Т.1. – 442 с.

29. *Дневник Д.А. Милютина.* – М., 1947. – Т. IV. – С. 131–132.

30. *Кастельская З.Д.* Из истории Туркестанского края. 1865–1917. – М., 1980. – 27 с.

31. *Бартольд В.В.* Туземцы и русская власть // еб2. – М., 1963. – Т.2. – 352 с.

32. *Салқынбек Д.И.* Отаршылдықты дәріптеуді қашан қоямыз.// Жас Алаш. – 2004. – 21 желтоқсан.

33. *Пален К.К.* Отчет по ревизии. Туркестанского края. – СПб., 1910. – 8 с.

34. *Галузо П.Т.* Туркестан колония. – 2-е. изд. – Ташкент, 1935. – 67 с.

35. *Абдурахимова Н.А.* Высший бюрократический орган царизма в Туркестане // Общественная науки в Узбекистане. – 1988. – №11. – 35 с.

36. Түркістан өлкесін басқару жөніндегі жағдай // ӨзРОММ. К. –1-қ, 27-Т, 659-іс-18-п.

37. *Берендтс Э.Н.* О прошлом и настоящем русской администрации. – СПб, 1983 – 112 с.

38. *Гирс Ф.* Отчет по ревизии Туркестанского края. – СПб, 1888. – 29 с.

39. Свод законов Российской империи. – СПб, 1882. – Т.1. 19 с.

40. *Гирс Ф.* Отчет по ревизии Туркестанского края. – СПб, 1888. – 46 с.

41. *Зайончковский П.А.* Проведение в жизни крестьянской реформы. 1867 г. – М., 1958. – 94 с.

42. Проект положения об управлении в Семиреченской и Сырдарьинской областях. – СПб., 1880. – С. 46–47

43. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897. – СПб, 1904. – Т.81. – 127 с.

44. Дала генерал-губернаторының жазбалары // ҚРОММ. 64-қ, 1-т, 115-іс. -147-п.

45. Материалы по истории политического строя Казахстана. – Алма-Ата: АН КазССР, 1960. – Т.1. – с 293-294.

46. *Максимов Н.Н.* Народный суд у киргизов // Журнал юридического общества при императорском Санкт-Петербургском университете. – СПб, 1897. –51 с.

47. Бөкейханов Ә. Би Һәм билік. // Ә.Бөкейханов. Тандамалы. – Алматы, 1995. – Б. 194–195.
48. Отчет сенатора К.К. Палена по ревизии. Туркестанского края. – СПб, 1911. – С. 49–50.
49. *Сапабек Әсіп*. Қазақ қасіреті. – Алматы, 1994. – б. 96.
50. Верный уездік баскармасы туралы жазбалар.// ҚРОММ. 41-қ, 6-т, 3091-іс. -140-п.
51. Азиатская Россия. Издание переселенческого управления. – СПб, 1914. – Т.1. – 102 с.
52. Министірліктік басқару құрылысы жөнінде (жағдайы баяндамалар) // ӨзРОММ. К-1-қ, 25-т, 15-іс -42-п.
53. *Юлдашев А.М.* Аграрные отношения в Туркестане. Конец XIX нач. – XX в. – Ташкент, 1969. – С. 45–47.
54. Полицейлік бақылау органы// ӨзРОММ. К-1-қ, 27-т, 841-іс. -12-п.
55. *Кривошеин А.В.* Записка главно-управляющего земледелием и землеустройством о поездке в Туркестан. – СПб, 1912. – С. 57–58.
56. *Турчанинов Н.В.* Населения Азиатской России. Азиатская Россия. – СПб, 1914. – Т.1. – С. 67–68.
57. *Леденев Н.В.* История Семиреченского казачьего войска. – Верный, 1908. – 98 с.
58. *Илясова С, Меңлібаев Ф.* Тағы бір тарих дерегі // Жалын. – 1994. – № 3–4. Б. 297–298.
59. Положение об управлении туркестанского краем. – СПб, 1886. – 210 с.
60. *Абдурахимова Н., Рустамова Г.* Колониальная система власти в Туркестане в второй половине XIX–II четверт XX в. – Ташкент: Университет. 1999. – 150 с.
61. *Қойгелдиев М.* Алаш қозғалысы. – Алматы: Санат, 1995. 28 б.
62. Положение об управлении Туркестанского краем. – СПб., 1886. – 210 с.
63. Материалы по истории политического строя Казахстана. – Алма-Ата: АН Каз ССР, 1960. – Т.1. – 373 с.

64. *Илиясова С, Меңлібаев F.* Тағы бір тарих дерегі. // Жалын. – 1994. – № 3–4. –167 б.

65. *Шонанұлы. Т.* Жер тағдыры-ел тағдыры. – Алматы: Санат, 1994. – 224 б.

66. *Кауфман А.А.* К вопросу о колонизации Туркестанского края. – СПб; 1903. – 250 с.

67. *Тынышпаев М.* 16-шы жылы көтерілістің себеп-салдары. // Ақиқат. 1996. – №7. Б. 25–30.

68. *Сафаров Г.* Колониальная революция (опыт Туркестана). – М., 1921. – 73 с.

69. *Қойгелдиев М.* Саяси элита және ұлт мүддесі. // Егеменді Қазақстан. – 1999. – 26 ақпан.

70. Мемлекеттік тәртіп пен қоғамдық қауіпсіздікті қорғау ережесі. / Заңдар жинағы. – СПб, 1892. – Т.1. П. 350, – 6 б.

71. *Тынышпаев М.* История казахского народа. – Алма-Ата, 1993. –12 с.

72. *Тынышпаев М.* Истрия казахского народа. – Алма-Ата, 1993. –12 с.

73. *Комаров П.* Русские в Туркестане. // Голос минувшего. – 1917. – №9. – 281 с.

74. Сырдария облыстық әкімшілік түземдік басқару жөніндегі бұйрықтар // ӨзРОММ. К-1-қ, 9-т, 104-іс. -14 п.

75. Сырдария облыстық әкімшілік түземдік басқару жөніндегі бұйрықтар // ӨзРОММ. К-1-қ, 9-т, 1004-іс. -134-135-пп.

76. Түрмелер мен түземдік комитеттер // ӨзРОММ. К-80-қ, 1-т, 49-іс. – 29-п.

77. *Сапарғалиев F.* Карательная политика царизма в Казахстане. – Алма-Ата: Наука, 1996. 175 с.

78. Сырдариялық түрмелік комитет. // ӨзРОММ. К-1-қ, 31-т, 1150-іс. – 40-п.

79. *Сапарғалиев F.* Карательная политика царизма в Казахстане. – Алма-Ата: Наука, 1996. – 197 с.

80. Стенорграфический отчет Государственной думы. Созыв IV, сессия V. Заседение 17, 15 декабря 1916 г. – СПб, 1917. –232 с.

81. Абдиров М.Ж. Завоевание Казахстана царской Россией и борьба казахского народа за независимость. – Астана: Елорда, 2000. – 232 с.

82. Васильев В.А. Семиреченская область как колония и роль в ней Чуйской долины. – Пг., 1915. – 85 с.

83. Нұрпейісов К. Восстановление территориальной целостности Казахстана в XIX веке // Казахстан и мировое сообщество. – 1996. – №4. – 68 с.

84. Қойгелдиев М. 1916 жылғы көтеріліс және ұлт зиялылары. // Қазақ тарихы. – 1995. – № 2. – 34 б.

85. Наурызбаев С.С. Оңтүстік Қазақстан еңбекшілерінің 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісі тарихынан. // ҚазақКСР Ғылым Академиясының хабаршысы. Қоғамдық ғылымдар сериясы. – 1986. – №3. – 38 б.

86. Восстание туземцев в Средней Азии в 1916 году. Кзыл-Орда, 1927. – Б. 46–47.

87. Салқынбек Д. Түркістанның соңғы генерал-губернаторы. // Жас Алаш. – 2005. – 15 мамыр.

88. Мавляни И. Джизакское восстание 1916 года // Национально освободительное восстание 1916 года в Узбекистане: Сб. статей. – Ташкент: Госиздат УЗССР, 947. – С. 37–38.

89. Шоқай М. Түркістанның қилы тағдыры. – Алматы: Жалын, 1992. – Б. 121–122.

90. Назарбаев Н. Қазақстандық жол: тұрақтылықтан-жанару арқылы өркендеуге.// Егеменді Қазақстан. – 2006. – 16 желтоқсан.

МАЗМҰНЫ

Кіріспе.....	3
1. Оңтүстік Қазақстанда Ресей үкіметінің жүргізген алғашқы отаршылдық шаралары (1865–1886 жж.).....	7
1.1. Оңтүстік Қазақстанның Ресей отарлау жүйесіне тартылуы және 1865 жылғы Түркістан облысын басқару туралы “Уақытша Ереже”.....	7
1.2. 1867 жылғы “Жетісу мен Сырдария облыстарын басқару туралы “Уақытша Ереже” және оны Оңтүстік Қазақстанда жүзеге асырудағы Ресей үкіметінің басқару аппараты, қызметі және оның салдары.....	26
2. Ресей үкіметінің отаршыл билік жүйелерін жетілдіре түсуі және оған қарсы наразылықтың күшеюі (1886–1917 жж.).....	66
2.1. 1886 және 1891 жылдардағы реформалар бойынша Оңтүстік Қазақстандағы саяси басқарудағы қайта құрулар және олардың мәні.....	66
2.2. XIX ғасырдың аяқ кезінде Оңтүстік Қазақстандағы сот құрылысына енгізілген өзгерістер және отарлық биліктің жазалаушылық қызметінің күшеюі.....	103
2.3. Саяси-әкімшілік реформалардың Оңтүстік Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық және саяси дамуына тигізген зардаптары.....	130
Қорытынды.....	152
Рефераттар тақырыптары.....	161
Тест сұрақтары.....	162
Глоссарий.....	172
Библиографиялық тізім.....	175

Оқулық басылым

Г.Қ. Шуланбекова

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ РЕСЕЙ
ИМПЕРИЯСЫНЫҢ САЯСИ-ӘКІМШІЛІК
РЕФОРМАЛАРЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЗАРДАПТАРЫ

(XIX ғ. II жартысы – XX ғ. басы)

Оқу құралы

РБ бастығы

З.А. Ғұбайдулина

Редакторы

Г.Қ. Опкебаева

Компьютерде беттеген

А.Б. Аришова

Басуға 26.03.2013 ж. қол қойылды.

Таралымы 300 дана. Пішімі 60х84 1/16. №1 баспаханалық қағаз.

Шартты б.т. 10,6. Көлемі 11,4 есепті б.т. Тапсырыс № 41.

Бағасы келісімді.

Қ.И. Сәтбаев атындағы

Қазақ ұлттық техникалық университетінің басылымы,

Ақпараттық-баспа орталығы.

Алматы қаласы, Сәтбаев көшесі, 22

ISBN 978-601-228-532-1

9 786012 285321